

Гендерний розвиток в Україні

Реалії і перспективи

У підготовці видання взяли участь:

Гендер і влада

Тамара Мельник, кандидат юридичних наук

Гендерні акценти в економічному житті

Державні фінанси та гендерна рівність

Людмила Лобанова, кандидат економічних наук

Тетяна Ніколаєнко, кандидат геолого-мінералогічних наук

Жінки та чоловіки на ринку праці

Вікторія Близнюк, кандидат економічних наук

Київський міжнародний інститут соціології, проект BizPro

Сімейний добробут: чи залежить він від гендерного статусу?

Марія Соколик, кандидат економічних наук

Гендерний дисбаланс у сільській місцевості

Катерина Якуба, кандидат економічних наук

Соціальні проблеми під гендерним кутом

Міграція та торгівля людьми

Ліза-Джо Бейкер, Оксана Горбунова, Пол М'янікоф, МОМ, Київ

Насильство на гендерній основі: загрози та шляхи подолання

Валентина Бондаровська, кандидат психологічних наук

Олексій Осипов, Міністерство внутрішніх справ

Здоров'я чоловіків і жінок

Ольга Бердник, кандидат медичних наук

Ніна Кравчук, Раїса Моїсеєнко, Міністерство охорони здоров'я України

Тетяна Груздєва, Український інститут громадського здоров'я

Гендерні дзеркала суспільства

Моніторинг засобів масової інформації

Марфа Скорик, кандидат філософських наук

Жіночі та гендерні дослідження

Людмила Смоляр, кандидат історичних наук

Розвиток гендерної статистики

Інна Самченко, Державний комітет статистики України

Організація Об'єднаних Націй в Україні:

Даглас Гарднер, Координатор Системи ООН в Україні, Постійний представник ПРООН в Україні

Манодж Баснет, Заступник Постійного представника ПРООН в Україні, Директор програм в країні

Пер Ларссон, Програмний менеджер, ПРООН, Радник з гендерних питань

Ленні Монтіель, Головний технічний радник, ПРООН

Лариса Кобелянська, Керівник Програми рівних можливостей ПРООН

Світлана Шнейдіна, Програмний менеджер, ПРООН

Хелен Петрозола, Проектний менеджер, ПРООН

Оксана Дюжер, Радник з гендерного розвитку, ПРООН

Анне Ялакас, міжнародний консультант, Швеція

Дагмар Хорн, Менеджер програми ЮНЕЙДС в Україні

Олена Сакович, Менеджер програми ЮНІСЕФ в Україні

Аманда Пітт, Менеджер по з'язках Системи ООН в Україні

Перекладач з англійської:

Марія Корчинська

Фотографії: Сергій Пятериков

Цей звіт підготовлено та надруковано за підтримки
Шведського агентства з міжнародного розвитку (Sida)

Гендерний розвиток в Україні

Реалії
і перспективи

Київ 2003

Зміст

Звернення до читачів	4
Вступ	6

1. Гендер і влада

Вибори 2002	9
Ким були кандидати?	
Політичні партії та їхні програми	
Гендерний склад обраних народних депутатів України	
Чоловіки та жінки в комітетах Верховної Ради України	
Жінки та чоловіки в органах виконавчої влади	14
Уряд України – чоловічий стиль управління?	
Державна служба: гендерний аспект	
Правове забезпечення рівності жінок і чоловіків	18
Гендерна справедливість і Конституція України	
Гендерно чутливе законодавство	
Закони та реалії	
Механізми забезпечення гендерної рівності	20
Національний план дій з реалізації програми гендерної рівності	
Досягнення рівних можливостей в Цілях розвитку Тисячоліття	
Паритетна демократія	

2. Гендерні акценти в економічному житті

Державні фінанси та гендерна рівність	25
Бюджет як соціальний вибір: гендерно чутливий чи гендерно «сліпий»?	
Чи є позитивні зрушення?	
Паритетна демократія поліпшила би бюджетний процес	
Жінки та чоловіки на ринку праці	31
Подвійне навантаження	
Професійні території чоловіків і жінок	
Дискримінація на робочому місці	
Підприємці – чоловіки та жінки	39
Сімейний добробут: чи залежить він від гендерного статусу?	46
Неповним сім'ям загрожує бідність	
Відповіальність жінок зростає	
Бідність у сім'ях через гендерну призму	

Гендерний дисбаланс у сільській місцевості	53
Перше гендерне дослідження в аграрному секторі	
Мовчазний «жіночий бунт»	
На плечах сільських жінок лежить потрійний тягар	
Лише одна з десятьох жінок почувається здорововою	
Сільські жінки та чоловіки на державних посадах	

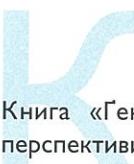
3. Соціальні проблеми під гендерним кутом

Міграція та торгівля людьми	59
Торгівля людьми: соціальні аспекти	
Міфи про торгівлю людьми	
Урядові і неурядові заходи реагування	
Насильство на гендерній основі: загрози та шляхи подолання	70
Питання влади	
Закон про попередження насильства в сім'ї: заходи правоохоронних органів	
Гендерна рівність як засіб проти домашнього насильства	
Роль чоловіків у попередженні насильства	
Здоров'я чоловіків і жінок	78
Очікувана тривалість життя: обидві статі втратили один рік	
Кризовий стан здоров'я чоловіків	
Ситуація з ВІЛ/СНІД	
Заходи уряду	

4. Гендерні дзеркала суспільства

Моніторинг засобів масової інформації	87
Хто і про кого пише в ЗМІ?	
Жіночі і чоловічі цінності й пріоритети очима преси	
Телебачення: гендерна нейтральності є міфом	
Гендерна асиметрія в способах представлення жінок і чоловіків	
Жіночі та гендерні дослідження	94
Знання про жінок і чоловіків	
Від жіночих і гендерних досліджень до гендерної освіти	
Виклик традиційним підходам	
Розвиток гендерної статистики	96
Схема розробки гендерної статистики	
Жінки та чоловіки в Україні: моніторинг прогресу	
Планування ефективних стратегій	
Додаток 1	100
Примітки	101

Звернення до читачів

Книга «Гендерний розвиток в Україні: реалії і перспективи» присвячена надзвичайно важливій і актуальній проблемі – розвиткові гендерних відносин і формуванню політики рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні.

Це вже друге видання, здійснене Програмою розвитку ООН за участь провідних вітчизняних дослідників, що містить системний аналіз становища жінок і чоловіків та утвердження гендерних відносин в українському суспільстві.

Питання, що висвітлюються, є актуальними для всього світового співтовариства. На початку третього тисячоліття міжнародна спільнота прагне вирішувати проблеми людського розвитку, виходячи з глобальних Цілей Розвитку Тисячоліття, серед яких досягнення гендерної рівності є однією з найважливіших.

Книга переконливо доводить, що впровадження гендерного підходу є не лише питанням дотримання прав людини та соціальної справедливості, воно є необхідним для забезпечення рівноправного і стійкого людського розвитку, більшої ефективності державного управління, створення умов для

самореалізації особистості.

Досвід України свідчить про непростий шлях утвердження гендерної рівності та паритетної демократії в суспільстві.

Та ми вже маємо досить помітні зрушенні на цьому шляху, серед яких розробка закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», гендерна експертиза чинного законодавства, збалансоване представництво жінок і чоловіків у більшості місцевих рад.

Бажаю читачам, фахівцям, науковцям, які працюють у цій сфері, творчості, наполегливості, досягнення практичних результатів задля побудови справедливого суспільства на засадах взаємної поваги, підтримки і порозуміння.

**Валентина Довженко,
Голова Державного комітету України
у справах сім'ї та молоді**

Звернення до читачів

Із часу заснування ООН у 1945 році забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок стало одним із пріоритетних завдань цієї організації, що відображене в Статуті Організації Об'єднаних Націй і численних укладених нею договорах. Однак доведено, що рівність – це щось більше, ніж наскрізна цінність для Організації. Як зазначив раніше цього року Генеральний секретар ООН Кофі Аннан, «гендерна рівність є не лише ціллю як такою. Вона є передумовою подолання бідності, сприяння сталому розвитку та впровадженню ефективного управління».

У вересні 2000 року на Саміті Тисячоліття, організованому ООН, Україна як одна з 189 країн – членів Організації Об'єднаних Націй заявила про своє зобов'язання поліпшити до 2015 року гендерний баланс і, завдяки цьому, наблизитися до становлення реальної рівності жінок і чоловіків в українському суспільстві. Метою цього звіту є, крім усього, розгляд та оприлюднення успіхів України на шляху досягнення гендерної рівності із використанням цільових завдань та індикаторів, визначених урядом України у Звіті про Цілі Розвитку Тисячоліття.

Істотного прогресу було досягнуто в різноманітних сферах, насамперед, в підвищенні рівня участі жінок в економічній діяльності, їх залученні до переговорів міжнародного рівня, а також підвищенні поінформованості суспільства та засобів масової інформації про гендерні питання. Незважаючи на ці успіхи, Україна увійшла в третє тисячоліття, не подолавши гендерної нерівності. Нерівність особливо відчутина на високих щаблях влади, де

представництво жінок занадто низьке.

Протягом останніх десяти років ООН через різноманітні установи працює з урядом України над зміцненням прав як жінок, так і чоловіків, з тим, щоб вони могли активно протистояти гендерній дискримінації та мати рівні можливості, а також над впровадженням гендерних підходів до всіх сфер діяльності.

Реалізація рівних можливостей жінок і чоловіків в Україні, так само, як і в інших країнах, є довгим і складним процесом. У цьому звіті описуються, аналізуються та обговорюються різні аспекти цього процесу; у ньому наведено як окремі досягнення, так визначено і сфери, які потребують особливої уваги.

Прагнення досягти гендерної рівності в суспільстві відображене у відповідній законодавчій і нормативно-правовій базі, яка встановлює принцип рівності. Проте зобов'язань, викладених на папері, недостатньо. Ми всі мусимо зробити більш серйозні кроки, щоби втілити ці зобов'язання. Зрештою, саме практика, а не риторика вносить у життя позитивні зміни.

Даглас Гарднер
Координатор Системи ООН в Україні
Постійний представник ПРООН в Україні

Вступ

Чи гендерні питання справді важливі? Чи гендерні відмінності якось впливають на мое життя? На мое підприємство, установу, країну?

Так, впливають. Гендер – одна з найважливіших складових життя людини. Має значення, чоловік ви чи жінка, хлопець чи дівчина. Для нас усіх гендер має велике значення і стосується всіх без винятку сторін нашого життя від моменту народження і до самої смерті – як приватної сфери, так і суспільної, як національного, так і загальносвітового рівня. Лише задумайтесь над кількома такими питаннями:

- Чому після народження дитини першим запитанням, яке всі ставлять, є запитання: хлопчик че чи дівчинка? Залежно від відповіді на цього реакція в багатьох країнах буде зовсім різна. І якщо народиться хлопчик, то гордість і щастя часто можуть бути більшими.
- Чому в усіх країнах світу чоловіки помирають раніше, ніж жінки? Чи причина полягає в слабшій біології, чи в чомусь іншому, наприклад, у деструктивних гендерних ролях?
- У незліченній кількості досліджень показано, що гендерна рівність винагороджується, незалежно від того, як ви до цього ставитеся. І все-таки в жодній країні становище жінок не є таким самим, як чоловіків. Як слід це розуміти?

Для ПРООН немає жодного сумніву щодо цілей. Ключовим завданням цієї організації є досягнення гендерної рівності, і не лише тому, що це вимагається правами людини та демократією, а й тому, що відсутність гендерної рівності гальмує сталий розвиток. Безліч фактів усьому світі свідчать про те, що в разі, коли питання гендерної рівності ігноруються, сам розвиток перебуває під загрозою. Це справедливо для розвинутих країн і тих країн, які розвиваються, а також для країн з перехідною

Якщо питання гендерної рівності ігноруються, сам розвиток перебуває під загрозою.

економікою. Безперечно, це справедливо й для України.

У 1999 році ПРООН опублікувала книжку «Гендерний аналіз українського суспільства», яка істотно підвищила обізнаність з гендерними питаннями в Україні. Гаряче сприйняття цієї книжки показало, що в ній була потреба. Книжка стала справжнім бестселером, нині залишилося лише кілька її примірників, і виникла необхідність в наступному виданні.

Через чотири роки після опублікування першого звіту про гендерну ситуацію ПРООН вирішила вивчити нинішній стан справ, з'ясувати, що ми знаємо, та, що не менш важливо, чого ми не знаємо.

Новий звіт складається із дванадцяти розділів, в яких розглядаються різноманітні сфери життя українських чоловіків і жінок та суспільства загалом. Гендерний аналіз є методологією, яку застосовують всі автори цієї книжки.

У розділі, присвяченому гендерній рівності в політиці, розглядаються події парламентських виборів 2002 року. На жаль, практично всі політичні партії, за винятком партії «Жінки за майбутнє», виявилися «гендерно сліпими» і не висунули жінок на перші місця у своїх виборчих блоках. Як наслідок, на виборах було висунуто дуже мало жінок кандидатами у народні депутати України, і ще меншу їх кількість було обрано: на одну жінку – депутата до Верховної Ради України тепер припадає 19 чоловіків. Парадокс останніх виборів полягає в тому, що, незважаючи на поліпшення гендерного балансу на місцевому рівні – в районах та багатьох областях, – на вищому рівні органів законодавчої влади ситуація погіршилася.

Чи враховується гендерна перспектива в державному управлінні та яку роль відіграють жінки і чоловіки в органах виконавчої влади? У розділі

йдеться про ефективність забезпечення гендерної рівності в Україні та про встановлені урядом цілі досягнення гендерної рівності. На сьогодні, найскладнішою проблемою для уряду є запровадження таких механізмів, щоб задекларовані в законодавстві рівні можливості для чоловіків і жінок стали реальністю життя.

Що стосується економічного блоку, то гендерні аспекти бюджетного процесу розглядаються вперше в історії гендерних досліджень в Україні. Державний бюджет – це один з найефективніших засобів підвищення гендерної рівності на всіх рівнях суспільства, проте політики його майже не застосовують. Необхідно забезпечити більшу відкритість і прозорість бюджетного процесу, бо якщо громадянське суспільство братиме безпосередню участь у розподілі бюджетних ресурсів, то воно зможе впливати й на політику забезпечення рівних можливостей в країні, – пропонується в звіті.

Коли йдеться про ринок праці в Україні, то слід відзначити, що рівні зайнятості жінок і чоловіків тут майже однакові. Цими показниками, звісно, можна пишатися, та поруч із ними існують і проблеми гендерної нерівності, які слід негайно вирішувати. Найважливішою з них є проблема нерівності в оплаті праці: заробітна плата жінок у середньому на 30,7 відсотка нижча, ніж заробітна плата чоловіків.

Гендерні стереотипи в Україні, так само, як і в інших країнах, призвели до поділу ринку праці на два: одного для чоловіків, а іншого – для жінок. Основна різниця між ними полягає в тому, що ринок праці, де більшість становлять жінки, характеризується нижчим статусом і, відповідно, нижчим рівнем заробітної плати. Уряд України заявив про свій намір забезпечити більш справедливі умови на ринку праці, визначивши за мету скоротити до 2015 року різницю в оплаті праці вдвічі.

Хоча жінки в Україні мають проблеми з влаштуванням на престижну й високооплачувану роботу, вони легко адаптуються до нових соціально-економічних умов. Багато з них стають приватними підприємцями та створюють власні компанії. Проте результати дослідження, наведені в цьому звіті, показують чітку залежність: що більше підприємство, то менш імовірно, що його контролюватиме жінка. Чоловіки контролюють утрічі більшу кількість підприємств, ніж жінки (відповідно 66 і 22 відсотки).

Соціально-економічні умови суспільства впливають на гендерні стосунки в сім'ї. У дослідженні було

одержано цікавий результат: кількість сімей, очолюваних жінками, як у містах, так і в сільській місцевості, зросла. Нині в містах жінки очолюють понад половину усіх сімей. Чому так відбувається, які інші цікаві тенденції помітні в сучасних українських родинах, які стратегії виробили вони, щоб протистояти бідності, – про це йде мова в тій частині книжки, котра торкається сімейного добробуту.

Жінки, які живуть у сільській місцевості, несуть потрійний тягар. По-перше, вони працюють як наймані працівники в сільськогосподарських підприємствах, по-друге, трудяться в особистих підсобних господарствах та, по-третє, виконують домашню роботу та доглядають за дітьми. Традиційне та патріархальне ставлення чоловіків до жінок є головною причиною гендерної нерівності в сільській місцевості. Як наслідок, частка жінок, котрі покидають сільську місцевість, у півтора рази більша, ніж чоловіків. Фактично ми є свідками «відпливу жінок», мовчазного жіночого бунту. Розділ книжки, в якому йдеться про гендерні питання в сільській місцевості, засвідчує також брак знань про специфічні чоловічі гендерні проблеми, характерні для українського села. Це питання має докладніше розглядатися в майбутніх публікаціях.

Протягом останніх чотирьох років середня очікувана тривалість життя як чоловіків, так і жінок в Україні скоротилася. Схоже, що тягар перехідного періоду виявився особливо важким для чоловіків, які помирають у середньому на десять років раніше за жінок. Це одна із найбільш тривожних проблем охорони здоров'я в Україні, котра потребує дуже серйозного розгляду. Ще однією причиною для тривоги є високий рівень смертності чоловіків під часездатного віку. У 2002 році кількість чоловіків, які померли у віці від 25 до 29 років, майже в чотири рази перевищувала цей показник для жінок цього ж віку.

Іншим сигналом тривоги, що повідомляє про невтішну ситуацію з охороною здоров'я, є скорочення кількості народжень. Чи є це проблемою охорони здоров'я, чи економічною проблемою, чи свідченням нового ставлення до материнства та батьківства? Ці питання, які стосуються водночас різних аспектів гендерної проблематики, розглядаються в кількох розділах цього видання.

Насильство є серйозною загрозою для здоров'я та життя як жінок, так і чоловіків. Однак у масштабах і формах насильства спостерігаються значні гендерні відмінності. Для чоловіків, здебільшого, основну загрозу становлять інші чоловіки, як правило,

сторонні. Загроза ж для жінок надто часто пов'язана з чоловіками, з якими вони мають найближчі стосунки або з якими вони разом живуть. У центрі уваги цього звіту опинилися дві проблеми, пов'язані з насильством, – гендерне насильство в сім'ї та торгівля жінками.

Досі невідомо, якими є реальні показники гендерного насильства в Україні. Збір даних розпочався із введенням в дію Закону про попередження насильства в сім'ї, прийнятого в 2001 році, і здійснюється переважно дільничними інспекторами міліції, які часто першими стикаються з проявами домашнього насильства. Навіть якщо ці дані й не дають повної інформації про гендерне насильство, вони є дуже важливими для формування чіткого уявлення про цю проблему.

Гендерна рівність є найважливішим засобом подолання домашнього насильства. Боротьба з домашнім насильством залежить від участі в ній чоловіків з усіх сфер суспільства. Ми вже маємо позитивні приклади створення громадських організацій чоловіків, таких як «Чоловіки проти насильства», що діють у кількох областях України та робота яких спрямована на досягнення гендерної рівності та відмови від стереотипних гендерних ролей.

Нині Україна належить до головних країн походження жінок та дітей в Європі, яких торговці людьми вивозять для примусової проституції та сексуальної експлуатації. Завдяки зусиллям уряду України та за підтримки міжнародних організацій, насамперед, Міжнародної організації з міграції (МОМ), Україна стала однією з найбільш активних країн у Європі, які ведуть боротьбу з торгівлею людьми. Звіт підsumовує, що реагування українських правоохоронних органів на торгівлю людьми дедалі більшою мірою відповідає міжнародним нормам, проте допомога жертвам торгівлі людьми з боку держави все ще є достатньою.

Зображення жінок і чоловіків, яке ми отримуємо через журнали, оголошення, рекламні щити, фільми

та телевізійні рекламні ролики, відіграють величезну роль у формуванні нашого світогляду. Моніторинг засобів масової інформації, який охоплював п'ять національних газет і чотири телевізійні канали, показав, що присутність жінок у засобах масової інформації набагато нижча, ніж їхня реальна участь у житті країни.

Аналіз українських засобів масової інформації підтверджує серйозний гендерний дисбаланс у відображені суспільних ролей жінок і чоловіків як у традиційно «чоловічій» тематиці: політиці, економіці та міжнародних відносинах, так і в таких фемінізованих соціальних сферах, як здоров'я, освіта, медицина та споживчі послуги.

Гендерна статистика надає нам точну інформацію про фактичне становище жінок і чоловіків у суспільстві. У кожному розділі цього звіту наводяться відповідні статистичні дані, якщо такі на сьогодні взагалі існують. До звіту включені також стиский підsumок розвитку гендерної статистики в Україні протягом останніх чотирьох років.

Книжка, яку ви тримаєте в руках, не ставила за мету охопити всі гендерні аспекти сучасного життя, бо для цього, перш за все, бракує навіть фактичних даних. Крім того, ПРООН не виконувала власних досліджень для цього звіту. Отже, це видання можна розглядати як сигнал і дорогоцікавий щодо сфер, які потребують нових досліджень, глибшого аналізу та подальшого вивчення. ПРООН якраз планує підтримувати такі зусилля, продовжуючи публікувати звіти про гендерну рівність, висвітлюючи в кожному наступному звіті певні додаткові її аспекти. Скажімо, якщо мова йде про освіту, то цей звіт торкається лише розвитку гендерних досліджень і гендерної освіти.

Ми хочемо висловити нашу ширу вдячність усім, хто причетний до цієї публікації. Заглиблення в океан знань про гендер не тільки допомагає будувати кращий світ для всіх людей; воно сприяє також постійному особистому самовдосконаленню. ■

1. Гендер і влада

■ Вибори 2002

Урадянський період частка жінок у Верховній Раді УРСР була найнижчою в 1938 році (24 відсотки), а найвищою – після виборів 1980 і 1985 років (36 відсотків). Звичайно, депутати не обиралися демократичним шляхом. Це стосувалося і чоловіків, і жінок. Факт існування неофіційної квоти для чоловіків на рівні приблизно 70 відсотків ніколи не викорис-

товувався як аргумент на користь зменшення частки чоловіків у Верховній Раді. Навпаки, мова йшла про те, що, оскільки для жінок раніше встановлювалася квота, то природно, що нині, за відсутності такої квоти, їхня частка у центральних органах влади зменшилася. Схоже, що логіка міркувань тут залежить від того, про яку стать йдеться.

Після перших виборів в Україні в 1990 році частка жінок у Верховній Раді зменшилася до трьох (!) відсотків. У 1994 році ця частка зросла до 5,7 відсотка, а в 1998 році – до 8,1 відсотка, проте після останніх виборів 2002 року знову знизилася до 5,1 відсотка. Така сама картина, хоча й не так яскраво виражена, спостерігалася і в інших частинах колишньої радянської імперії. Це виглядало так, начебто потужна океанська хвиля змила жінок з політичної арени.

Як це розуміти? Повного аналізу причини виникнення такої ситуації та заходів, яких потрібно буде вжити для того, щоб її змінити, у цьому розділі не наводиться. Проте частково наявну картину можна пояснити сильними патріархальними традиціями та відсутністю гендерної рівності.

Це стало цілком очевидним під час гендерних навчань, які проводилися ПРООН разом із Шведським агентством з міжнародного розвитку (SIDA) протягом з 1998 до 2002 року для кандидатів у депутати Верховної Ради України. Спершу в центрі уваги проекту перебували жінки – кандидати в народні депутати України, проте невдовзі стало зрозумілим, що важливо ознайомити з гендерним питанням не лише жінок, але й чоловіків. Однак останніх важко зацікавити цими програмами, і частка чоловіків на семінарах ніколи не перевищувала 30 відсотків. Зміна ставлення до гендерного питання є тривалим процесом.

Ким були кандидати?

На кожну жінку – кандидата в народні депутати України припадало четверо чоловіків. Після виборів це співвідношення ще погіршилося. Нині співвідношення жінок і чоловіків у Верховній Раді становить 1:19.

Дослідження, виконане кандидатом юридичних наук Тамарою Мельник, свідчить, що у сфері гендеру все ж було досягнуто певних успіхів. Гендерний аналіз кандидатів у народні депутати показує, що протягом останніх років зросла кількість жінок, які брали участь у виборах. У 1998 році частка жінок, висунутих кандидатами в народні депутати, становила 11 відсотків, а в 2002 році вона зросла до 19,6 відсотка, що вказує на підвищення активності українських жінок. Однак тут спостерігаються значні відмінності між регіонами (таблиця 1.1).

Найбільшу гендерну віддаленість зареєстровано у Львові, де співвідношення жінок і чоловіків серед кандидатів у народні депутати України в одномандатних виборчих округах становило 1:15; у

Таблиця 1.1

Розподіл кандидатів у народні депутати України (жінок і чоловіків) на виборах 31 березня 2002 року, за регіонами

Області України	Кандидати у народні депутати України (осіб)		Співвідношення між жінками і чоловіками
	Жінки	Чоловіки	
Автономна Республіка Крим	27	89	1:3,3
Вінницька область	17	164	1:9,65
Дніпропетровськ	9	46	1:5,1
Дніпропетровська область	18	133	1:7,4
Донецьк	30	68	1:2,25
Донецька область	48	206	1:4,25
Житомирська область	8	59	1:7,35
Закарпатська область	6	71	1:12
Запоріжжя	7	45	1:6,4
Запорізька область	7	53	1:7,55
Івано-Франківська область	5	54	1:11
Київська область	21	106	1:5
Кіровоградська область	20	54	1:2,7
Луцьк	3	30	1:10
Волинська область	15	87	1:5,8
Львів	3	42	1:14
Львівська область	9	87	1:9,7
Миколаївська область	11	67	1:6
Одеса	9	55	1:6
Одеська область	10	76	1:7,6
Полтавська область	18	120	1:6,6
Рівненська область	7	60	1:8,6
Сумська область	10	53	1:5,3
Тернопільська область	6	64	1:10,8
Харків	17	102	1:6
Харківська область	8	57	1:6,1
Херсонська область	13	78	1:6
Хмельницька область	10	78	1:7,8
Черкаська область	11	89	1:8
Чернівецька область	6	52	1:8,6
Чернігівська область	11	66	1:6
Київ	32	216	1:6,6
Севастополь	4	20	1:5
ВСЬОГО	456	2628	1:5,75

Закарпатській області відповідно 1:12; в Івано-Франківській та Тернопільській областях – 1:11; у Львівській і Вінницькій областях – 1:10; у Чернівецькій і Рівненській областях – 1:9 та в Хмельницькій області – 1:8.

Найменший розрив між жінками та чоловіками серед кандидатів у народні депутати України в одномандатних виборчих округах спостерігалося в Донецьку – 1:3; Кіровоградській області – 1:2,7; Автономній Республіці Крим – 1:3,3 та Донецькій області – 1:4,25.

Як видно з цих даних, частка жінок – кандидатів у народні депутати України – найнижча в західних областях, де політичною діяльністю займаються в основному чоловіки.

Розподіл кандидатів у народні депутати України за посадою та заняттям розкриває загалом реальну гендерну ситуацію в різних сферах суспільного життя.

Понад дві третини кандидатів у народні депутати займалися підприємницькою діяльністю, і основну їх масу становили чоловіки. За умов, коли понад 50 відсотків економіки за офіційним визнанням перебуває в тіньовому секторі, тяжіння до політики, яке демонструють бізнесові структури, – це реальність переходного періоду, характерна не лише для України, а й для інших країн Східної Європи та країн СНД.

Участь у політіці може дати низку переваг особам, які займаються бізнесом. Однією з таких переваг є юридична недоторканність депутатів, яка може бути використана, особливо, коли діяльність особи пов’язана з тіньовою економікою. Але саме з цієї причини в багатьох країнах політики є не мають юридичної недоторканності.

Жінки та чоловіки, які не належать до представників вищих ешелонів влади або не мають значного фінансового підґрунтя, як правило, обмежені і в можливостях свого політичного впливу. (Див. дані про стать керівників підприємств у розділі «Жінки та чоловіки на ринку праці» та про гендерні аспекти підприємницької діяльності в розділі «Підприємці – чоловіки та жінки».)

Таблиця 1.2
Гендерний розподіл кандидатів у народні депутати України в списках політичних партій і виборчих блоків політичних партій¹

<i>Назва політичної партії та виборчого блоку політичних партій</i>	<i>Всього осіб у списку</i>	<i>Жінок</i>	<i>%</i>	<i>Чоловіків</i>	<i>%</i>
Блок Віктора Ющенка					
«Наша Україна»	206	10	4,8	196	95,2
Комуністична партія України					
України	149	19	12,7	130	87,3
Блок «За єдину Україну»	196	11	5,6	185	94,4
Блок Юлії Тимошенко	223	44	19,7	179	80,3
Соціалістична партія України					
України	220	41	18,6	179	81,4
Соціал-демократична партія України (об’єднана)					
«Жінки за майбутнє» – всеукраїнське політичне об’єднання (партія)	203	5	2,4	198	97,6
Блок «Команда озимого покоління»	183	149	81,4	21	18,6
Блок «Демократична партія України – Демократичний Союз»	20	3	15	17	85
Блок «Народний рух України за єдність»	121	18	14,9	103	85,1
Політична партія «Яблуко»	81	19	23,5	62	76,5
Партія зелених України	88	16	18,2	72	81,8
Блок «Єдність»	225	58	25,8	167	74,2
Партія зелених України	158	16	10,1	142	89,9

Політичні партії

Україна рухається до пропорційної виборчої системи, коли сто відсотків депутатів парламенту обиратимуться за партійними списками. Без гендерної рівності в політичних партіях і блоках тут просто не обйтися. Поки що до такої рівності ще дуже далеко.

Із 165 кандидатів, які очолювали виборчі списки політичних партій, було висунуто лише 31 жінку, що за кількісним співвідношенням між жінками та чоловіками становить 1:5, тобто на кожну жінку припадало п’ять чоловіків. Тринадцять політичних партій і виборчих блоків політичних партій із тридцяти трьох, зареєстрованих Центральною виборчою комісією, не мали жодної жінки серед першої п’ятірки свого виборчого списку.

Таблиця 1.3

Кількість жінок – народних депутатів України, обраних за пропорційною системою у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій і виборчих блоків політичних партій

Політичні партії і виборчі блоки політичних партій	Кількість жінок у списку	Кількість жінок, обраних народними депутатами України
Блок Віктора Ющенка «Наша Україна»	10	3
Комуністична партія України	19	5
Виборчий політичний блок «За Єдину Україну»	11	3
Виборчий блок політичних партій «Виборчий блок Юлії Тимошенко»	44	1
Соціалістична партія України	41	2
Соціал-демократична партія України (об'єднана)	5	1
6 партій і виборчих блоків політичних партій	130	15

Лише три політичні партії та блоки висунули жінку на першу позицію свого списку, і в усіх цих випадках жінка була лідером партії чи блоку партій:

- Юлія Тимошенко, яка очолила виборчий блок, сформований чотирма партіями та названий її ім'ям
- Наталія Вітренко, лідер блоку партій лівого спрямування, названий її ім'ям
- Валентина Довженко, лідер Всеукраїнського політичного об'єднання «Жінки за майбутнє».

Два останніх виборчих утворення отримали поразку на виборах. «Жінки за майбутнє» – це єдина партія, у передвиборчій платформі якої був гендерний компонент. Поразка її на виборах певною мірою пояснюється тим, що вона пізно приєдналася до виборчої кампанії.

Партією, яка могла б привести значну кількість жінок до Верховної Ради, була Партія зелених України із 58 жінками серед 225 кандидатів у депутати, проте ця партія також програла вибори.

Показником можливості проходження жінок і чоловіків до Верховної Ради є внесення їхніх прізвищ до перших сорока місць партійних списків за багатомандатним загальнодержавним виборчим округом. Співвідношення між кількістю жінок і чоловіків для окремих партій і блоків виглядає так:

- 2 жінки та 38 чоловіків – виборчий блок Віктора Ющенка «Наша Україна»
- 4 жінки та 36 чоловіків – виборчий блок партії «За Єдину Україну»
- 4 жінки та 36 чоловіків – Комуністична партія України
- 2 жінки та 28 чоловіків – Соціалістична партія України
- 1 жінка та 39 чоловіків – Соціал-демократична партія України (об'єднана)

Як показали партійні списки кандидатів у народні депутати України, усі політичні партії та блоки надавали жінкам і чоловікам різні шанси щодо можливості стати народними депутатами України. Формування партіями та блоками списків кандидатів у депутати показало, що жінка в партіях не сприймається як активна політична фігура на рівні з чоловіком (таблиця 1.2).

Програми

Аналіз програм політичних партій показує, що вони тісно пов'язані з концепцією «поліпшення становища жінок», що була поширенна в 1960–80-ті роки і переглянута міжнародними структурами в 90-ті роки.

У цих політичних програмах відображені традиційне патерналістське ставлення до жінки, коли роль держави полягала в створенні умов для «берегині роду», а жінка розглядалася фактично як дітородна машина, а не як творча особистість, здатна до самоутвердження.

Політичні партії та блоки все ще не бачать несправедливості в гендерній нерівності, а отже, їх формують напрямів стратегічної діяльності, спрямованої на досягнення гендерної рівності.

Як зазначалося, лише одна партія – «Жінки за майбутнє» – мала гендерний компонент у своїй виборчій платформі.

Гендерний склад обраних народних депутатів України

У складі Верховної Ради України четвертого скликання – 450 народних депутатів України: 23 жінки і 427 чоловіків. Жінки в парламенті становлять 5,1 відсотка депутатського корпусу, а чоловіки – 94,9 відсотка.

Виборча система в Україні є поєднанням одноマンдатної та багатомандатної систем, у рамках кожної з яких обирається 225 депутатів.

Таблиця 1.4

Розподіл народних депутатів України за статтю у складі комітетів Верховної Ради України четвертого скликання станом на травень 2003 р.

№	Назва комітету	Всього депутатів у складі комітету	З них					
			Голова комітету		Перший заступник голови комітету		Заступник голови комітету	
			жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.
1. Комітет з питань аграрної політики та земельних відносин		23		1		1		1 20
2. Комітет з питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією		16		1		1	1	— 13
3. Комітет з питань будівництва, транспорту і зв'язку		23		1		1	1	— 20
4. Комітет з питань бюджету		39		1	1		1	1 35
5. Комітет з питань будівництва та місцевого самоврядування		21		1		1		1 18
6. Комітет з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи		19		1		1		1 16
7. Комітет з питань економічної політики, управління народним господарством, власності та інвестицій		27		1		1		1 24
8. Комітет з питань європейської інтеграції		10		1		1		— 8
9. Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності		16		1		1	1	— 13
10. Комітет з питань культури і духовності		10		1		1	1	1 6
11. Комітет з питань молодіжної політики, фізичної культури, спорту і туризму		10	1			2		7
12. Комітет з питань науки і освіти		9		1		1	1	1 5
13. Комітет з питань національної безпеки і оборони		13		1		1	2	— 9
14. Комітет з питань охорони материнства та дитинства		10		1		1		3 5
15. Комітет з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки		34		1		1		1 31
16. Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин		12		1		1	2	1 8
17. Комітет з питань правової політики		23		1		2	2	1 17
18. Комітет з питань промислової політики і підприємництва		23		1		1	2	1 18
19. Комітет з питань регламенту, депутатської етики та організації роботи Верховної Ради України		13		1		2		1 9
20. Комітет з питань свободи слова та інформації		13		1		1		— 11
21. Комітет з питань соціальної політики та праці		7		1		1	1	1 3
22. Комітет з питань фінансів і банківської діяльності		34		1		2	4	1 26
23. Комітет у закордонних справах		22		1			1	2 18
24. Комітет у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів		10		1		1	1	— 7
25. Спеціальна контрольна комісія з питань приватизації		5	1		1			— 3
Всього		442	2	23	2	26	0	22
							19	350

У багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі повноваження народних депутатів України отримали 15 жінок (6,7 відсотка) і 210 чоловіків (93,3 відсотка). Отже, співвідношення становить 1:14 (таблиця 1.3).

Порівняно з результатами виборів до Верховної Ради України у 1998 році, коли було обрано 22 жінки або 9,8 відсотка від загальної кількості депутатів, кількість жінок у Верховній Раді четвертого скликання скоротилася. Ці цифри засвідчують, що

хоча кількість партій зросла, кількість жіночо-народних депутатів, обраних за партійними списками, зменшилась.

Другу половину депутатів парламенту обирали за мажоритарною системою в одномандатних виборчих округах, згідно з якою в кожному окрузі має обиратися лише одна особа.

На останніх виборах жінки, яким допомагали партії, отримали перемогу у восьми округах. Від виборчого блоку політичних партій «За Єдину Україну» було обрано сім жінок і від Комуністичної партії України – одну жінку. Із них п'ятеро обрано народними депутатами України повторно.

Ці цифри підтверджують орієнтацію партій на обрання чоловічого складу парламенту. Вони також свідчать, що гендерна ситуація не поліпшилася. До Верховної Ради України попереднього скликання було обрано народними депутатами в одномандатних округах 13 жінок за підтримки п'яти політичних партій.

Однією з важливих причин такої ситуації є значна різниця в ресурсах на виборчу кампанію. Більшість кандидатів, які можуть використати або мають доступ до значних адміністративних і фінансових ресурсів, – чоловіки. Внаслідок цього обрана в 2002 році Верховна Рада є чоловічим бастіоном. Така ситуація є серйозною з низки причин. Взяте Україною зобов'язання перед міжнародними організаціями збільшити представництво жінок у політиці є однією з них, хоча й не найважливішою. Найбільш істотними є питання справедливості та участі жінок у процесі ухвалення рішень.

Жінки становлять 53 відсотки населення України. У разі їх виключення з процесу прийняття рішень країна ніколи не досягне справжньої демократії та орієнтованого на людину розвитку.

Чоловіки та жінки в комітетах Верховної Ради України

У складі Верховної Ради, обраної в 2002 році, сформовано 24 комітети. Серед них є комітети, до яких не введено жодної жінки, це такі як:

- Комітет з питань свободи слова та інформації
- Комітет з питань боротьби з організованою злочинністю й корупцією
- Комітет з питань європейської інтеграції
- Комітет у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів
- Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності

- Комітет з національної безпеки та оборони
- Комітет з питань будівництва, транспорту і зв'язку

Отже, у семи комітетах Верховної Ради немає жодної жінки, причому це саме ті комітети, що найширше мали б втілювати в українське законодавство міжнародні пріоритети з гендерної рівності й міжнародні правові норми (таблиця 1.4).

Такий самий, в основному, одностатевий склад мають також фракції та групи Верховної Ради. У структурах, в яких випрацьовуються погляди, оцінки, підходи та напрями розвитку, а також здійснюється аналіз і формується політика, домінуючу роль відіграють чоловіки.

З огляду на таке незначне представництво жінок у Верховній Раді України навряд чи можна чекати на кардинальні гендерні зміни в країні.

■ Жінки та чоловіки в органах виконавчої влади

Гендерний світогляд виконавчої влади в країні вимальовується через гендерний склад управлінського апарату, а також процес його формування.

Уряд України – чоловічий стиль управління?

Ефективність та результативність діяльності усієї системи органів виконавчої влади в Україні значною мірою залежить від утвердження гендерного підходу в роботі Кабінету Міністрів України, який очолює систему органів виконавчої влади.

До складу Кабінету Міністрів входять: Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри та міністри. Незважаючи на те, що від імені уряду України були підписані численні міжнародні документи із зобов'язаннями впроваджувати гендерну рівність, серед членів уряду немає жодної особи жіночої статі.

Не кращим є становище в інших центральних органах виконавчої влади (таблиця 1.5). Жінки становлять у них лише сім відсотків, причому немає жодної жінки на посаді міністра. Лише дві жінки обіймають посади голів державних комітетів

Таблиця 1.5

Жінки і чоловіки на керівних посадах в центральних органах виконавчої влади, на 1.01.2003 р.

	Кількість		%	
	жінки	чол.	жінки	чол.
Міністри	—	16	—	100
Державні секретарі	—	18	—	100
Заступники міністрів	8	69	10	90
Голови державних комітетів	2	17	11	89
Заступники голів державних комітетів	5	57	8	92
Керівники інших центральних органів виконавчої влади	1	19	5	95
Заступники голів інших центральних органів виконавчої влади	7	83	8	92
Загалом	23	279	7	93

України. 8 жінок є заступниками міністрів (із 69), що становить 11 відсотків.

Частка жінок серед заступників голів державних комітетів (5 жінок і 57 чоловіків) ще менша – 8 відсотків.

Якщо порівняти наведені дані із ситуацією, зокрема в її кількісному вимірі, котра склалася в другій половині 90-х років, то складається враження, що процес гендерних змін в Україні сповільнився. Тоді дві жінки були міністрами та три – головами державних комітетів, крім того, існували п'ять політичних жіночих партій. Насправді ж кількісні зміни другої половини та кінця 90-х років підготували деякі якісні зрушенні в механізмах забезпечення гендерної рівності, про які йтиме мова далі.

Державна служба: гендерний аспект

Ширше коло жінок представлено на нижчих рівнях державної влади серед державних службовців, які займають керівні посади в органах законодавчої, виконавчої та судової влади.

Центральний рівень

Якщо розглянути загальну чисельність керівних працівників за статтю, то загалом кількісне представництво жінок і чоловіків серед державних службовців майже однакове. У кількісному вираженні жінок на 8430 осіб, тобто на 16,6 відсотка, менше, ніж чоловіків. Проте реально гендерний розрив значно більший, бо частка жінок зростає лише зі зниженням рівня влади.

Що вищий рівень органу управління, то менша частка жінок серед його керівних працівників. Саме так працює глибоко закорінена система дискримінації.

На початок 2003 року серед державних службовців Адміністрації Президента України, апарату Верховної Ради України і в Секретаріаті Кабінету Міністрів України співвідношення між кількістю жінок і чоловіків на посадах керівників становить менш як 1 : 3. Наведене співвідношення свідчить, що протягом останніх кількох років відбулися певні позитивні гендерні зміни, бо станом на 1 січня 1998 року це співвідношення було значно меншим і становило 1 : 5. Хоча ще передчасно говорити про тенденції, все ж це принаймні свідчить про можливий позитивний розвиток.

Перші посадові категорії керівних працівників на 92 відсотків обіймаються чоловіками. Жінки посідають решту 8 відсотків. Що стосується другої посадової категорії, то тут співвідношення дещо більш збалансоване: серед керівних працівників жінка вже кожна п'ята, але все таки 80 відсотків керівників – чоловіки.

Переважна кількість жінок спостерігається серед найнижчих категорій – п'ятої та шостої (таблиця 1.6).

Зрозуміло, що серед керівних працівників першої, другої та третьої посадових категорій переважають чоловіки, бо саме вони, а не жінки, призначаються на найвищі посади керівного складу, що дає їм можливість, у свою чергу, вирішувати питання кадрових призначень – тут спрацьовує принцип корпоративної чоловічої солідарності.

Регіональний рівень

Регіони України становлять інтерес щодо збалансованої кількості чоловіків і жінок саме там, де відбувається кінцеве розв'язання проблем. Загальна тенденція така, що в цілому по Україні гендерна рівність існує лише серед керівників найнижчого рівня.

Таблиця 1.6

**Динаміка змін у складі керівників і спеціалістів,
які мають посадові категорії**

Керівники і спеціалісти	1999			2000			2001			2002		
	Всього	% Жін. Чол.		Всього	% Жінки Чол.		Всього	% Жінки Чол.		Всього	% Жінки Чол.	
		Жін.	Чол.		Жінки	Чол.		Жінки	Чол.		Жінки	Чол.
	244628	72,8	27,2	250879	72,7	27,3	199720	74,2	25,8	75,0	25,0	
Керівники	70751	51,5	48,5	72230	52,5	47,5	51203	57,9	42,1	60,5	39,5	
З них мають посадові категорії:												
Першу	268	9,0	91,0	217	8,3	91,7	213	5,6	94,4	8,3	91,7	
Другу	881	14,8	85,2	896	16,3	83,7	857	18,9	81,1	19,3	80,7	
Третю	3150	17,7	82,3	3305	22,5	77,5	2687	28	72	31,3	68,7	
Четверту	6321	32,1	67,9	7222	36,9	63,1	6340	41,3	58,7	42,3	57,7	
П'яту	27779	45,3	54,7	28350	46,7	53,3	13990	59,4	40,6	2,4	37,6	
Шосту	32352	65,2	34,8	32240	65,5	34,5	27116	65,7	34,3	68,2	31,8	
Спеціалісти	173517	81,5	18,5	178649	80,9	19,1	148517	79,8	20,2	80,1	19,9	
З них мають посадові категорії:												
Другу							46	30,4	69,6	42,4	57,6	
Третю	1741	51,8	48,2	2033	55,4	44,6	2236	57,1	42,9	57,7	42,3	
Четверту	1613	70,9	29,1	2026	69,0	31,0	2086	70,8	29,2	67,0	33,0	
П'яту	15319	64,1	35,9	17207	66,8	33,2	16106	68,1	31,9	69,7	30,3	
Шосту	61248	82,2	17,8	63738	81,2	18,8	44581	77,2	22,8	77,9	22,1	
Сьому	93596	84,7	15,3	93645	84,1	15,9	83462	84,2	15,8	84,6	15,4	

Жінкам надається перевага під час призначень на посади спеціалістів в органах законодавчої, виконавчої і судової влади. Нині кількість жінок на цих посадах у чотири рази перевищує кількість чоловіків.

В окремих випадках кількість жінок-спеціалістів серед державних службовців сягає 70 відсотків. У місцевих органах влади жінки переважають чоловіків на посадах спеціалістів у кілька разів. У 14 областях цей показник перевищує 80 відсотків. Така сегрегація чоловіків серед спеціалістів призводить до передачі професійного контролю над галуззю в руки однієї статі – жінок.

Досить значним є переважання чисельності жінок серед керівного складу службовців. Формально це можна назвати певного роду дискримінацією чоловіків. Проте більш глибокий аналіз засвідчує, що причина цього полягає в низькому рівні заробітної плати та поганих умовах праці.

Органи місцевого самоврядування

Щодо гендерного складу органів місцевого самоврядування, то тут спостерігається така сама гендерна піраміда, як і на загальнодержавному рівні: що нижчий щабель управління, то більша частка жінок-керівників.

Серед перших осіб в органах влади переважають чоловіки. Майже всі голови сільських, районних та обласних рад – чоловіки. Серед голів обласних рад немає жодної жінки.

Із 159 міських голів лише п'ятеро – жінки. Серед голів районних рад у сільській місцевості жінки становлять близько 6 відсотків, а серед голів районних рад у містах – 9 відсотків.

На найнижчому рівні державного управління, наприклад, у сільській раді, де вплив населення на

вирішення питань влади та власності є найменшим і де не формується ідеологія, там в системі місцевого самоврядування переважають жінки (таблиця 1.7).

Активним інструментом зміни такої ситуації на всіх рівнях місцевої влади може бути ухвалення рішень з питань гендерної рівності. Такі нормативні акти мають містити механізми забезпечення їх виконання, інакше вони існуватимуть лише на папері.

З огляду на брак статистичних даних дуже складно здійснити огляд політичної ситуації на місцевому рівні. Однак у кількох областях України, де ПРООН і SIDA надавали підтримку організації навчальних тренінгів з питань гендерної рівності для керівників, відповідальних за прийняття політичних рішень, у рамках програми «Ольга» було здійснено моніторинг виборів до місцевих органів влади у 1998 – 2002 роках (довідка).

Варто згадати й про те, що розуміння важливості гендерних питань помітно зросло на місцевому рівні, зокрема у Києві, Харкові та Одесі. У цих трьох містах розрив у співвідношенні між жінками і чоловіками – кандидатами в народні депутати був меншим, ніж в середньому по Україні і становив 1:6.

21 січня 2003 року Київський міський голова видав розпорядження «Про впровадження гендерного підходу до діяльності Київської міської державної адміністрації». У цьому документі йдеться про необхідність забезпечення збалансованого представництва жінок і чоловіків в органах державної влади в місті

Таблиця 1.7

Кількість чоловіків та жінок – керівників і спеціалістів у місцевих органах влади – станом на 1 січня 2003 р.

	Жінки		Чоловіки	
	особи	%	особи	%
Загальна кількість	57007	73,6	20435	26,4
Керівники	17890	55,3	14451	44,7
<i>З них мають посадові категорії:</i>				
Першу	1	3,7	26	96,3
Другу	2	3,4	57	96,6
Третю	84	9,4	808	90,6
Четверту	345	30,7	777	69,3
П'яту	7243	40,8	10508	59,2
Шосту	10215	81,8	2275	18,2
Спеціалісти	39117	86,7	5984	13,3
<i>З них мають посадові категорії:</i>				
Другу	13	81,2	3	18,8
Третю	2	20,0	8	80,0
Четверту	27	39,1	42	60,9
П'яту	861	68,5	396	31,5
Шосту	18827	86,9	2842	13,1
Сьому	19387	87,8	2693	12,2

Києві та підкреслюється важливість проблеми гендерного підходу у проведенні виборів 2006 року. Якщо буде виділено необхідні ресурси на впровадження цієї ініціативи, то є шанс, що вона

Довідка. Моніторинг виборів до місцевих органів влади

Результати моніторингу свідчать про те, що частка жінок в місцевих органах влади, обраних на виборах 2002 року, зросла від 15 до 100 відсотків у всіх областях, які брали участь у програмі «Ольга». В окремих областях збільшення частки жінок навіть перевищувало 100 відсотків.

У Тернопільській області, що належить до західного регіону України, у 1998 році до обласної ради було обрано лише 5 жінок, що становило 5,68 відсотка від загальної кількості її депутатів. У виборах, що відбулися в 2002 році, було обрано вже 11 жінок, що означає, що їх частка в обласній раді зросла до 10,18 відсотка. Подібна картина спостерігалася і у Вінницькій області, де кількість жінок-депутатів зросла з 6 до 11 осіб.

У місті Світловодську Кіровоградської області до останніх виборів депутатом місцевої районної ради була лише одна жінка. У результаті виборів 2002 року було обрано чотирох жінок, отож представництво жінок зросло тут в 4 рази.

У Малині, районному центрі Житомирської області, після виборів 2002 року частка жінок, які займаються політичною діяльністю, зросла в 2,4 рази (з 8 до 20 жінок-депутатів). Цікавим прикладом є Алчевськ, Луганської області. Після виборів майже половину місцевих депутатів становили жінки, 36 відсоткам з яких надавала підтримку партія «Жінки за майбутнє».

Жінки – політики Луганщини були також вельми активними на загальнодержавному рівні. За результатами виборів в одномандатних округах представництво жінок у Верховній Раді України із цієї області зросло з 4,8 до 16,7 відсотка. Однією з учасниць програми «Ольга» була Катерина Фоменко, яку в 2002 році було вперше обрано народним депутатом України. Нині Катерина Фоменко працює в парламентському бюджетному комітеті, де вона єдина жінка.

Усі ці приклади свідчать, що навчальні тренінги з гендерних питань можуть мати досить великий вплив на зміну гендерного балансу в політиці.

стане прикладом для наслідування як для інших міст, так і на загальнодержавному рівні в Україні.

■ Правове забезпечення рівності жінок і чоловіків

Гендерна справедливість і Конституція України

Україна стала однією з перших країн світу, що має окрему статтю в Конституції, де задекларовані рівні права і можливості. На практиці Україна робить надто уповільнені кроки до цієї задекларованої мети.

На виборах 2002 року до Верховної Ради було обрано лише 23 жінки, внаслідок чого за чоловіками в цьому органі залишилася значна перевага. Нині Верховна Рада складається з 94,9 відсотка чоловіків і 5,1 відсотка жінок, і Україна посідає за цим

Довідка. Новий Сімейний кодекс України проголошує гендерну справедливість

Зореслава Ромовська, доктор юридичних наук та колишній депутат Верховної Ради України, вважає прийняття нового Сімейного кодексу України найбільшим досягненням за час своєї роботи у Верховній Раді. Новий кодекс було схвалено Верховною Радою 10 січня 2002 року, і він набере чинності з 1 січня 2004 року. Цей кодекс ліквідує юридичні підстави для дискримінації жінок, дітей і чоловіків у кількох сферах. Найважливіші зміни, впроваджені новим Сімейним кодексом, такі:

- Розширено підстави визнання судами батьківства; нині практично неможливо отримати в суді таке визнання. А це дуже важливо в Україні, де 17 відсотків дітей народжується в незаміжніх жінок. Законодавці сподіваються, що це положення дасть змогу зменшити кількість абортів.
- Одна зі сторін у справі про розлучення може просити про отримання фінансової допомоги протягом трьох років, якщо він чи вона потребує соціальної реабілітації для працевлаштування. Це положення може застосовуватися, зокрема, до вдів військовослужбовців, які супроводжували своїх чоловіків під час їхніх переїздів до місць служби і тому не могли працювати.

показником одне з останніх місць серед країн Східної та Центральної Європи та країн СНД.

Якщо виходити з результатів виборів, то схоже, що ступінь гендерної справедливості в Україні зменшився: частка жінок, представлених у Верховній Раді, є нижчою, ніж після попередніх виборів, коли вона сягала 8 відсотків. Нині немає жодної жінки в складі уряду України, а також у семи комітетах Верховної Ради.

Однак на місцевому рівні ситуація не така безрадісна. В окремих областях представництво жінок у радах зросло на 20–50 відсотків, а на районному рівні – навіть удвічі та втрічі.

Проте незважаючи на таку статистику, кількість жінок, активних у політичній сфері, залишається вкрай низькою. Отже, політична влада в Україні все ще майже повністю зосереджена в руках чоловіків. У такому разі постає важливе запитання: чому існує така розбіжність між цілями, встановленими у Конституції, та реальністю?

Просто кажучи: бо однієї лише доброї волі замало. Для досягнення гендерної рівності необхідні рішучі наміри та дії, а також потужні механізми реалізації проголошених намірів. Нині таких механізмів бракує

- Суди матимуть право вирішувати питання про суму аліментів, беручи до уваги реальне фінансове становище батьків. Згідно з чинним законодавством, розмір аліментів не може перевищувати 25 відсотків офіційної заробітної плати.

- Кодекс визначає сім'ю як жінку та чоловіка, які живуть разом, незалежно від їхнього офіційного статусу. На відміну від чинного законодавства, новий Сімейний кодекс передбачає захист і такого сучасного виду сім'ї, який, до речі був визнаний Європейським судом, а також Конституційним Судом України в 1999 році. Такий захист означає, зокрема, визнання права обох сторін на майно, придбане протягом їхнього спіального життя, а також, за певних умов, право на отримання аліментів.

- У новому Сімейному кодексі змінено права батьків. Цей кодекс гарантує чоловікам право проводити час зі своїми дітьми. Нині батько безсильний, якщо мати не дозволяє йому зустрічатися зі своєю дитиною. Розлучені чоловіки, які опікуються дітьми віком до трьох років, можуть також домагатися права на отримання аліментів. Нині цим правом користуються лише матері.

- Змінено підхід до усиновлення. Згідно з новим законодавством, коли усиновлена дитина досягає 14-річного віку, вона має право розшукувати своїх біологічних батьків. Нині вона цього робити не може.

так само, як і ефективних механізмів виконання законодавства.

Верховна Рада України, ввівши до Конституції статтю про рівні права та можливості чоловіків і жінок, не домоглася впровадження цих прав на практиці. Як в системі законодавчої, так і виконавчої влади необхідно створити державно-правовий механізм забезпечення гендерної рівності в країні. Вже зроблено перші кроки в цьому напрямі.

Гендерно чутливе законодавство

Роки незалежності України характеризуються кодифікацією законодавства. Верховна Рада прийняла низку законів, які мають регулювати суспільні відносини та забезпечити подолання дискримінації за статтю через врахування гендерних інтересів різних соціальних категорій і гендерних норм міжнародного права. Це, зокрема, Сімейний кодекс України, Кримінальний кодекс України та Кодекс законів про працю України (довідка «Новий Сімейний кодекс»).

Протягом періоду між кінцем 1990-х і початком 2000-х років Верховна Рада прийняла низку законів та інших нормативно-правових актів для сприяння розвитку гендерно чутливої культури українського суспільства, включаючи закони, які регулюють виборчий процес.

Згідно з виборчим законодавством, в Україні заборонено будь-які прямі чи непрямі пільги або обмеження виборчих прав громадян за статтю. Проте реальна політична ситуація потребує введення спеціальних заходів щодо створення можливостей входження жінок у систему влади.

Фактично законодавство України обходить рекомендації Конвенції CEDAW (Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок) щодо

застосування цих спеціальних заходів, про які йдеться у статті 4 цієї Конвенції:

«Ухвалення державами-сторонами, які уклали цю Конвенцію, тимчасових спеціальних заходів з метою прискорення впровадження de facto рівності між чоловіками та жінками не розглядається як дискримінація згідно з її визначенням у цій Конвенції і в жодному разі не приведе до збереження нерівності та особливих стандартів; вжиття цих заходів буде припинено після досягнення цілей забезпечення рівності можливостей і ставлення до осіб обох статей».

Отож Україна не виконує своїх зобов'язань перед міжнародною спільнотою, яка визнає гендерну рівність як частину статуту ООН з 1945 року.

У багатьох країнах світу ці заходи трактуються як підстава для конструктивних дій і впровадження тимчасових гендерних квот. Хоча введення квот є спірним питанням, вони можуть бути засобом забезпечення рівності. На практиці квоти застосовуються досить часто. Останнім часом гендерні квоти були застосовані під час загальних виборів у 76 країнах світу, включаючи такі різні країни, як Франція, Уганда, Аргентина, Боснія та Швеція.

Згідно з опублікованими в 2003 році результатами дослідження, виконаного Міжнародним інститутом демократії та підтримки у виборах (IDEA) та Стокгольмським університетом, до конституцій 11 країн включено положення про гендерні квоти. В низці інших країн квоти використовують політичні партії – загалом 121 партія у 59 країнах.

У рамках проекту було створено сторінку в Інтернеті, на якій вчені, політики, журналісти та загалом всі, хто цікавиться цим питанням, можуть

Довідка. Директиви ЄС про рівні можливості³

- Директива про однакове ставлення до чоловіків та жінок щодо зайнятості, професійного навчання та просування по службі, а також умов праці
- Директива про застосування принципу однакової оплати праці чоловіків і жінок
- Директива про однакове ставлення до чоловіків та жінок у сфері соціального забезпечення
- Директива про однакове ставлення до чоловіків та жінок щодо соціального забезпечення за місцем роботи
- Директива про однакове ставлення до чоловіків та жінок, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю (у тому числі в сільському господарстві), і про соціальний захист жінок, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю, протягом вагітності та догляду за дитиною
- Директива про охорону здоров'я та техніку безпеки на робочому місці вагітних; працівниць – жінок, які недавно народили дитину, та працівниць, які годують грудьми
- Директива про організацію робочого часу
- Директива про рамкову угоду щодо відпусток для догляду за дитиною
- Директива про тягар доказів у випадках дискримінації, пов'язаної із статтю.

знайти корисну інформацію. Адреса цієї сторінки в Інтернеті: www.quotaproject.org.

Закони та реалії

Значна кількість законів, прийнятих Верховною Радою України, мають прогресивний зміст і спрямовані на створення такого правового середовища, яке сприятиме подоланню гендерної сегрегації та утвердженням гендерної рівності. Це, зокрема, такі закони:

- «Про попередження насильства в сім'ї» (2001 рік)
- «Про обов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» (2000 рік)
- «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працевдатності й витратами, зумовленими народженням й похованням» (2001 рік)
- «Про зайнятість населення» (2000 рік)
- «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (2001 рік) тощо.

Проблемним залишається те, що зазначені закони спрямовані більше на турботу про жінку, ніж на створення належних умов для обох статей, виходячи з гендерного підходу. Закон «Про попередження насильства в сім'ї» (2001 рік), який обговорюється в іншому розділі цього звіту, може бути прикладом закону, підготовленого з добрими намірами, але зміст якого викликає деякі сумніви, якщо виходить з міркувань гендерної рівності.

Суперечливість щодо гендерної справедливості виявляється в процесі законотворчості. Це виразно видно, якщо прослідкувати хід прийняття цільового закону про державне забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків та жінок.

З 1999 року на розгляд Верховної Ради України подано чотири законопроекти такого змісту, однак жодного з них не було прийнято, певною мірою через пропозицію введення гендерних квот.

Прийняття такого закону важливе, оскільки рівність потребує юридичного захисту. Відкладаючи прийняття закону, Україна втрачає політичний час. За останні роки країни Європи зробили великий крок уперед у прийнятті гендерного законодавства, і якщо Україна прагне інтегруватися до європейського співовариства, адаптуватися в європейський правовий простір та підтвердити свій європейський імідж, то прийняття закону про забезпечення гендерної рівності є нагальнюю потрібою (див. довідку «Директиви ЄС про рівні можливості»³).

Позитивним є те, що останнім часом уряд України розгорнув діяльність у напрямку впровадження гендерного підходу в створенні законодавчої бази. Так, зокрема, в план Кабінету Міністрів України на 2003 рік внесена підготовка та законодавча ініціатива щодо прийняття закону про рівні права і можливості жінок і чоловіків. Це може бути сигналом, що Україна почала застосовувати гендерний підхід, що, згідно з визначенням Об'єднаних націй, означає:

«процес оцінки наслідків, які матимуть для жінок і чоловіків будь-які заплановані заходи, включаючи виконання законодавства, стратегічної політики чи проектів, в усіх сферах на всіх рівнях. Це стратегія впровадження усіх потреб і довіду як жінок, так і чоловіків до процесів розроблення, виконання, моніторингу та оцінки стратегій і програм у всіх політичних, економічних, соціальних і культурних сферах, так, щоб жінки та чоловіки отримували від них однакову користь і щоб нерівність не укорінювалась».

■ Механізми забезпечення гендерної рівності

Реструктуризація суспільного життя 1990-х років привела до необхідності створення спеціальних механізмів управління гендерними процесами.

Параadoxально, що окремі особи, які мають впроваджувати механізми гендерної рівності, лише починають знайомитися з цими проблемами. Вони все ще зосереджують діяльність на турботі про жінку, захисті материнства й дитинства і з труднощами відмовляються від традиційного підходу «поліпшення становища жінок». Водночас і в Києві, і на периферії вже сформувалася група керівників, які починають розуміти суть і важливість гендерного бачення й гендерного аналізу в суспільстві.

Досі Кабінет Міністрів України ще не заснував жодного дорадчого чи консультивативного органу з гендерних питань.

Керування гендерними процесами в Україні покладено на Державний комітет України у справах сім'ї та молоді (колишнє Міністерство в справах сім'ї та молоді), який безпосередньо підпорядковується Кабінету Міністрів України.

Саме цей комітет за юридично визначену компетенцією є тою структурою в системі виконавчої влади, що займається питаннями гендерної рівності. Втім, положення про Державний комітет України у справах сім'ї та молоді поки що не охоплює всю масштабність проблеми гендерних відносин.

У структурі Державного комітету України у справах сім'ї та молоді створено внутрішній підрозділ – відділ гендерної політики, який спеціально займається питаннями гендерної рівності та сімейної політики. Комpetенція цього підрозділу охоплює широкий спектр гендерних заходів, що стосуються реалізації гендерної політики на всій території України, забезпечення рівних можливостей для участі жінок і чоловіків у політичному, економічному, культурному і соціальному житті; розробку пропозицій щодо законодавства України з гендерної рівності; формування гендерної культури у суспільстві та розробку проектів, програм і заходів з питань гендерної рівності, а також проведення разом з іншими центральними органами експертизи законодавчих актів з гендерних питань. Нині у відділі з такою компетенцією працюють чотири особи.

Можна передбачити, що або для комітету буде знайдено більш відповідну назву, яка зробить зрозумілим місце і обсяг гендерної проблематики в його діяльності, або гендерна діяльність в країні розшириться до таких масштабів, коли стане необхідним створення самостійної структури з питань гендерної рівності в складі центральних органів виконавчої влади.

Державний комітет України у справах сім'ї та молоді відновив роботу дорадчого, координаційного та аналітичного громадського органу – Координаційної ради з гендерних питань та проблеми сім'ї. Цей орган надає підтримку державним і громадським структурам у формуванні та реалізації політики рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків.

Важливе місце в діяльності Кабінету Міністрів України посідає вироблення загальнонаціональних документів – планів і програм дій, які включають також програми забезпечення гендерної рівності.

Національний план дій з реалізації програми гендерної рівності

У Національному плані дій на 2001 – 2005 роки, на відміну від попереднього п'ятирічного плану, передбачається ширший обсяг гендерних перетворень і нововведень. Проте гендерний підхід

ще не став природним способом міркування. Гендерний компонент у Національному плані дій все ще спрямований швидше на досягнення традиційної мети – поліпшення становища жінок.

Однак у цьому питанні спостерігається певний прогрес. У розширеному коментарі до Національного плану дій щодо перших п'яти років нового тисячоліття закладено новий підхід, який свідчить про прийняття вищими рівнями виконавчої влади концептуально нового гендерного підходу з утвердженням принципу рівності. Поступово питання забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків входить до порядку денного як центральних, так і місцевих органів управління.

Ще однією позитивною ознакою зміни ставлення до гендерного питання є те, що Кабінет Міністрів України включив певні складові з інструментарію «гендерної мови» до своєї нової програми діяльності. Це, зокрема, такі амбіційні завдання, як «подолання негативних демографічних тенденцій, досягнення гендерної рівності та зміцнення інституції сім'ї»⁴. Це погляди, що їх протягом тривалого часу висловлювали Державний комітет України у справах сім'ї та молоді, а також жіночі неурядові організації.

У липні 2003 року було зроблено більш рішучий крок до підвищення обізнаності урядовців із гендерними проблемами. Прем'єр-міністр України прийняв рішення про призначення в усіх міністерствах відповідальних за гендерні питання. З огляду на важливість цих питань, ці функції покладено на заступників міністрів. Чи цей захід приведе до реальних результатів, залежить від обсягу виділених ресурсів. Якщо таких ресурсів не буде, то існує висока ймовірність, що до питання гендерної рівності ставитимуться, як це вже не раз бувало, як до обтяжливого додатка до й так значного робочого навантаження.

Досягнення рівних можливостей у Цілях розвитку Тисячоліття

У вересні 2000 року на Саміті ООН з нагоди нового тисячоліття Україна як одна із 189 країн–членів ООН зобов'язалася до 2015 року досягти кращого гендерного балансу і тим самим забезпечити реальну рівність прав і можливостей жінок і чоловіків у суспільстві.

Україна взяла на себе таке зобов'язання, окресливши й інші життєво важливі цілі, такі як подолання

бідності, забезпечення рівних можливостей отримання початкової освіти та створення здорового довкілля, зменшення поширеності інфекційних хвороб – насамперед, ВІЛ/СНІД, а також зведення до мінімуму материнської та дитячої смертності. Ці ключові цілі та цільові завдання відомі як Цілі розвитку Тисячоліття (ЦРТ).

Цілі розвитку Тисячоліття, які стосуються гендерних питань, складаються з двох ключових завдань щодо досягнення цих цілей та дев'яти конкретних індикаторів, які піддаються кількісним оцінкам, що забезпечує підзвітність. Цільові завдання та визначені до них індикатори уряд України розробив спільно з представниками громадянського суспільства та міжнародних організацій. Одне із зазначених завдань пов'язане з питаннями гендерної рівності в представницьких органах влади та на вищих щаблях виконавчої влади (таблиця 1.8).

Уряд України усвідомлює, що абсолютну гендерну рівність можна забезпечити лише після досягнення гендерного паритету 50–50 в усіх сферах життя та, насамперед, на найвищому рівні ухвалення стратегічних рішень. Проте уряд намагається застосовувати реалістичний підхід у встановленні цілей. Тому для кожного 3-4-річного періоду розроблено графік виконання встановлених завдань.

Зазначені цілі, реальні вони чи нереальні, є досить поміркованими. У тих органах влади, де вже досягнуто представництва жінок і чоловіків на рівні показника 30–70, подальше його поліпшення не планується. Досягнення показника 50–50 заплановано лише там, де показник гендерної збалансованості близький до цього значення. Зрозуміло, що це органи влади найнижчого рівня в Україні, тобто міські та сільські ради (таблиця 1.9).

Досвід багатьох країн світу свідчить про те, що жінки вносять у політику нові та важливі питання, зокрема,

ті, які стосуються соціального сектора суспільства, а також про те, що в разі розширення економічних і соціальних прав жінок і зростання частки жінок у парламенті рівень корупції знижується (World Bank, Engendering Development. 2001).

Співвідношення можливостей за статтю

Слід зазначити, що існує зв'язок між рівнем людського розвитку та рівністю прав і можливостей жінок і чоловіків. Із Звіту ООН про людський розвиток⁷, який публікується щороку, видно, що країни, які посідають чільні місця за Індексом співвідношення можливостей за статтю (ICMC)⁸, мають також високі показники Індексу людського розвитку (IHR)⁹. Це стосується не лише високорозвинених держав світу, але й найближчих сусідів України, таких як Чеська Республіка (28 місце в рейтингу ICMC), Словаччина (24) та Польща (25). Усі три країни характеризуються також досить високими місцями (між 32 і 39) щодо Індексу людського розвитку.

Для порівняння, Україна перебуває на 61 місці за Індексом співвідношення можливостей за статтю та на 75 за Індексом людського розвитку. Вона належить до групи країн із «середнім рівнем людського розвитку».

Серед країн, які належать до групи з високим рівнем людського розвитку, перші місця посідають Норвегія, Ісландія та Швеція, як за показниками співвідношення прав і можливостей за статтю, так і людського розвитку. Боротьба за гендерну рівність в усіх трьох країнах має дуже довгу історію.

Використовуючи Індекс людського розвитку з урахуванням гендерних відмінностей (IHR)¹⁰ оцінюють ті самі змінні, для оцінки яких використовується Індекс людського розвитку, з тією різницею, що IHR

Таблиця 1.8

Ціль 6. Забезпечення гендерної рівності⁵

Завдання 1	До 2015 року забезпечити гендерне співвідношення на рівні щонайменше 30 до 70 тієї чи іншої статі у представницьких органах влади та на вищих щаблях виконавчої влади.
Індикатор 1.1	Гендерне співвідношення серед депутатів Верховної Ради України (чис.жін/чис.чол.(або навпаки)
Індикатор 1.2	Гендерне співвідношення серед депутатів місцевих органів влади (чис.жін/чис.чол.(або навпаки)
Індикатор 1.3.	Гендерне співвідношення серед депутатів обласних органів влади (чис.жін/чис.чол.(або навпаки)
Індикатор 1.4.	Гендерне співвідношення серед депутатів районних органів влади (чис.жін/чис.чол.(або навпаки)
Індикатор 1.5.	Гендерне співвідношення серед депутатів міських органів влади (чис.жін/чис.чол.(або навпаки)
Індикатор 1.6.	Гендерне співвідношення серед депутатів селищних органів влади (чис.жін/чис.чол.(або навпаки)
Індикатор 1.7.	Гендерне співвідношення серед депутатів сільських органів влади (чис.жін/чис.чол.(або навпаки)
Індикатор 1.8	Гендерне співвідношення у складі членів Кабінету Міністрів України (чис.жін/чис.чол.(або навпаки)
Індикатор 1.4	Гендерне співвідношення серед вищих державних службовців (1-2 посадових категорій) (чис.жін/чис.чол.(або навпаки)

Таблиця 1.9

Ціль 6. Забезпечення гендерної рівності.⁶ Деталізація по періодах

Індикатори (чис. жін./чол. або навпаки)	1990	2001	2004	2007	2011	2015
Гендерне співвідношення серед депутатів Верховної Ради України	3/97	8/92	5/95	13/87	20/80	30/70
Гендерне співвідношення серед депутатів місцевих органів влади	38/62	42/58	42/58	43/57	44/56	45/55
Гендерне співвідношення серед депутатів обласних органів влади	9/ 91	11/89	15/85	19/81	20/80	30/70
Гендерне співвідношення серед депутатів районних органів влади	18/82	21/79	24/76	27/73	28/72	30/70
Гендерне співвідношення серед депутатів міських (обласного значення) органів влади	21/79	22/78	25/75	28/72	29/71	30/70
Гендерне співвідношення серед депутатів селищних органів влади	42/58	47/53	47/53	48/52	48/52	50/50
Гендерне співвідношення серед депутатів сільських органів влади	42/58	47/53	48/52	49/51	50/50	50/50
Гендерне співвідношення у складі членів Кабінету Міністрів України	n/a	0/100	10/90	15/85	20/80	30/70
Гендерне співвідношення серед вищих державних службовців (1-2 посадових категорій)	n/a	15/85	17/83	20/80	25/75	30/70

скоригований на гендерні відмінності. ІЛГР використовується, щоб привернути увагу до гендерних питань. Порівняння ранжування країн за ІЛР і ІЛГР показує ступінь гендерних розходжень у певній країні. Крім того, ІЛГР використовується, щоб показати, що співвідношення прав і можливостей за статтю не залежить від рівня доходів і що права та можливості жінок не залежать від національного доходу.

У багатьох країнах, зокрема, в Норвегії, Ісландії та Швеції, ІЛГР такі самі, як і ІЛР. Подібна ситуація також у Польщі та Чеській Республіці. В інших країнах ці індекси різняться між собою. Словаччина в таблиці ІЛГР посідає місце на два пункти вище, ніж в таблиці ІЛР. В Україні ця різниця ще значніша, що частково можна пояснити великою різницею в очікуваній тривалості життя (чоловіки, у середньому помирають на десять років раніше, ніж жінки) та дуже високим рівнем освіти серед жінок.

Паритетна демократія

Як показано в цьому розділі, ситуація в Україні дуже далека від задовільної, коли йдеться про участь населення (як чоловіків, так і жінок) у політичному процесі.

Для зміни такої ситуації необхідно застосувати комплексний підхід, що включає формування стратегій і визначення індексів людського розвитку з урахуванням гендерних відмінностей, а також гендерні навчальні тренінги, поширення інформації про ці питання та вдосконалення законодавства. Безперечно, надзвичайно цінною тут є підтримка з боку керівників з прогресивними поглядами.

Україна досягне справжньої паритетної демократії, якщо активізує науковців та залучить широку громадськість до гендерних перетворень в суспільстві. ■

2. Гендерні акценти в економічному житті

■ Державні фінанси та гендерна рівність: проблема раціонального вибору

**Бюджет як соціальний вибір:
гендерно чутливий
чи гендерно «сліпий»?**

Державний бюджет є одним із ефективних засобів політичного впливу на соціальний розвиток країни, включаючи забезпечення гендерної рівності. Численні міжнародні організації, у тому

числі Світовий банк, оголосили досягнення гендерної рівності одним із основних питань, вирішення яких необхідне для розвитку як у фінансовій сфері, так і для демократизації суспільства загалом.

На наш погляд, гендерний моніторинг бюджетного процесу та бюджетної політики може бути ефективним інструментом для вдосконалення

процесу розробки та впровадження гендерної макроекономічної політики.

Протягом радянського періоду громадськість в Україні не мала можливості впливати на бюджетний процес. У демократичному суспільстві ситуація має бути іншою, бо якщо не брати до уваги відмінностей в життєвих реаліях чоловіків і жінок, бюджети залишатимуться «сліпими» до реальних потреб людей.

З огляду на такі відмінності «гендерна сліпота» може привести як до нерівності в наслідках – що є результатом протилежним до того, який мала на меті гендерна нейтральність, – так і до неефективності в досягненні економічних цілей, включаючи економічне зростання, зайнятість і рівні державних видатків. Мета цього розділу – розглянути державний і місцеві бюджети в Україні «через гендерні окуляри» і з'ясувати, чи відображають вони цілі гендерної рівності та соціальної справедливості.

Врахування гендерних аспектів на рівні місцевих бюджетів як перший етап впровадження гендерної рівності

В обговоренні проекту Державного бюджету беруть участь усі комітети Верховної Ради, а рішення щодо Закону «Про Державний бюджет України» приймається, якщо за нього проголосувало більше, ніж половина депутатів. Гендерна структура Верховної Ради, яка характеризується дуже малою кількістю жінок-депутаток, свідчить про повну відсутність гендерної демократії на головному етапі розробки та прийняття державних бюджетів 1998 – 2002 років.

Нині, внаслідок непрозорості бюджетного процесу, застосувати «гендерні окуляри» до нього практично

неможливо. Можливість розглядати державний бюджет мають лише депутати Верховної Ради та представники вищої виконавчої влади на рівні прийняття рішень, а, як відомо, частка жінок серед них настільки незначна, що вони не можуть істотно впливати на зміст бюджету.

Більш імовірно, що думки жінок - депутатів та жінок – державних службовців почують і врахують в бюджетному процесі на місцевому рівні. Однак у місцевих радах обізнаність із гендерними проблемами все ще низька, там домінує патріархальна культура, і жінки рідко захищають свою думку під час розгляду питань, важливих з погляду гендеру.

На рівні виконавчої влади існують інші проблеми, хоча це більш фемінізована сфера суспільної діяльності. На щаблях прийняття рішень тут також можна спостерігати домінування чоловіків та авторитарну культуру. Проте є ще один чинник, який працює проти прийняття гендерно виважених рішень – це ризик для жінок втратити робоче місце. Народні депутати України, яких було всенародно обрано на їхню посаду, мають принаймні формальну гарантію її збереження, а для особи, призначеної в місцеву адміністрацію, жодної гарантії збереження робочого місця немає, і наполягати на своїх пропозиціях їм небезпечно. Це може бути ще одним поясненням того факту, що на місцевому рівні жінки не настільки активні в гендерних питаннях, як цього можна було б очікувати, зважаючи на їх значну кількість органах виконавчої влади.

Все це призводить до того, що соціальні напрями бюджетної політики не задовольняють ні жінок, ані чоловіків. За даними соціологічного опитування, проведеного в 2002 році Київським інститутом соціальних досліджень у всіх регіонах України:

- 56 відсотків жінок і 52 відсотки чоловіків вважають, що в Україні не забезпечені належно права людини на достатній рівень життя.
- 65 відсотків жінок і 67 відсотків чоловіків переконані, що належним чином не забезпечені права людини на участь в управлінні державними справами.
- 72 відсотки як жінок, так і чоловіків вважають, що належним чином не забезпечені права людини на соціальний захист.
- 79 відсотків жінок і 75 чоловіків нарікають, що не забезпечені права людини на охорону здоров'я.

Демократизація планування бюджетів усіх рівнів і встановлення механізму громадського контролю за його виконанням сприяли би підвищенню довіри громадян країни до виконавчої влади.

Бюджетне фінансування Національних планів дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння гендерній рівності в Україні

На початку 1997 року Міністерством України у справах сім'ї та молоді спільно з іншими міністерствами та відомствами, а також жіночими громадськими організаціями був розроблений Національний план дій щодо поліпшення становища жінок в Україні і підвищення їхньої ролі в суспільстві на період 1997 – 2000 років. У травні 2001 року Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову «Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння гендерній рівності у суспільстві на 2001 – 2005 роки».

Ці плани передбачали впровадження в житті заходів, спрямованих на реалізацію основних положень Пекінської декларації та Платформи дій, прийнятих на Четвертій всесвітній конференції зі становища жінок (Пекін, 1995 рік), Конвенції ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» (CEDAW) та заключних документів Спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН «Жінки у 2000 році: рівність між чоловіками та жінками, розвиток та мир у ХХІ столітті».

Фінансування витрат на реалізацію заходів, визначених зазначеними Національними планами дій, здійснювалося за рахунок коштів державного бюджету, передбачених на ці цілі. Головним розпорядником цих коштів була установа, на яку покладалася відповідальність за виконання вказаних заходів. Слід зазначити, що в зв'язку з проведенням адміністративної реформи в період з 1997 по 2002 рік назви цієї установи декілька разів змінювалися. Спершу це було Міністерство України у справах сім'ї та молоді (1998 – 1999 роки), потім – Державний Комітет молодіжної політики, спорту і туризму (2000 – 2001 роки), а з 2002 року – Державний Комітет у справах сім'ї та молоді.

На жаль, програмно-цільовий підхід все ще не застосовувався в бюджетному процесі на той час, а офіційна державна статистика не оприлюднює звіти про використання бюджетних видатків кожним головним розпорядником бюджетних коштів щодо Національних планів дій та Національних програм. Тому з оприлюднених планів Державних бюджетів на 1998 – 2002 роки дуже важко виділити фактичний обсяг видатків, спрямований безпосередньо на впровадження гендерної рівності в українському суспільстві, оскільки для цього

необхідні спеціальні дослідження річних фінансових планів та звітних бухгалтерських документів головних розпорядників коштів. Але можна вважати, що певна частина запланованих видатків головним розпорядникам коштів, спрямованих на реалізацію програм і заходів у справах дітей, неповнолітніх, молоді, жінок і сім'ї, пов'язана з вирішенням гендерних проблем в українському суспільстві. Тим більш, що ці видатки відповідають змісту заходів, що заплановані згадуваними Національними планами дій. Це припущення дає змогу оцінити державну бюджетну політику щодо підвищення ролі жінок в українському суспільстві та досягнення гендерної рівності.

Чи є позитивні зрушення?

Позитивним є те, що динаміка обсягів видатків з Державного бюджету на реалізацію програм і заходів, тією чи іншою мірою пов'язаних з проблемами гендерної рівності та підвищенням статусу жінок, була зростаюча протягом періоду 1998–2000 років (таблиця 2.1.).

Проте негативним є той факт, що відносне значення – частка цих видатків в загальних видатках з Державного бюджету зменшувалася, незважаючи на економічне зростання, що свідчить про зниження уваги до цих проблем з боку держави.

У 2000 році до Державного бюджету було включено окрему статтю, згідно з якою мали отримати свою частку фінансування «соціальні програми і заходи державних органів, які стосуються справ жінок».

На жаль, ця окрема стаття проіснувала лише до 2001 року, але вже в цьому році відповідні видатки було зменшено на 33 відсотки порівняно з 2000 роком. Потім ця окрема стаття зникла.

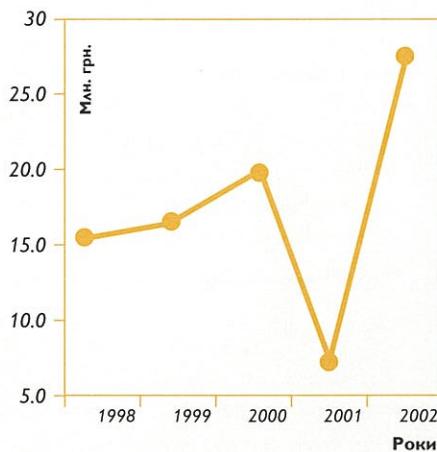
Як видно з графіків 2.1 і 2.2 критичним з погляду скорочення державної підтримки заходів, спрямованих на забезпечення гендерної рівності, був 2001 рік.

- Державне фінансування, надане Державному Комітету молодіжної політики, спорту і туризму, зменшилося в 2,4 рази.
- Видатки на програми і заходи у справах жінок і сім'ї зменшилися на третину (33 відсотки).
- Найбільшого скорочення зазнали видатки на позашкільні заклади освіти та заходи із позашкільної роботи з дітьми – майже у 5 разів.

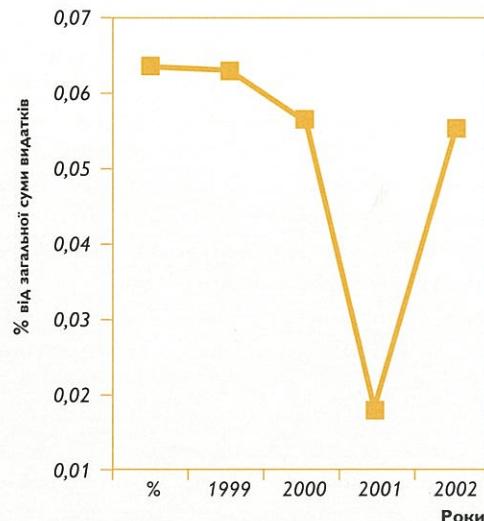
Вимальовується дуже чітка картина, яка свідчить, що уряд України з якихось міркувань зменшив свою увагу до проблем гендерної рівності.

Графіки 2.1 і 2.2

Графік 1. Динаміка запланованих видатків з Державного бюджету України, спрямованих головним розпорядникам бюджетних коштів на реалізацію програм і заходів у справах жінок, молоді та дітей.

Графік 2. Динаміка часток видатків (у % від загальної суми видатків) на реалізацію програм і заходів у справах жінок, молоді та дітей.

У 2002 році головним розпорядником бюджетних коштів, пов'язаних з вирішенням проблем гендерної рівності, став Державний Комітет України у справах сім'ї та молоді. Цей рік ознаменувався бурхливим зростанням (у 3,1 раза) державного фінансування програм і заходів щодо впровадження гендерної рівності в суспільстві. Це відбулося в основному за рахунок збільшення видатків на молодіжні програми, які є частиною гендерного портфеля, в цьому році в 4,5 раза порівняно з 2001 роком. А загальна частка видатків, спрямованих на проблеми гендерної рівності зросла лише в 3 рази (графіки 2.1 і 2.2).

Видатки з державного бюджету на підтримку програм впровадження гендерної рівності не є ні стабільними, ані взаємно узгодженими. Особливо це стосується 2001 року, хоча цей рік був роком першого прийнятого бездефіцитного державного бюджету та ознаменувався значним зростанням загального обсягу запланованих бюджетних видатків (графік 2.3).

З точки зору гендерного підходу сьогодні найбільш прозорим з податкових надходжень доходної частини державного бюджету є податок на доходи фізичних осіб. Оцінка гендерної структури податку на доходи фізичних осіб показує, що економіка України щороку має значні збитки за цим показником (від 550 млн. грн. у 1998 році до 1907 млн. грн. у 2001 році) внаслідок дискримінації жінок на ринку праці. Тут слід запитати: чи може Україна дозволити собі такі збитки?

Ліквідація гендерної нерівності в оплаті праці в Україні спричинить ланцюгову реакцію позитивних результатів. По-перше, усунення такої нерівності призведе до підвищення доходів жінок, що, у свою чергу, означатиме зростання сплаченого державі податку на доходи фізичних осіб. Зростання заробітної плати спричинить також підвищення продуктивності праці, що вигідне підприємствам, оскільки призведе до збільшення обсягів виробництва та підвищення прибутків підприємств.

Довідка: гендерні бюджетні ініціативи

У світі впроваджується кілька гендерних бюджетних ініціатив. Однією з найвідоміших є бюджетна ініціатива жінок Південної Африки, з більш детальною інформацією про яку можна ознайомитися за адресою в Інтернеті: www.idasa.org

«Engender» є організацією в Шотландії, яка займається пропагуванням і впровадженням ідеї гендерної рівності. У щорічному гендерному аудиті визначається становище

жінки в Шотландії за широким спектром показників - зайнятістю, станом здоров'я, насильством, законодавством, освітою, мистецтвом і політикою. www.engender.org.uk.

ПРООН і ЮНІФЕМ надають підтримку різноманітним гендерним бюджетним ініціативам, докладніше ознайомитися з якими можна на сторінці в Інтернеті: www.undp.org/poverty/resources/gender_budgets.htm

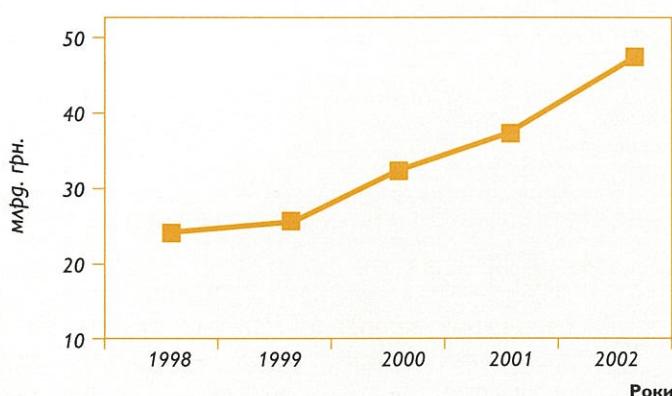
Таблиця 2.1

Видатки з Державного бюджету України на виконання Національного плану дій щодо поліпшення становища жінок в Україні на 1997 – 2000 рр. та Національного плану дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності в суспільстві на 2001 – 2005 рр. (у тис. грн.)

Назви програм	Головний розпорядник коштів									
	Міністерство України у справах сім'ї та молоді				Державний Комітет молодіжної політики, спорту і туризму України				Державний Комітет України у справах сім'ї та молоді	
	1998	% від суми загальних видатків	1999	% від суми загальних видатків	2000	% від суми загальних видатків	2001	% від суми загальних видатків	2002	% від суми загальних видатків
Соціальний захист та соціальне забезпечення	7860,0	0,032								
Молодіжні програми	7860,0	0,032								
Позашкільні заклади освіти, заходи із позашкільної роботи з дітьми	16146,9	0,064								
Інші заклади і заходи післядипломної освіти	33,4	0,000								
Позашкільні заклади освіти, заходи із позашкільної роботи з дітьми	15492,6	0,046	3358,9	0,009						
Інші програми соціального захисту неповнолітніх	1000,0	0,003	500,0	0,001						
Програми і заходи соціальних служб для молоді	750,0	0,002	2230,0	0,005						
Соціальні програми і заходи державних органів у справах молоді	1435,0	0,004	1480,0	0,003						
Соціальні програми і заходи державних органів у справах жінок	452,0	0,001	340,0	0,001						
Соціальні програми і заходи державних органів у справах сім'ї	458,0	0,001	340,0	0,001						
Оздоблення та відпочинок дітей в МЦ «Молода гвардія», надання позашкільної освіти в МДЦ «Золотий ключик»	3662,3	0,08								
Здійснення державними органами централізованих заходів з питань дітей, молоді, жінок і сім'ї	7120,0	0,016								
Державна підтримка розвитку молодіжного руху соціальної спрямованості	528,2	0,001								
Фінансова підтримка Національного комітету молодіжних на виконання загальнодержавних програм з питань молоді	9561,3	0,021								
Реалізація програм та здійснення заходів Укр. державного центру соціальних служб для молоді	4667,7	0,010								
Разом	15720,0	0,064	16130,3	0,064	19587,6	0,058	8248,9	0,019	25539,5	0,056

Графік 2.3

**Динаміка загальної суми видатків
з Державного бюджету України за період 1998–2002 рр.**

Кінцевим результатом буде піднесення економіки та зростання валового внутрішнього продукту країни.

Отже, гендерний моніторинг бюджетного процесу та бюджетної політики може бути ефективним інструментом для вдосконалення розробки і впровадження гендерної макроекономічної політики.

Період 1998–2001 років називають роками українського відродження, які характеризуються значним економічним зростанням. Проте поки що бюджетна політика в Україні ще не стала інструментом політики розвитку і впровадження гендерної рівності.

Паритетна демократія поліпшила бі бюджетний процес

В українській економіці переходного періоду державне регулювання продовжує відігравати значну роль.

Як засвідчив гендерний аналіз бюджетного процесу, представницька демократія у даному випадку не дає змоги виразити реальні інтереси українського жіноцтва – більшості громадян країни. Тому необхідно сформувати так звану «паритетну демократію участі», щоб забезпечити максимально широке представництво громадян обох статей в процесі прийняття бюджетних рішень.

На шляху до реалізації принципів паритетної демократії в бюджетному процесі постають дві значні проблеми. Перша – це відсутність формалізованих, тобто законодавчо закріплених можливостей для участі громадськості. Друга – закритість бюджетного процесу.

Вирішення вказаних проблем можливе лише в умовах відкритості бюджетного процесу, який включає планування, прийняття і виконання бюджетів.

Відкритість бюджетного процесу

Бюджетний процес повинен бути відкритим для всіх, хто хоче брати в ньому участь. Є кілька шляхів досягнення такої відкритості.

Двома з можливих способів забезпечення відкритості бюджетного процесу є проведення відкритих парламентських слухань і відкритих засідань парламентського комітету з бюджетної політики. Ще один спосіб полягає у наданні інформації про попередні бюджетні замовлення, структуровані в міністерствах, представникам громадянського суспільства та політичних партій, неурядовим організаціям і засобам масової інформації.

Бюджетний процес, так само, як і виборчий, є одним з основних владних процесів у суспільстві. Саме тому він має бути максимально ефективним. Цієї мети можна досягти, врахувавши якомога більшу кількість поглядів та створивши систему їхнього обліку. Оскільки належної системи обліку поки що не існує, її необхідно створити. Це одне з найважливіших завдань, виконання якого уможливить вплив на бюджетний процес з гендерної перспективи.

Беручи безпосередню участь у розподілі ресурсів, громадськість може, і повинна, ефективно впливати на впровадження політики рівних можливостей.

■ Жінки та чоловіки на ринку праці

За статистичними даними, ринок праці в Україні належить до найбільш гендерно збалансованих у світі. Рівні зайнятості чоловіків і жінок майже однакові. Попри це, у даній сфері існують серйозні гендерні проблеми, які потребують невідкладного вирішення.

Хоча офіційно дискримінацію в заробітній платі за статтю заборонено, згідно зі статистичними даними за 2002 рік, середньомісячна заробітна плата жінок була на 30,7 відсотка нижчою від середньомісячної заробітної плати чоловіків.

Руйнування соціальної інфраструктури та втрата доступу до можливостей догляду за дітьми ускладнили становище сімей – насамперед, жінок – оскільки на них все ще лежить основна відповідальність за виховання дітей.

Що стосується чоловіків, то тут є інші проблеми. Більшість чоловіків працює у важкій промисловості, сільському господарстві та інших сферах із низьким технологічним рівнем виробництва. У найближчому майбутньому для того, щоб мати змогу заробляти, їм необхідно буде здійснити професійну переорієнтацію.

Україна має гендерно чутливе законодавство стосовно відпусток по догляду за дітьми. Як чоловіки, так і жінки мають право йти у відпустку з відповідною фінансовою компенсацією після народження дитини та пізніше, у разі хвороби дитини, отримуючи виплати за лікарняним листом. Однак ці права за умов нової ринкової економіки ігноруються; крім того, ними не користуються чоловіки, що породжує, у свою чергу, інші проблеми. Українські чоловіки залишаються емоційно відстороненими від своїх дітей, а жінки зазнають дискримінації на робочому місці через виконання своєї репродуктивної функції.

В Україні на ринку праці понад 80 років de jure існує рівність чоловіків і жінок, проте на практиці до такої рівності ще далеко.

Одним із проявів дискримінації за статтю на робочому місці є сексуальні домагання. Результати обстеження «Базовий захист українського населення», проведеного в травні 2003 року, в рамках якого було опитано 6206 жінок і чоловіків, показали, що сексуальні домагання не

є чимось незвичайним. Із 129 опитаних осіб, які відповіли «так» на запитання: «Чи ви коли-небудь зазнали сексуальних домагань на робочому місці?», 79,8 відсотка становили жінки та 20,2 відсотка – чоловіки.

Подібні відповіді було отримано й на запитання: «Чи хтось із ваших колег зазнав сексуальних домагань на робочому місці?» Із 220 осіб, які дали на це запитання ствердину відповідь, 70,9 відсотка становили жінки та 29,1 відсотка – чоловіки.

Гендерний аспект дуже яскраво проявився в останньому запитанні: «Чи слід вжити заходів, спрямованих проти сексуальних домагань?» – 50 відсотків від усіх опитаних осіб сказали «так». 67,7 відсотка з них – жінки та 32,3 відсотка – чоловіки.

Подвійне навантаження

Згідно з радянською моделлю, гендерна рівність означала «звільнення» жінок від домашньої експлуатації та їхню «асиміляцію» у сфері зайнятості, так, щоб вони змогли посісти рівноправне становище з чоловіками. «Звільнення жінок» відбувалося за рахунок усуспільнення щоденних сімейно-побутових обов'язків і шляхом впровадження пільг для жінок-матерів, що працюють.

Однак основний тягар домашньої роботи – прибирання, приготування їжі, прання та всієї іншої роботи, пов'язаної з веденням домашнього господарства і доглядом за дітьми, залишився на плечах жінок. У реальному житті, далекому від офіційної риторики, жінки несли подвійний тягар: один – на ринку праці та другий – у домашньому господарстві.

Протягом радянського періоду участь жінок на ринку праці була близькою до 100 відсотків. Цей показник все ще залишається високим, незважаючи на те, що вже не діє система безпечної та доступного догляду за дітьми.

Частки зайнятих жінок і чоловіків у загальній чисельності зайнятих України залишаються майже постійними і становлять 48,7 відсотка для жінок і 51,4 відсотка для чоловіків.

Рівні зайнятості як жінок, так і чоловіків найвищі для вікової групи 25 – 49 років. Однак рівні зайнятості жінок нижчі за рівні зайнятості чоловіків у кожній віковій групі. Цікаво, що для жінок найвищий рівень зайнятості припадає на віковий інтервал 40 – 44 роки (79 відсотків у 2001 році), а для чоловіків це вік 35 – 39 років (80 відсотків у 2001 році).

Як видно з цих даних, присутність жінок на ринку праці найвища, коли вони вже виростили або практично виростили дітей. Рівень зайнятості чоловіків максимальний у роки, коли діти малі та найбільше потребують догляду.

Важливо відзначити, що простежується тенденція до зниження економічної активності молодих працездатних жінок у віці 20–29 років, тобто саме в тому віці, коли жінки народжують дітей та знаходяться у відпустках по догляду за ними. Необхідні подальші дослідження для пояснення відповідного причинного зв'язку.

Ще одним фактом, який потребує подальшого аналізу, є те, що жінки, які мали високий освітній потенціал, не змогли його реалізувати, і ринкова економіка не змогла скористатися цим потенціалом. Рівень безробіття жінок із повною вищою освітою є трохи вищим порівняно із рівнем безробіття чоловіків, які належать до відповідної категорії (згідно із статистичними даними за 2001 рік, рівень безробіття жінок становив 7 відсотків, а чоловіків – 6,6 відсотка). Водночас, рівень безробіття жінок без вищої освіти нижчим за рівень безробіття чоловіків з аналогічним рівнем освіти, що можна пояснити двома причинами: жінки погоджуються на будь-яку роботу, не маючи достатнього рівня освіти, або ж вони реалізуються як домогосподарки.

Гендерні стереотипи суспільства в Україні, так само, як і в інших країнах, призвели до розподілу ринку праці на дві частини: «чоловічу» та «жіночу». Основна відмінність між ними полягає в тому, що ринок праці, де більшість зайнятих становлять жінки, має нижчий статус і, відповідно, характеризується

нижчою заробітною платою. Це не має нічого спільногого з важливістю (суспільство не зможе існувати без вчителів і лікарів) та рівнем освіти (багато професій у «жіночих» галузях потребують тривалого навчання у вищих навчальних закладах).

У багатьох країнах освіту розглядають як один із найважливіших засобів досягнення жінкою незалежності. В Україні ми бачимо протилежне.

Масові звільнення керівного персоналу малих і середніх підприємств, в яких жінки становлять 60 відсотків працівників, і численні закриття проектних організацій та науково-дослідних установ, де працювало багато освічених жінок, мали дуже серйозні наслідки для зайнятості в Україні.

Отож, Україна, можливо, близька до втрати одного із своїх найцінніших надбань, а саме: високоосвічених жінок.

Професійні території чоловіків і жінок

Замість того, щоб рухатися в напрямі до ринку праці із вищим ступенем гендерної рівності, в Україні спостерігається посилення професійної сегрегації.

Статистичні дані за 1999 – 2002 роки свідчать про те, що жінки більш масово представлені у таких видах діяльності, як гуртова та роздрібна торгівля, операції з нерухомим майном, сфера освіти та охорони здоров'я, фінансова діяльність, юридичні послуги та соціальне забезпечення. До професій, в яких переважають чоловіки, належать водії та машиністи рухомого обладнання, а також професії в

Таблиця 2.2

Професійна структура зайнятості для жінок і чоловіків¹¹ (%)

	1999		2000		2001	
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
Все населення, зайняте економічною діяльністю	48,6	51,4	48,6	51,4	48,7	51,3
Сільське господарство	42,0	58,1	42,5	57,5	42,9	57,1
Гірничодобувна та обробна промисловість	42,6	57,4	40,2	59,8	38,4	61,6
Будівництво	25,1	75,3	22,1	77,9	19,5	80,5
Гуртова та роздрібна торгівля	55,3	45,2	57,1	42,9	57,7	42,3
Транспорт і зв'язок	32,4	67,6	31,9	68,4	32,6	67,4
Фінансова діяльність	61,6	38,4	58,6	41,4	56,6	43,4
Освіта, охорона здоров'я та соціальне забезпечення	79,1	20,9	79,1	20,9	78,3	21,7
Інші види діяльності	44,3	55,7	44,8	55,2	48,2	51,9

Таблиця 2.3

Розподіл посад, що їх обіймають жінки та чоловіки в різних секторах економіки (%)

Посада	Промисловість		Сільське господарство		Невиробничі галузі		Сфера послуг	
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
Керівник або заступник керівника установи	20,2	79,8	9,5	90,5	61,6	38,4	28,6	71,4
Начальник відділу	28,2	71,8	17,5	82,5	72,3	27,7	30,5	69,5
Спеціаліст з вищою освітою	49,3	50,7	49,2	50,8	73	27	48,5	51,5
Спеціаліст із середньою освітою	55,8	44,2	55,1	44,9	87,3	12,7	61,7	38,3
Технічний персонал (секретар, технік)	78,3	21,7	68,8	31,2	91	9	90,1	9,9
Кваліфікований працівник	28,5	71,5	17,4	82,6	53,9	46,1	37	63
Некваліфікований працівник	44,7	55,3	31,9	68,1	74,9	25,1	43,2	56,8

гірничодобувній, металургійній і машинобудівній галузях промисловості.

Загалом професійна структура зайнятості жінок краще відповідає постіндустріальному суспільству, ніж професійна структура зайнятості для чоловіків. Про це свідчить висока частка жінок, зайнятих у галузі інформаційного обслуговування та бухгалтерського обліку (64,8 відсотка за даними 2000 року), невиробничих видах побутового обслуговування (73,2 відсотка) та в торгівлі (64,7 відсотка).

Професійна структура зайнятості чоловіків інша. Більшість чоловіків працює у виробничій сфері та в сільському господарстві, а також у різних низько технологічних галузях. Існує небезпека подальшого погіршення стану цих галузей і підвищення в них рівня безробіття. Тому чоловікам слід буде переглянути свої професійні інтереси та переваги. Разом із тим цей процес потребує технічного та технологічного переоснащення у сфері матеріального виробництва (таблиця 2.2).

Як видно із цієї таблиці, найменшим є представництво жінок у будівництві. Частка жінок, що працюють у цій галузі, зменшилася з 25,1 відсотка у 1999 році до 19,5 відсотка у 2001 році. Ще однією галуззю, де спостерігається збільшення гендерної віддаленості, є гірничодобувна промисловість, у якій зменшилася частка жінок і зросла частка чоловіків.

В інших видах діяльності, таких як державне управління, надання колективних та індивідуальних послуг, робота за кордоном частка жінок постійно зростає (від 44,3 відсотка у 1999 році до 48,2 відсотка у 2001 році).

Керівництво залишається в чоловічих руках

Кількісна перевага чоловіків дуже чітко виявляється, якщо розглянути гендерний склад керівників підприємств і органів виконавчої влади. Практично в усіх галузях економічної діяльності частка жінок на вищих посадах незначна. Дані Державного комітету статистики (обстеження «Базовий захист населення України», травень 2002 року) показують, що частка жінок на вищих управлінських посадах у промисловості становила 20,2 відсотка, а в сільському господарстві вона залишається на рівні 9,5 відсотка. Найвища частка жінок працює на керівних посадах у невиробничих галузях (таблиця 2.3).

Професійна сегрегація чітко виявляється під час аналізу статистичних даних про кількість чоловіків і жінок, які працюють у різних секторах економіки. На жаль, державна служба зайнятості, як правило, ще більш посилює таку сегрегацію.

Ось приклад типової ситуації:

Жінка або чоловік, які мають, скажімо, 20–30-річний стаж роботи за спеціальністю, втративши роботу, звертаються до служби зайнятості, прагнучи влаштуватись на нове місце. Якщо вони були незайнятими тривалий час, то є висока ймовірність, що, згідно із законодавством, підходящим робочим місцем для них буде те, яке оплачується мінімально. На жаль, жінки опиняються у таких ситуаціях набагато частіше, бо вони мають менше можливостей для самостійного працевлаштування.

Незважаючи на те, що законодавство встановлює гендерну рівність, фактом є те, що протягом

останніх двох років дві третини жінок, які знайшли нові робочі місця за допомогою державних служб зайнятості, одержували заробітну плату, найнижчу із усіх можливих.

Дискримінація під час прийому на роботу

Дискримінація за статтю починається вже під час подання об'яви на заміщення вакантної посади. Іноді відмову жінкам пояснюють захисним трудовим законодавством, згідно з яким заборонено використання жіночої праці у певних професіях. Прикладом наслідків застосування таких законодавчих обмежень є низька частка жінок, зайнятих у паливно-енергетичному секторі, яка становить 27 відсотків.

Як показує обстеження за 2001 рік, проведене Державним комітетом статистики, ще однією причиною зазначеної дискримінації є гендерні стереотипи.

Керівники, яких запитували, чому вони при прийомі на роботу надають перевагу чоловікам, дали такі відповіді:

Чоловіків брали на роботу внаслідок їх вищої кваліфікації та продуктивності праці, а також тому, що робота була фізично важкою або пов'язаною з умовами, несприятливими для здоров'я.

Стосовно жінок відповіді були зовсім іншими. Керівники підприємств надавали перевагу жінкам,

тому що вважали їх більш дисциплінованими, а жінок-службовців – тому що вважали їх роботу якіснішою (графік 2.4).

Незважаючи на те, що частка працюючих жінок, які мають вищу освіту, значно перевищує відповідний показник для чоловіків, у більшості галузей жінки отримують нижчу заробітну плату. Це пов'язано як із прямою дискримінацією жінок, так і з більшою часткою жінок, які працюють на більш низькооплачуваних роботах.

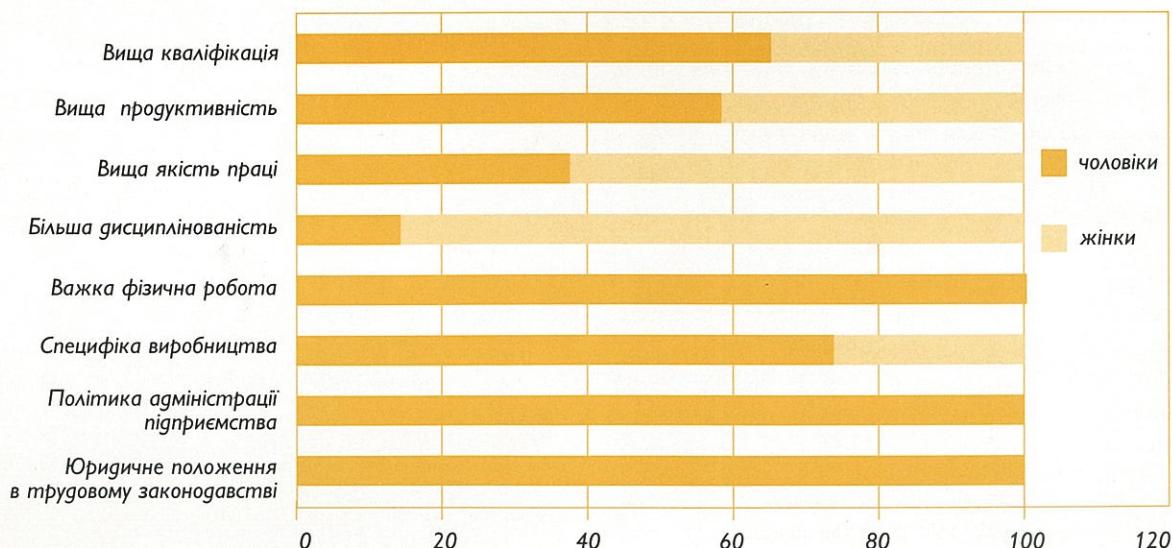
Хоча дискримінаційна оплата праці в Україні не дозволяється законодавством, у 2002 році середня заробітна плата жінок була на 30,3 відсотка нижчою, ніж середня заробітна плата чоловіків. Того року, за статистичними даними, українська жінка заробляла в середньому 309,75 грн. на місяць, а чоловік – 447,8 грн. У таблиці 2.4 наведено середньомісячну заробітну плату жінок і чоловіків у різних галузях економічної діяльності.

За статистичними даними, найбільший гендерний розрив в оплаті праці існує у сфері фінансів, а найменший – у сільському господарстві, де рівень заробітної плати загалом значно нижчий, ніж в інших галузях економічної діяльності.

Окремим видом дискримінації є вертикальна професійна сегрегація, яку часто називають «скляною стелею» внаслідок її невидимості. Така сегрегація означає, що жінки ніколи не обіймають посад, вищих від певного рівня, незалежно від того, наскільки високою є їхня кваліфікація. Частково

Графік 2.4

Причини надання переваги в прийомі на роботу працівників промислових підприємств протягом 2001 р.

Таблиця 2.4

Заробітна плата у різних секторах економічної діяльності в 2002 р.

	2002		Співвідношення між заробітною платою жінок та чоловіків, у %	
	Середня заробітна плата у грн.			
	жінки	чоловіки		
Середня заробітна плата за всіма секторами загалом	309,75	447,80	69,24	
За окремими секторами				
Сільське господарство	170,09	182,38	93,35	
Лісове господарство	246,30	276,84	89,06	
Рибне господарство	226,24	245,37	92,30	
Промисловість	373,58	563,38	66,38	
Будівництво	355,71	450,06	79,12	
Торгівля та послуги з ремонту	296,32	374,94	79,11	
Готелі і ресторани	260,54	367,8	270,90	
Транспорт і зв'язок	481,27	636,77	75,66	
Фінанси	767,01	1437,33	53,42	
Операції з нефтехімією	386,30	488,87	79,10	
Державна служба	439,82	557,12	79,02	
Освіта	252,24	313,79	80,47	
Охорона здоров'я та соціальне забезпечення	217,12	252,23	86,17	
Послуги (колективні та індивідуальні)	220,02	290,59	75,79	

«скляна стеля» пояснює великий розрив у заробітній платі. Хоча жінки характеризуються високим рівнем освітньої та професійної кваліфікації, вони, як правило, залишаються на робочих місцях нижчого рівня, з обмеженими можливостями професійного зростання і отримання вищих заробітків.

Ще одним чинником, який впливає на розрив у заробітній платі, є те, що жінки, як правило, працюють у тих сферах діяльності, де заробітна плата нижча, ніж в інших, і зростає повільнішими темпами. Нижча заробітна плата та повільніше просування щаблями службової драбини призводять також до нижчих пенсій у жінок після їх виходу на пенсію.

Водночас, нове пенсійне законодавство (прийняте в 2003 році), яким встановлюється той самий пенсійний вік, що й попередніми законами, тобто 60 років для чоловіків і 55 років для жінок, може розглядатися як дискримінаційне щодо чоловіків, оскільки багато чоловіків помирає, не досягнувши цього віку.

З іншого боку, досвід показує, що багатьох жінок звільняють з роботи після досягнення ними 55 років, часто мотивуючи це тим, що «немає роботи навіть для молодих чоловіків».

Проте ці жінки рідко залишаються без роботи. Оскільки не діє доступна система догляду за дітьми, вони часто повністю зайняті, доглядаючи своїх внуків. Цілі розвитку тисячоліття встановлюють за мету

скорочення розриву в заробітній платі між чоловіками та жінками

Уряд України продемонстрував своє прагнення забезпечити справедливість на ринку праці, заявивши про свій намір досягти Цілей розвитку тисячоліття. Українська влада намагатиметься зменшити наявний гендерний розрив на 50 відсотків до 2015 року. Така ціль може здаватися досить скромною, але, незважаючи на це, для її досягнення необхідно буде докласти дуже великих зусиль.

Зайнятість у географічному та професійному розрізах

Аналіз рівня зайнятості в регіональному розрізі свідчить про значні географічні відмінності між рівнями зайнятості жінок і чоловіків. Вінницька, Чернігівська, Волинська, Харківська та Львівська області характеризуються вищими від середніх рівнями зайнятості жінок, тоді як вищі порівняно із середніми рівні зайнятості для чоловіків характерні для Харківської, Волинської та Вінницької областей. Найвищий рівень зайнятості як чоловіків, так і жінок спостерігається у Волинській області (див. таблицю 2.5).

Загалом більше чоловіків, аніж жінок, зайняті в обробних галузях промисловості. Частково це можна пояснити нинішнім занепадом цих галузей, частково – значною кількістю робочих місць, які потребують фізичної сили.

Варто відзначити також, що деякі жінки воліють зберегти статус безробітних і одержувати регулярний дохід у вигляді щомісячних виплат за безробіттям, ніж працювати за низьку та нерегулярно виплачувану заробітну плату.

Часто вважають, що переорієнтація на ліберальну модель ринку призводить до спаду зайнятості жінок. Звільнення насамперед жінок пов'язується значною мірою з тим, що в законах про зайнятість (наприклад, у законах про працю, спрямованих на захист жінок) обумовлюється необхідність надання жінкам, які працюють, різноманітних пільг і спеціальних виплат. Якщо жінкам не дозволяється працювати вночі, якщо їх не можна посилати у відрядження, коли вони мають малих дітей, та якщо їм гарантується право на вищу оплату в разі, коли вони мають більше ніж двох дітей, то наслідки таких законів будуть зворотними. Замість того, аби захищати жінок, такі закони перетворюють їх у «соціальних інвалідів».

Фемінізація безробіття – міф чи реальність?

Уявлення про жіноче «обличчя» безробіття склалися на основі статистичних даних про безробітних, зареєстрованих в установах державної служби зайнятості. На кінець 2000 року у службі зайнятості було зареєстровано 11,6 млн. осіб, 63,2 відсотка з яких становили жінки.

У 2002 році ситуація змінилася як для чоловіків, так і для жінок. При цьому рівень офіційного безробіття (зареєстроване безробіття) значно відрізняється від рівня «повного» безробіття, котре обчислюється Державним комітетом статистики за методологією МОП. У таблиці 2.6 наведено середній рівень безробіття для окремих областей і для України загалом.

У 2002 році рівень безробіття знизився до 3,8 відсотка, і кількість безробітних становила 1,3 млн. осіб, 64,3 відсотка серед яких складали жінки. Разом із тим результати обстеження економічної

Таблиця 2.5
Рівні зайнятості за регіонами України у 2001 і 2002 рр. (%)

	2001		2002	
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
Україна загалом	58	67,9	58,1	67,6
Автономна Республіка Крим	56	66,3	58,5	70,2
Вінницька	65,4	73,4	64,3	73,3
Волинська	68,6	74,7	70,3	73,5
Дніпропетровська	58,6	71,4	59,4	70,0
Донецька	57,8	68,9	57,6	68,0
Житомирська	54,6	63,3	53,8	63,5
Закарпатська	50,1	64,7	53,7	68,4
Запорізька	57,3	68,3	58,4	70,2
Івано-Франківська	56,4	64,5	54,5	61,9
Київська	58,6	67,3	56,2	68,1
Кіровоградська	56,6	67,4	60,3	67,5
Луганська	53,1	63,3	54,2	62,6
Львівська	63,2	67,7	61,2	65,8
Миколаївська	58,6	67	57,4	68,6
Одеська	55,7	69,4	56,3	68,0
Полтавська	57	66,4	53,9	60,8
Рівненська	54,6	63,4	52,5	58,7
Сумська	57,5	65,6	58,3	68,2
Тернопільська	52,5	60,7	50,3	58,9
Харківська	61,3	71,2	62,0	73,7
Херсонська	55,6	67,8	55,5	67,2
Хмельницька	58	68,1	59,3	68,0
Черкаська	58,6	66,1	59,2	64,9
Чернівецька	50,3	63,2	48,7	54,9
Чернігівська	61,8	68,9	60,1	68,8
м. Київ	61,8	72,3	62,7	72,5
м. Севастополь	-	-	-	-

активності домогосподарств вказують на дещо іншу картину.

Згадане обстеження охоплювало 102 200 домогосподарств у всіх областях України, серед інших у ньому ставилося таке запитання: «Чи ви працювали минулого тижня?» Цю методику розробила МОП (Міжнародна організація праці) для того, щоб одержати точнішу картину економічної активності, ніж та, яку дають цифри, зареєстровані службою зайнятості.

За даними цього обстеження, частка жінок серед безробітних складала протягом 2001 року 48 відсотків. При цьому рівень безробіття серед жінок на зареєстрованому секторі ринку праці був майже удвічі вищим порівняно із рівнем безробіття чоловіків. Але, як бачимо, якщо враховувати повний ринок праці – як офіційний, так і неофіційний – то рівні безробіття чоловіків і жінок майже однакові.

Аналіз безробіття за галузями економіки свідчить, що найбільша чисельність безробітних раніше спостерігалася в промисловості, торгівлі та громадському харчуванні. Армія безробітних у цих галузях поповнюється за рахунок жінок. Так звані «жіночі професії» відповідно й втрачають більше жінок. Таке явище можна було б розглядати як позитивний чинник, якби воно дозволяло вирівняти гендерну структуру зайнятості. Однак це явище не приводить до припливу жіночої робочої сили до галузей, в яких домінують чоловіки, а означає лише, що жінки стають безробітними.

Протягом 1998–2002 років рівень реального безробіття жінок у віці 15–69 років в Україні зріс на 10,8 відсотка. Максимальне зростання рівня безробіття спостерігалося для наймолодших працездатних жінок у віці 15–19 років, тоді як рівень безробіття жінок у вікових групах 40–49 і 60–69 років знізився.

Істотно зріс рівень безробіття для чоловіків у віковій групі 60–69 років. Однак результати аналізу свідчать про те, що між рівнями реального безробіття чоловіків і жінок немає значної різниці.

Сегрегація жінок за професійною ознакою та сегрегація на ринку праці розпочинається в сім'ї

Отож, конкуренція на ринку праці за статтю існує і є досить складною проблемою. Зважується простір професійних можливостей, і той факт, що основним місцем роботи для дедалі більшої кількості людей стає домашнє господарство, свідчить про економічну відсталість як суспільства загалом, так і жіночого сектора економіки. У нашій країні ще тільки зароджується культура управління домогосподарством і престиж домашньої праці дуже низький. Саме матеріальна залежність дружини від чоловіка часто стає причиною сімейних конфліктів.

Ще один привід для конфліктів – розподіл гендерних ролей. В умовах України усе благополуччя жінки-домогосподарки ґрунтуються вик-

лючно на добрій волі її чоловіка. Чоловік почуває свою владу, і тому в сім'ях «нових багатих» іноді можна спостерігати відродження найбільш жорстких патріархальних моделей родинних взаємовідносин.

... і так само в сім'ї розпочинається реалізація гендерної рівності

Важливо відзначити, що чоловік не стає переможцем у системі із стереотипним розподілом гендерних ролей. Насправді він виявляється заручником такої «асиметричної» моделі сім'ї. Якщо для жінки вибір між сім'єю та роботою може бути цілком реальним, то для чоловіків питання про подібний вибір навіть не постає. Згідно з гендерними стереотипами суспільства він повинен працювати та бути годувальником, тому нерідко чоловік працює понад свої сили, оскільки на нього покладено економічну відповідальність за всю сім'ю. Безперечно, існує

Таблиця 2.6

Рівень безробіття у гендерному розрізі, 2002 р. (%)

	Зареєстрований рівень безробіття			Реальний рівень безробіття		
	всього	жінки	чоловіки	всього	жінки	чоловіки
Україна загалом	3,8	4,9	2,7	10,1	10,0	10,3
Автономна Республіка Крим	3,5	5,0	2,1	5,6	6,0	5,2
Вінницька	3,9	5,2	2,7	8,2	7,9	8,4
Волинська	4,5	5,7	3,3	9,5	9,3	9,7
Дніпропетровська	3,8	5,0	2,6	8,3	7,8	8,7
Донецька	2,8	4,0	1,6	9,4	10,4	8,4
Житомирська	4,5	5,9	3,2	13,3	12,6	14,0
Закарпатська	5,5	7,3	3,8	11,9	12,5	11,3
Запорізька	3,4	4,6	2,3	9,1	9,6	8,6
Івано-Франківська	4,7	6,3	3,3	12,5	12,7	12,4
Київська	4,5	5,8	3,1	10,9	11,0	10,8
Кіровоградська	4,9	6,5	3,5	11,4	10,9	11,8
Луганська	3,2	4,5	1,9	11,9	12,1	11,8
Львівська	4,0	5,1	3,0	12,8	11,1	14,4
Миколаївська	3,4	4,3	2,5	10,9	9,4	12,2
Одеська	2,0	2,6	1,3	8,0	8,0	8,0
Полтавська	4,7	5,9	3,5	6,7	7,5	5,9
Рівненська	6,9	8,2	5,6	13,3	12,5	14,1
Сумська	4,7	6,3	3,2	13,7	12,6	14,8
Тернопільська	6,9	8,2	5,8	15,3	13,6	16,9
Харківська	3,3	4,3	2,4	10,5	10,6	10,3
Херсонська	6,0	7,1	4,9	13,0	11,0	14,9
Хмельницька	3,5	4,8	2,3	13,4	14,6	12,3
Черкаська	4,9	6,4	3,5	9,2	8,6	9,7
Чернівецька	6,6	8,0	5,1	16,0	11,2	20,7
Чернігівська	4,3	5,4	3,3	11,9	10,3	13,5
м. Київ	0,5	0,8	0,2	6,1	6,9	5,3
м. Севастополь	0,8	1,4	0,3	-	-	-

зв'язок між таким навантаженням і поганим станом здоров'я чоловіків; це питання розглядається в іншому розділі даного звіту.

Якщо ми хочемо досягти рівності чоловіків і жінок на ринку праці, потрібно усвідомлювати, що цієї мети не можна досягнути, не відмовившись від патріархальних відносин у сім'ї.

Проте все ще бракує державних програм, які передбачали б конкретні заходи, спрямовані на збалансування сімейних обов'язків з обов'язками на роботі, з тим, щоб створити рівні можливості для чоловіків і жінок.

В окремих країнах соціальна політика вже протягом багатьох років пов'язує створення рівних прав і можливостей у сфері зайнятості із забезпеченням рівних можливостей для чоловіків і жінок поєднувати свої батьківські обов'язки з роботою.

Одним із шляхів досягнення цієї мети є розподіл між батьком і матір'ю батьківських прав та обов'язків. Ісландія пройшла цей шлях дуже швидкими темпами і вже впровадила найдовшу у світі (до кількох місяців) відпустку по догляду за дитиною, яку має право брати лише батько. Це привело до серйозних змін у ставленні до чоловіків і жінок навіть у таких традиційно чоловічих професіях, як пожежна служба.

В Україні також потрібно поступово підвищувати усвідомлення всім населенням необхідності за участі чоловіків до виховання дітей та розширення їхньої участі в інших видах домашньої праці.

Йдеється не лише про роботу та обов'язки, а й про радість, щастя, емоційну наповненість та якість життя.

Визначення:

- Економічно активне населення («азвичай активне» або «зараз активне» – має також назустріч «робоча сила») складається з усіх осіб обох статей, які досягли певного віку та забезпечують постачання робочої сили для виробництва товарів і послуг (зайняті та безробітні, включаючи осіб, які прагнуть влаштуватися на роботу вперше), як це визначено в Системі національних рахунків (СНР), протягом певного встановленого періоду.¹²
- Рівень економічної активності населення – співвідношення кількості економічно активного населення (зайнятих і безробітних осіб) і загальної кількості населення, що є об'єктом розгляду.

Може здаватися, що культура та традиції є перешкодами на цьому шляху. Однак в багатьох країнах відбулися зміни в культурі з того часу, коли не можна було навіть уявити собі, що татусі змінюють пелюшки та залишаються вдома з малими дітьми, і дотепер, коли вважається зовсім природнім, що керівники високого рангу та директори підприємств беруть відпустки по догляду за дітьми. Коли діти підростають, чоловіки-батьки можуть так організовувати свій робочий графік, щоб забирати дітей з дитячих садків чи школ.

Є кілька можливих шляхів досягнення змін у гендерній культурі в сім'ях.

- Одним із таких шляхів є надання відпустки як жінкам, так і чоловікам по догляду за дитиною, включно з правом на отримання плати за лікарняним листом у разі хвороби дитини.
- Ще один можливий шлях полягає у відновленні якісної роботи систем догляду за дітьми.
- Третім є законодавчий шлях. Дуже важливе значення матиме прийняття закону про рівні права і можливості, який ставитиме за мету забезпечити рівні права та можливості для жінок і чоловіків у сферах, пов'язаних із роботою, зайнятістю та умовами праці загалом.

Участь жінок у професійній діяльності повинна компенсуватися участю чоловіків у сімейній праці. Надзвичайно важливо перебороти в масовій свідомості традиційне ставлення до жінки як до працівниці «другого сорту», виключним життєвим завданням якої є народження і виховання дітей та ведення домашнього господарства.

- Рівень зайнятості – відношення кількості зайнятого населення до загальної кількості населення, що є об'єктом розгляду, або до кількості населення певної вікової групи, статі тощо.
- Рівень зареєстрованого безробіття – рівень безробіття, обчислений як відношення кількості осіб, зареєстрованих у державних службах зайнятості, до загальної кількості населення працездатного віку.
- Рівень безробіття (визначений за методологією МОП) – відношення кількості безробітних у віці 15–70 років до загальної кількості економічно активного населення.

■ Підприємці – чоловіки та жінки

Історично склалося, що жінки в Україні дуже активно займаються професійною діяльністю. Рівень економічної активності жінок у 2002 році сягав 58,6 відсотка (від загальної кількості жінок у віці 15–70 років). Те, що цей показник нижчий за відповідний показник для чоловіків (69 відсотків), можна пояснити низкою об'єктивних чинників, зокрема виконанням жінкою репродуктивних функцій та відпустками з вагітності і пологів. Крім того, існують гендерні стереотипи, згідно з якими жінки сприймаються як «працівники другого сорту», внаслідок чого їм складніше знайти відповідне робоче місце на ринку праці. Незважаючи на це, жінки в Україні легко адаптувалися до складних соціально-економічних умов і багато з них зайнялися індивідуальною трудовою діяльністю або створили власну фірму.

Українські жінки – високоосвічені; їхня освітня підготовка зазвичай така сама, як чоловіків, а часто й краща. Незважаючи на це, досі участь жінок у приватному підприємництві не надто значна.

З якими можливостями та труднощами пов'язана підприємницька діяльність для жінок і чоловіків? Масштабне дослідження, виконане в Україні в 2001 році, у якому брали участь 5096 осіб по всій країні, свідчить про існування гендерних відмінностей, які необхідно враховувати, розробляючи стратегії на майбутнє. Це дослідження певною мірою заповнює прогалину в офіційній статистиці щодо гендерних аспектів підприємництва.

На графіку 2.5 показано частку жінок у робочій силі в Україні, які займаються приватним підприємництвом.

Результати обстеження показали, що загальна кількість приватних підприємств, контролюваних жінками, утримі менша від кількості приватних підприємств, контролюваних чоловіками.

Зрозуміло, що власник компанії або особа, якій належить контрольний пакет її акцій, визначає фінансову та соціальну стратегію цієї компанії, тому гендерні відмінності відіграють важливу роль.

Досі в Україні проводилося мало досліджень, метою яких було б вивчення питань, пов'язаних з підприємницькою діяльністю жінок і чоловіків. Усі попередні дослідження мали локальний характер і не представляли ситуації в усій країні.

Таке загальнонаціональне обстеження, яке охоплювало 5096 респондентів з усієї України, було виконане в 2001 році Київським міжнародним інститутом соціології у рамках проекту BIZPRO, фінансованого Агентством США з міжнародного розвитку (USAID). Воно охопило:

- 1099 одноосібних власників, 31,7 відсотка з яких становили жінки,
- 444 підприємства державної форми власності та
- 59 підприємств комунальної форми власності.

Опитувальний лист для підприємств включав п'ять основних розділів із запитаннями про кількість працівників, плинність кадрів упродовж останніх шести місяців та про заробітну плату. Отримано також інформацію про відносини між підприємством і державою, про економічні показники діяльності підприємства, а також про потреби підприємства в консультивних послугах і навчанні фахівців.

Результати обстеження дають підстави зробити висновок, що участь жінок у підприємницькій діяльності недостатня і що українське суспільство не

Графік 2.5

використовує повною мірою їхнього потенціалу. Чоловіки контролюють втрічі більшу кількість компаній, ніж жінки (відповідно, 66 і 22 відсотки). Ці результати свідчать про наявність чіткої залежності: що більше підприємство, то менша ймовірність, що його контролює жінка.

Жінки контролюють чверть малого бізнесу

Жінки становлять 38 відсотків усіх підприємців, які займаються індивідуальною діяльністю. Вони контролюють також чверть малих підприємств (26 відсотків) і шосту частину середніх і великих підприємств (відповідно 15 і 14 відсотків). Що стосується концентрації підприємницької діяльності, то переважну більшість підприємств, що їх контролюють як чоловіки, так і жінки, становлять малі підприємства (57 відсотків жінок і 52 відсотки чоловіків).

Водночас, значно більшу частку, порівняно з чоловіками, складають жінки, які займаються індивідуальною трудовою діяльністю (п'ята частина усіх жінок, що є підприємцями, порівняно з десятою частиною усіх чоловіків – підприємців). З іншого боку, чоловіки кількісно переважають серед

власників середніх (21 відсоток проти 14 відсотків жінок) і великих підприємств (17 відсотків чоловіків проти 12 відсотків жінок). Жінки менш самостійні, ніж чоловіки, у прийнятті рішень, які стосуються управління підприємством, і тому вони рідше є односібними власниками.

На підставі результатів обстеження можна вважати, що жінки частіше від чоловіків розпочинають свою підприємницьку діяльність з індивідуальної трудової діяльності (31 відсоток жінок і 24 відсотки чоловіків). Контрольовані жінками корпорації рідше розпочинають свою діяльність з нуля, а частіше починають працювати на базі державних підприємств або в результаті приватизації державних підприємств – 45 відсотків контролюваних жінками та 39 відсотків контролюваних чоловіками компаній виникли на основі державних підприємств.

Молоді жінки є активнішими підприємцями від чоловіків

Обстеження виявило тенденцію, яка суперечить загальноприйнятому уявленню, що молоді жінки є менш активними, ніж чоловіки. У віковій групі до 25 років жінки, які мають власні малі підприємства, є

Графік 2.6

Графік 2.7

дещо активнішими від чоловіків. Можливо, це є наслідком більш ранньої соціалізації жінок порівняно з чоловіками.

У віковій групі 25–39 років жінки менш активні у підприємницькій і загалом професійній діяльності, ніж чоловіки, що пояснюється тим, що це саме той вік, коли діти потребують догляду та що відповідальність за виховання дітей не розподіляється однаковою мірою між чоловіками та жінками в Україні. Проте у віці 49–54 років значно зростає активність жінок у всіх сферах підприємницької діяльності.

До найбільш поширеніх сфер підприємницької діяльності жінок в Україні належать:

- торгівля (40 відсотків усіх контролюваних жінками компаній),
- послуги (27 відсотків) та
- виробництво й агробізнес (21 відсоток).

Підприємства громадського харчування становлять дуже малу частку від усіх компаній, контролюваних жінками, – лише 5 відсотків. У усьому світі у цьому секторі традиційно переважають підприємства, якими керують жінки, отож в Україні в цій сфері існує значний потенціал.

Аналіз кількості робочих годин у компаніях, контролюваних чоловіками та жінками, не виявив істотних гендерних відмінностей. У середньому робочий тиждень складає 41 годину як в одних, так і в інших підприємствах. Однак спостерігається різниця у наданні неоплачуваних відпусток, які є фактично способом приховання безробіття. Малі та середні підприємства, що їх контролюють чоловіки,

надають своїм працівникам такі відпустки частіше. Схоже, що жінки – власники приватних підприємств застосовують більш «м'які» методи роботи з людськими ресурсами.

Чоловіки наймають менше жінок

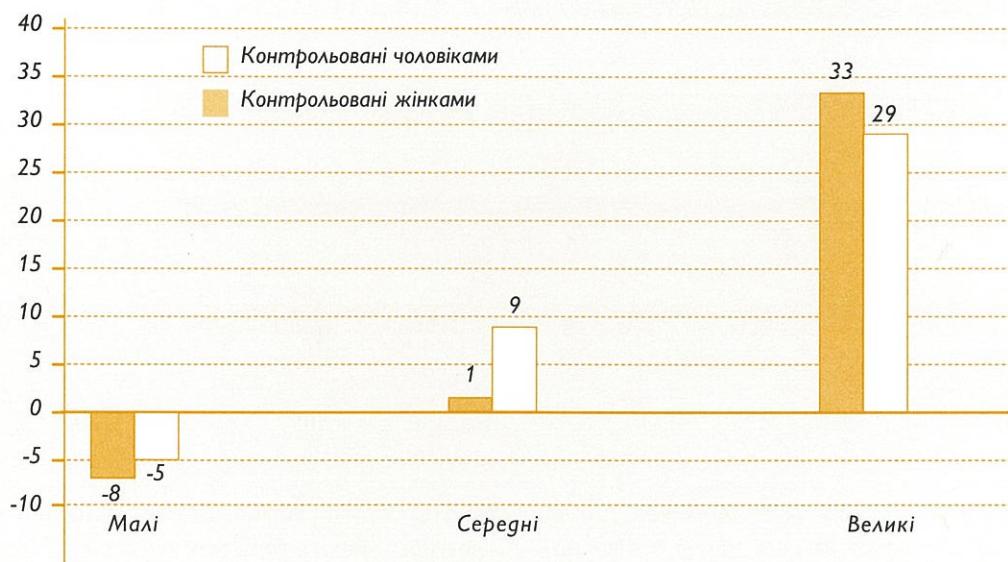
Дані, отримані в обстеженні, показують, що жінки становлять більшу частину працівників у компаніях, контролюваних жінками: кількість жінок у компаніях усіх розмірів, контролюваних жінками, майже вдвічі більша, ніж у компаніях, контролюваних чоловіками.

Жінки менш оптимістично дивляться на перспективи підприємства

Аналізуючи ефективність роботи підприємства з погляду обсягу продажів протягом шести місяців, які передували часу проведення обстеження, можна стверджувати, що середні підприємства, контролювані жінками, працюють дещо ефективніше, ніж середні підприємства, контролювані чоловіками. Для інших видів підприємств не спостерігається істотних відмінностей залежно від статі власників. Чоловіки – власники підприємств роблять оптимістичніші прогнози щодо їх майбутньої економічної діяльності на наступний шестимісячний період, ніж жінки. Прогнозований індекс продажів для компаній, контролюваних чоловіками, дорівнює 19, а для компаній, контролюваних жінками, – 9. Единим винятком є компанії, контролювані жінками, які працюють у секторі фінансових послуг, для яких цей індекс становить 44 порівняно з 21 для компаній,

Графік 2.8

Індекс продажів для малих, середніх і великих компаній, контролюваних жінками та чоловіками, %

контрольованих чоловіками. Що стосується фактичних прибутків, лише незначна кількість підприємців повідомила про їх зростання; при цьому не було виявлено жодних істотних відмінностей, які були б пов'язані зі статтю.

Компанії, очолювані жінками, виплачують заробітну плату більш регулярно

Компанії, контролювані жінками, рідше опиняються в ситуації, коли вони не в змозі виплачувати заробітну плату своїм працівникам. У 2001 році про те, що в них немає заборгованості із заробітної плати, повідомили 78 відсотків компаній, контролюваних жінками, та 69 відсотків компаній, контролюваних чоловіками. Результати обстеження свідчать про відсутність гендерних відмінностей у практиці виплати заробітної плати в натуральній формі. Так, 91 відсоток малих підприємств, контролюваних жінками, та 92 відсотки малих підприємств, контролюваних чоловіками, не застосовують цієї форми оплати праці.

Що стосується середніх підприємств, то виплата заробітної плати в натуральній формі не практикується у 73 відсотках таких підприємств, контролюваних жінками, та 70 відсотках підприємств, контролюваних чоловіками. Для великих підприємств ці цифри становлять, відповідно, 72 та 75 відсотків.

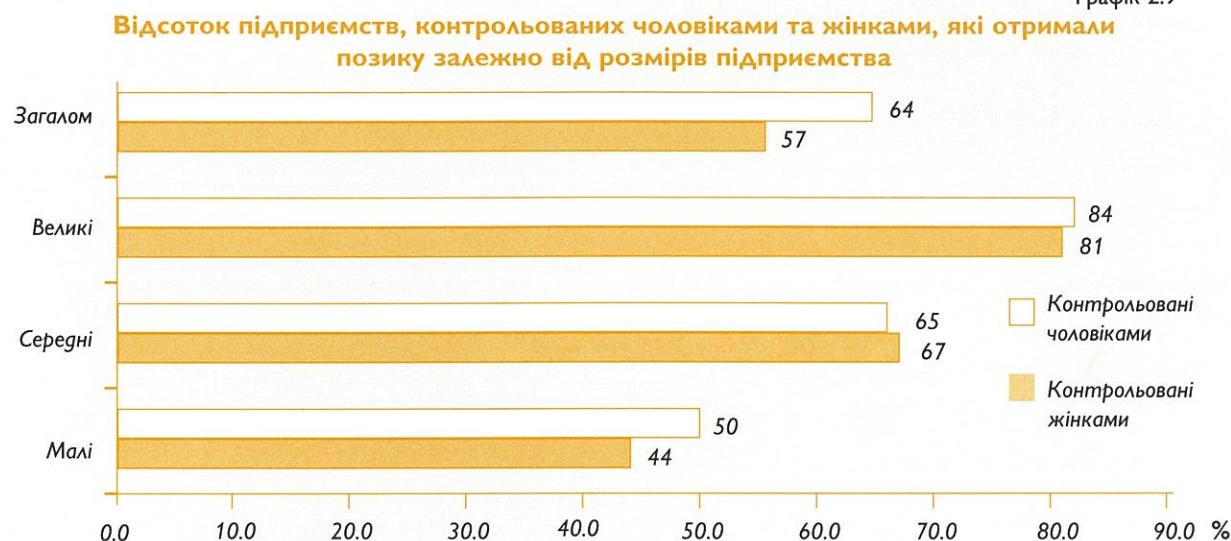
Стосовно малих підприємств результати обстеження вказують на те, що підприємства, контролювані чоловіками, працюють дещо успішніше від підприємств, контролюваних жінками, у сфері експортних операцій: експортують свої товари та послуги 13 відсотків підприємств, контролюваних чоловіками, та 8 відсотків підприємств, контролюваних жінками. У секторі великих підприємств ситуація інша: тут частка великих підприємств, контролюваних жінками, які експортують понад 70 відсотків своєї продукції, удвічі перевищує відповідну частку підприємств, контролюваних чоловіками.

Схоже, що частка підприємств, які вкладають інвестиції у модернізацію виробництва, не залежить від статі, за винятком середніх підприємств: 69 відсотків усіх середніх підприємств, контролюваних жінками, та 56 відсотків усіх середніх підприємств, контролюваних чоловіками, вкладали інвестиції в модернізацію продукції. Інвестуючи з метою модернізації, жінки-підприємці прагнуть реалізувати більш довгострокову стратегію, орієнтовану на результати, замість того, щоб домагатися швидкого прибутку.

Чоловіки - підприємці мають менше привілеїв, проте легший доступ до позик

Схоже, що жінки - власники мають більше привілеїв під час отримання комерційного кредиту, ніж чоловіки. Для

Графік 2.9

отримання кредиту від підприємств, контролюваних чоловіками, частіше вимагається завдаток, ніж від підприємств, контролюваних жінками (під час подання заявки на отримання кредиту завдаток давали 41 відсоток підприємств, контролюваних чоловіками, та 33 відсотки підприємств, контролюваних жінками).

Від половини до третини усіх жінок – приватних підприємців ніколи не зверталися із проханням про надання позики, оскільки вони її не потребували. Другою причиною, яку найчастіше наводили, були високі відсоткові ставки за кредитом; майже кожна шоста жінка-підприємець вказувала на жорсткі вимоги до кредитного забезпечення. Очевидно, кредитна політика має бути більш ліберальною.

Згідно із даними обстеження, у 2001 році 18 відсотків підприємств, контролюваних жінками, та 22 відсотки підприємств, контролюваних чоловіками, намагалися отримати позику в банку. Чоловікам, зазвичай, це вдавалося краще: 64 відсотки чоловіків, які зверталися з проханням про надання позики, її отримували, порівняно з 57 відсотками жінок. Якщо уряд прагне підтримати підпри-

ємницьку діяльність жінок, то, очевидно, потрібно внести зміни до кредитної політики.

Жінки – підприємці не люблять стратегічного планування

Підприємства, контролювані жінками, розробляють бізнес – плани та здійснюють маркетингові дослідження значно рідше, ніж підприємства, контролювані чоловіками (незалежно від розміру підприємства). Отож, необхідно звернути увагу на підвищення кваліфікації жінок - менеджерів у секторі малих і середніх підприємств.

У 2001 році працівники лише 3 відсотків малих, 10 відсотків середніх і 15 відсотків великих підприємств повідомили, що вони пройшли навчання з різноманітних аспектів бізнес – операцій та управління. Важливо зазначити, що жінки, які займаються індивідуальною підприємницькою діяльністю, частіше закінчують курси професійної підготовки та отримують консультації. Проте в підприємствах, контролюваних жінками, ситуація

Таблиця 2.7

Кількість підприємств, які вживають заходів для підвищення кваліфікації своїх працівників, за розмірами підприємств, %.

Вид заходів	Підприємства, контролювані	Індивідуальна трудова діяльність	Малі	Середні	Великі
Навчання	Жінками	60,0	19,1	13,7	13,7
	Чоловіками	40,0	67,0	62,2	59,7
Консультації	Жінками	60,0	22,3	15,9	13,2
	Чоловіками	40,0	66,2	64,3	58,3

Таблиця 2.8

Кількість підприємств, які вживають заходів для підвищення ефективності роботи залежно від розмірів підприємства та від того, хто є його власником: чоловік чи жінка, %

Вид заходів	Підприємства, контролювані	Індивідуальна трудова діяльність	Малі	Середні	Великі
Бізнес-план розвитку	Жінками Чоловіками	18,2 81,8	20,5 65,4	12,9 58,5	12,9 54,8
Маркетинговий план розвитку	Жінками Чоловіками	18,2 81,8	18,2 72,0	14,1 63,6	11,4 57,4
Маркетингове дослідження	Жінками Чоловіками	33,3 66,7	18,4 72,1	17,3 61,4	13,3 57,4
Розробка заявок на фінансові ресурси	Жінками Чоловіками	0,0 100,0	19,5 64,6	17,3 56,2	13,3 55,8
Праця з бізнес-консультантами на платній основі	Жінками Чоловіками	100,0 0,0	24,7 61,1	14,1 67,9	13,6 61,8

протилежна – що більша компанія, то вживається менше заходів з навчання чи отримання консультивативних послуг.

Жінки більше вірять у корисність об'єднань підприємців, але рідше використовують Інтернет

Підприємства, контролювані жінками, частіше входять до об'єднань, ніж підприємства, контролювані чоловіками. Це цілком логічно, бо більша кількість жінок, ніж чоловіків, зазначила переваги членства в асоціації.

Лише 14 відсотків підприємств, контролюваних жінками, і 28 відсотків підприємств, контролюваних чоловіками, використовують Інтернет у своїй поточній діяльності. Навряд чи цього достатньо, однак враховуючи той факт, що лише 1,5 відсотка усього населення України має доступ до Інтернету, можна вважати, що така ситуація адекватно відзеркалює наявний стан суспільства.

Чоловіки та жінки мають спільні проблеми в бізнесі

Під час обстеження респондентів просили назвати одну найсерйознішу перешкоду в розширенні їхньої підприємницької діяльності з числа перелічених у наданому їм списку. Результати засвідчили існування значних гендерних відмінностей.

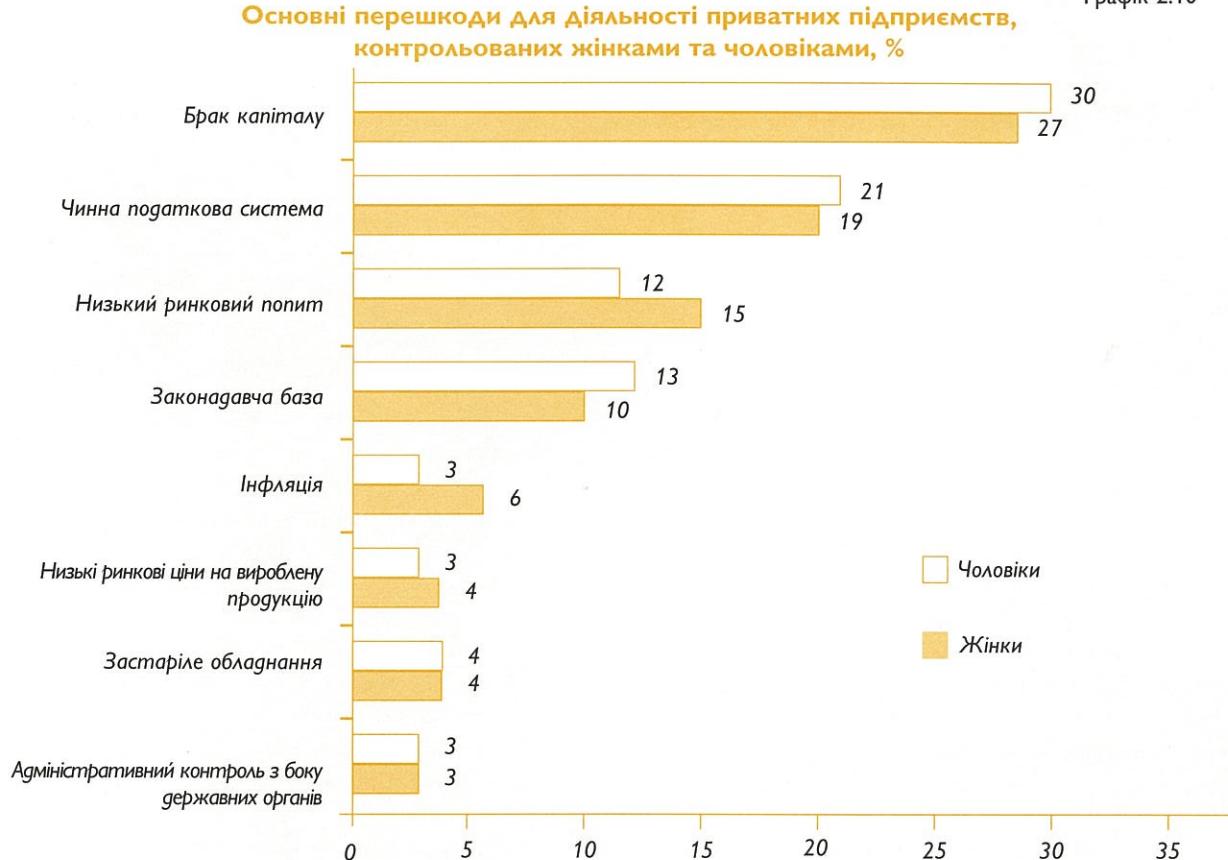
Більшість респондентів відповіла, що головною перешкодою в їхній діяльності є брак обігових

коштів і втручання або бездіяльність з боку органів влади (включаючи чинне законодавство), які гальмували зростання їхнього бізнесу. Це свідчить, з одного боку, про те, що підприємці мають можливості для зростання, а з іншого – про те, що вони не можуть використати цих можливостей внаслідок їхньої нинішньої структури капіталу. Чотири інші проблеми, які були перелічені серед восьми головних, також прямо пов'язані з можливостями зростання.

Це обстеження, проведене в рамках проекту BIZPRO, заклали підвалини для глибшого дослідження становища жінок і чоловіків у бізнесі, яке вимагає проведення спеціального дослідження, у центрі уваги якого перебуватимуть соціальні та психологічні особливості підприємців обох статей.

Графік 2.10

Довідка. Використання Інтернету приватними підприємцями – жінками та чоловіками

Починаючи з 2000 року у рамках фінансованого USAID проекту з розвитку підприємництва – BIZPRO, проводилося гендерне обстеження приватного підприємництва в Україні. Одним з нових питань, яке

досліджувалося під час обстеження приватних підприємств в Україні у 2001 році, було використання ними Інтернету. Ставилася низка запитань, зокрема про використання Інтернету, доступ до Інтернету, частоту його використання та про цілі, яких хотіла досягти компанія завдяки його використанню.

Використання Інтернету (відсоток підприємств, контролюваних, відповідно, жінками та чоловіками)

		Користувачі-жінки	Всі користувачі-жінки	%, користувачів	Користувачі-чоловіки	Всі користувачі-чоловіки	%, користувачів
Розмір підприємств	Підприємці – фізичні особи	3	200	1.5	12	327	3.7
	Малі	79	633	12.5	434	1617	26.8
	Середні	27	158	17.1	162	663	24.4
	Великі	52	130	40.0	251	516	48.6
Загалом		161	1121	14.4	859	3123	27.5

14 відсотків підприємств, контролюваних жінками, і 28 відсотків підприємств, контролюваних чоловіками, використовували Інтернет у 2001 році з діловими цілями. На підприємствах, контролюваних жінками, Інтернет найчастіше використовується у великих компаніях і рідше – у малих підприємствах. З усіх респондентів представники понад 10 відсотків підприємств, контролюваних жінками, і 20 відсотків

підприємств, контролюваних чоловіками, вказали, що вони використовують Інтернет щодня або кілька разів на тиждень. Працівники великих приватних компаній, контролюваних жінками, частіше, порівняно з працівниками інших великих компаній, користуються електронною поштою та пошуковими системами Інтернету.

■ Сімейний добробут: чи залежить він від гендерного статусу?

Сім'я, яка є найменшою суспільною одиницею, нині в усьому світі зазнає істотних змін. Ці зміни відбуваються особливо швидко та революційно в тих країнах, де, як і в Україні, зараз відбуваються стрімкі перетворення.

Соціальні та економічні умови життя суспільства впливають на гендерну ситуацію в сім'ї. В Україні зміни, що сталися в гендерних відносинах, мають наслідки для бюджету і добробуту домогосподарства.

Дослідження, виконане фахівцями Інституту економічного прогнозування Національної академії наук України протягом 2001 – 2002 років, дало цікаві результати. Один із них полягає у тому, що як у містах, так і в сільській місцевості зросла кількість сімей, очолюваних жінками. У містах нині понад 60 відсотків усіх сімей очолюють жінки?

Ще одним несподіваним результатом був висновок, що сім'ї, очолювані жінками працездатного віку, демонструють більш успішні стратегії економічного виживання. Чи це означає, що замість патерналістських стратегій, котрі захищають жінок, нині потрібно подумати про захист молодих сімей, очолюваних як чоловіками, так і жінками?

Водночас згадане дослідження показало, що найбіднішими є неповні сім'ї з дітьми, де дитина має лише одного з батьків (або взагалі їх немає), і в 89 із 100 таких сімей – це одинока маті!

У кожному разі, під час планування стратегій допомоги сім'ям необхідно враховувати гендерні аспекти.

Аналіз сучасного домогосподарства¹³ в Україні свідчить про наявність трьох основних стратегій життєдіяльності: ринково-орієнтовану, традиційну і ту, що призводить до бідності.

Сім'ї, що належать до групи з ринково-орієнтованою стратегією, характеризуються доступом до значних ресурсів, престижною професією, діловими зв'язками та майном. Головні члени їхніх сімей є агентами ринків, зайняті у приватних і корпоративних організаціях або в тіньовій економіці (де не декларують доходів і не сплачують податків). Такі

сім'ї мають достатні ділові зв'язки, що забезпечують їм значні доходи.

Члени сімей, що дотримуються традиційної стратегії, здебільшого мають постійну роботу на підприємствах і в організаціях державного сектора, час від часу заробляють додаткові гроші у тіньовій економіці, у підсобному господарстві або володіють ремеслом, що дає змогу виготовляти товари, на які є попит. Сім'ї традиційного типу постійно ведуть боротьбу за виживання і займають «оборонні» позиції щодо ринкової економіки.

Третя категорія сімей – зубожілі сім'ї – не мають жодних ресурсів, придатних для використання їх у ринковій і домашній економіці, їхні члени мають невеликі доходи і переважно розраховують на соціальну підтримку з боку держави, не маючи ніякої гарантії для забезпечення навіть мінімального прожиткового мінімуму.

На жаль, ми не маємо статистичних даних про чисельність кожної з цих категорій і про те, скільки з них очолюють чоловіки та скільки – жінки. Однак згідно із офіційними статистичними даними, 28,6 – 28,1 відсотка населення України належить до категорії бідних (бідність визначається як 75 відсотків медіанного рівня сукупних витрат на душу населення).

Бідність в основному розповсюджена у сім'ях, де жінки доглядають за дітьми і не працюють поза дому, а також у тих сім'ях, де є діти, які не мають батька чи матері (до 88,5 відсотка з них становлять сім'ї, де діти не мають батька) (таблиця 2.10).

У 2002 році середня українська сім'я складалася з 2,71 осіб, що вказує на зменшення цього показника порівняно з 1998 роком, коли він становив 2,9 осіб. Протягом останніх чотирьох років рівень народжуваності зменшився з 1,19 до 1,13 (див. розділ про здоров'я населення України).

Неповним сім'ям загрожує бідність

В Україні спостерігається тенденція до зростання показника розлучень. У 2001 році на 309 602 зареєстрованих шлюбів припадало 181 334 розлучень. Згідно зі статистичними даними, за перші шість місяців 2003 року було зареєстровано 87 000 шлюбів. Протягом цього періоду 70 000 пар розлучилися. Якщо така тенденція збережеться і в другій половині року, то скоро кількість розлучень буде майже такою самою, як і кількість шлюбів. Зміни в українських сім'ях відповідають подібним тенденціям, які спостерігаються в країнах Європи та решти світу. Ось кілька цікавих фактів про ситуацію в Японії:

«Згідно з попередніми даними державних статистичних органів за 2002 рік, кількість новонароджених була рекордно малою, кількість шлюбів зменшилася, а кількість розлучень досягла найвищого показника за всі часи. За умови збереження цих трьох тенденцій протягом кількох наступних десятиліть, практично неминуче зміниться вся соціально-економічна ситуація в Японії. У майбутньому структура середньої японської сім'ї буде зовсім іншою, ніж її недавніх попередників»¹⁴.

Очевидно, вказані три тенденції впливатимуть і на становище українських домогосподарств, та й на соціально-економічну ситуацію в Україні загалом.

Домогосподарства з дітьми без одного або обох батьків у 2002 р.¹⁵

	Всі домогоспо- дарства	Серед них ті, що проживають:			
		у міських поселеннях		у загалом	у сільській місцевос- ті
		у великих містах	у малих містах		
Кількість домогосподарств (у тисячах)	17609,2	7024,9	5078,2	12103,1	5506,1
Частка домогосподарств, у складі яких є діти, які не мають одного чи обох батьків (у %)	10,4	12,9	10,9	12,0	6,9
Частка домогосподарств, у складі яких є діти, які не мають одного чи обох батьків (у тисячах)	1839,1	905,6	551,9	1457,5	381,6
Частка домогосподарств (%), у яких діти не мають :					
матері	5,1	5,2	6,7	5,7	2,7
батька	88,5	88,6	86,3	87,7	91,4
обох батьків (живуть з родичами або іншими особами)	7,4	7,0	7,9	7,4	7,4

Нині зрозуміло, що найвищими соціальними ризиками характеризуються неповні сім'ї з дітьми, самотні особи та сім'ї, у складі яких є пенсіонери та інваліди.

До групи з соціальними ризиками належать також сім'ї з дітьми або іншими членами з поганим здоров'ям; сім'ї з особами, які працюють з низькою заробітною платою, або з особами, на працю яких немає попиту на ринку, а також багатодітні сім'ї. У сім'ях з низьким доходом діти та утриманці становлять в середньому 60 відсотків від загальної кількості членів сім'ї. Бідні сім'ї мають у середньому вдвічі або втричі більше дітей, ніж забезпечені сім'ї.

Відповіальність жінок зростає

Головою домогосподарства здебільшого є особа, яка має найвищий дохід і таким чином робить найбільший внесок до сімейного бюджету або користується довір'ям і авторитетом розпоряджатися доходами в інтересах членів сім'ї. У сім'ях з високим рівнем доходу це, як правило, чоловік. Проте більшість сімей в Україні очолюють жінки. Результати вибіркового обстеження, проведеного в 2002 році, показали, що домогосподарства, очолювані жінками, становили 54,8 відсотка усіх домогосподарств України.

У містах переважання домогосподарств, в яких головують жінки, навіть більше, іх частка дорівнює 58,1 відсотка (у великих містах – 62,3 відсотка). У сільській місцевості спостерігається дещо інша картина: там трохи більше від половини усіх домогосподарств очолюють чоловіки, а

Таблиця 2.10
саме: 53,4 відсотка у 2000 році і 52,4 відсотка у 2002 році (таблиця 2.11).

Розподіл домогосподарств за статтю особи, яка його очолює, залежить від віку його основних членів. У 2000 році найбільшу частку становили сім'ї, очолювані чоловіками в працездатному віці (30–59 років) – у середньому 28,0 відсотків. Через два роки, у 2002 році, найчисленнішу групу складали сім'ї, де головами були жінки пенсійного віку (28,2 відсотка).

Таблиця 2.11

**Розподіл сімей залежно від статі особи, яка очолює сім'ю
(домогосподарство), у 2000 – 2002 рр.¹⁶**

	Всі домогосподарства	У тому числі проживають:			
		у міських поселеннях			сільській місцевості
		великих містах	малих містах	загалом	
2000					
чоловіки	46,6	39,3	48,7	43,6	53,4
жінки	53,4	60,7	51,3	56,4	46,6
2001					
чоловіки	45,9	39	48,5	43,3	52,4
жінки	54,1	61	51,5	58,1	48,2
2002					
чоловіки	45,2	37,7	48	41,9	52,4
жінки	54,8	62,3	52	58,1	47,6

У великих містах частка сімей, очолюваних жінками у віці від 30 до 55 років, перевищує частку сімей, головами яких є чоловіки у віці від 30 до 59 років: 30,7 відсотка проти 23 відсотків усіх сімей у великих містах (таблиця 2.12).

Сімей, які очолює жінка пенсійного віку, майже в 1,76 разів більше порівняно з сім'ями, де головою є чоловік пенсійного віку, причому частка сімей, очолюваних жінками-пенсіонерами,вища у міських сім'ях (у 2,1 раза) і нижча – у сільських (у 1,4 раза).

Що стосується молодих городян, то жінки віком від 18 до 29 років очолюють сім'ї частіше, ніж чоловіки цього віку (за статистичними даними для 2002 року, відповідно 4,6 відсотка і 3,3 відсотка); у сільській місцевості це співвідношення знову є протилежним: 2,1 відсотка сімей очолюють жінки проти 2,4 відсотка, де головують чоловіки.

Спостерігається тенденція до подальшого зменшення частки сімей, що їх очолюють чоловіки. Для з'ясування причин цього явища потрібно здійснити глибший аналіз; водночас, вже зрозуміло, що одним із наслідків економічного розвитку є зростання ролі жінки в сім'ї та її відповідальності за добробут сім'ї.

Структура та способи отримання доходів у сім'ї

Структура сукупного доходу в середньому для всіх сімей у 1990–2002 роках характеризується такими тенденціями:

- поступово зменшувалася частка трудових доходів;

- зростала частка соціальних виплат (пенсій, стипендій, допомог, субсидій, виплат в іншій формі), а також надходжень від особистого підсобного господарства і доходів з інших джерел;

- частка оплати праці у державному, кооперативному і приватному секторах зменшилася від 67,5 відсотка у 1990 році до 36,7 відсотка у 1999 році. Протягом 2001 року вона знову почала зростати й досягла рівня 46 відсотків у 2002 році.

Специфічною ознакою формування сукупних доходів сімей за умов переходу до ринкової економіки стало прискорене зростання частки надходжень від особистого підсобного господарства (з 10,2 відсотка до 26,33 відсотка у 1999 році і 15,3 відсотка у 2002 році). Доходи з інших джерел у сукупних доходах сім'ї поступово збільшувалися з 8,9 відсотка у 1990 році до 18 відсотків у 1998 році.

Останніми роками завдяки вдосконаленню статистичної інформації вдалося також конкретизувати доходи із інших джерел, отримані протягом 1999 – 2002 років.

Значну частку сукупних сімейних доходів складає допомога батьків своїм дорослим дітям (8–9 відсотків). Заощадження, позики та повернення домогосподарствам боргів дорівнює 2,9–5,9 відсотка сукупних ресурсів.

З'явилось також нове джерело доходів домогосподарств – доходи від володіння власністю (1,1–2,0 відсотка сукупних ресурсів), до складу яких входять доходи від продажу особистого і домашнього майна, нерухомості, дивіденди від акцій, цінних паперів, відсотки за вкладами й доходи від здачі в найми нерухомості.

Офіційні та неофіційні доходи

За результатами дослідження, виконаного Радою по вивченю продуктивних сил України Національної академії наук України, кількість осіб, зайнятих у неофіційному (тіньовому) секторі економіки, оцінюється в межах між 2,6 і 4,4 млн. осіб, що

складає приблизно 12–20 відсотків усіх зайнятих. Отож, можна припустити, що приблизно 8–14 відсотків усіх сімей мають членів, зайнятих у тіньовій економіці, яка не контролюється органами влади та не є джерелом надходжень до державного бюджету у формі податків.

Аналіз бюджетів домогосподарств виявив, що сукупні витрати всіх домогосподарств перевищують їх сукупні ресурси в середньому на 15–25 відсотків. Таку різницю можна пояснити неофіційними доходами або тим, що опитувані особи не захотіли надати докладнішої інформації про свої доходи.

Тенденції, що склалися останнім часом, показують, що сукупні витрати домогосподарств у середньому перевищували їхні сукупні ресурси на 22 відсотки у 1999–2001 роках і на 16,6 відсотка у 2002 роках, хоча, за неофіційними даними, сукупні неофіційні доходи населення складають майже третину офіційної оплати праці. Отже, для переважної

більшості населення доходи з інших джерел вже стали привабливішими порівняно з регулярними трудовими доходами.

Як наслідок, вже неможливо визначити фінансову ситуацію домогосподарств виключно на підставі доходів. Дослідники та статистики почали натомість використовувати показник сукупних витрат як найбільш правильне мірило добробуту сімей.

Різниця між грошовими витратами і доходами для всіх домогосподарств складала протягом 1999 – 2000 років 24 відсотки, а в 2002 році – 13 відсотків. Більшість населення України має незадекларовані доходи як у натуральному, так і грошовому виразі. У 2000 році недекларований дохід отримували 98 відсотків (!) всього населення; у 2001 році ця частка зменшилася до 82 відсотків і в 2002 році – до 61 відсотка. Зменшення цього показника пов'язане з економічною стабілізацією споживчого ринку, а також є наслідком нового законодавства, яке вимагає

Таблиця 2.12

Розподіл домогосподарств залежно від статі та віку особи, яка очолює сім'ю (домогосподарство), у 2000 і 2002 pp.¹⁷ (%)

	Всі домогосподар- ства	У тому числі проживають:			
		у міських поселеннях		всього загалом	у сільській місцевос- ті
		великих містах	малих містах		
2000					
Кількість домогосподарств:					
тисіч					
%					
Частка домогосподарств, які очолює чоловік у віці:					
18–29 років	17 679,6	6 720,1	5 451,4	12 171,5	5 508,1
	100	100	100	100	100
30–59 років	2,7	2,3	4,0	3,1	2,0
60 років і старше	28,0	23,9	30,5	26,9	30,5
	15,9	13,1	14,2	13,6	20,9
Частка домогосподарств, які очолює жінка:					
18–29 років	3,2	4,3	3,4	3,9	1,5
30–54 років	23,4	31,5	23,3	27,7	13,6
55 років і старше	26,8	24,9	24,6	24,8	31,5
2002					
Кількість домогосподарств:					
тисіч					
%					
Частка домогосподарств, які очолює чоловік у віці:					
18–29 років	17 609,2	7 024,9	5 078,2	12 103,1	5 506,1
	100	100	100	100	100
30–59 років	2,5	3,5	3,2	3,3	2,4
60 років і старше	26,4	23,0	29,0	25,5	29,4
	16,0	11,2	15,8	13,1	20
Частка домогосподарств, які очолює жінка у віці:					
18–29 років	3,9	5,6	3,1	4,6	2,1
30–54 років	23,0	30,7	20,8	26,6	14,3
55 років і старше	28,2	26,0	28,1	26,9	31,0

Таблиця 2.13

Порівняння зведених середніх показників доходів, ресурсів і витрат домогосподарств залежно від віку та статі особи, яка очолює домогосподарство, у 2002 р.¹⁸
 (в середньому за місяць в розрахунку на одне домогосподарство, грн.)

2000	Всі домогосподарства	Домогосподарства, які очолює					
		чоловік			жінка		
		18–29 років	30–59 років	60 років старше	18–29 років	30–54 років	55 років і старше
Грошові споживчі витрати	498,7	577,6	593,4	425,3	577,0	594,3	355,9
Грошові витрати	551,6	655,6	655,1	491,7	628,1	641,2	395,4
Сукупні витрати	610,7	653,3	728,2	566,8	641,0	687,2	455,3
Грошові доходи	486,6	484,7	590,1	453,1	553,6	546,2	341,9
Сукупні ресурси	608,1	681,2	739,0	587,3	638,7	665,5	439,7
Перевищення сукупних витрат над ресурсами в 2002 р., %	8,2	8,4	5,9	4,8	9,5	11,2	10,6
Перевищення грошових витрат над ресурсами в 2002 р., %	13,3	12,1	11,0	8,5	13,4	17,4	15,7
Перевищення сукупних витрат над ресурсами в 2001 р., %	16,6	9,8	14,2	15,0	24,8	16,6	21,0
Перевищення грошових витрат над ресурсами в 2001 р., %	24,8	14,7	22,2	23,4	32,1	24,5	30,8

від роботодавців сплати соціальних нарахувань з мінімальної заробітної плати навіть, якщо працівник не отримував ніяких доходів (знаходився у відпустці без оплати з власних причин або з ініціативи адміністрації).

Чиї доходи вищі: жінок чи чоловіків?

Якщо порівняти доходи, ресурси та витрати сімей, очолюваних чоловіками і жінками, то видно, що загалом сім'ї, головою яких є чоловіки, мають більші доходи. Проте якщо за мірило добробуту прийняти поточні витрати сімей, то для сімей, які очолює жінка, сукупні витрати на душу населення є вищими, ніж для сімей, які очолює чоловік, хоча різниця у 2002 році й зменшилася порівняно з 2001 роком. Можна зробити висновок, що відбувається зближення між витратами і доходами сімей, очолюваних чоловіками та жінками (таблиця 2.13).

Незадекларовані доходи вищі в домогосподарствах, очолюваних жінками. Жінки, як правило, легше адаптуються до змін у суспільстві: вони охочіше змінюють роботу навіть на менш престижнішу, щоб забезпечити своїй сім'ї постійний чи тимчасовий дохід. Такі стратегії боротьби за виживання часто зумовлені необхідністю годувати дітей.

Ще одним можливим поясненням різниці в доходах може бути менша середня кількість членів сім'ї в домогосподарствах, очолюваних жінками. Середня чисельність членів сім'ї, яку очолює чоловік, завжди є вищою порівняно з чисельністю сім'ї, яку очолює жінка для всіх вікових груп: для обох статей молодшого віку від 18 до 29 років складає 2,83 проти 2,71 осіб; працездатного віку (чоловіка 30 – 69 років і жінки 30 – 55 років) – 3,34 проти 2,97, пенсійного віку – 2,54 проти 2 осіб.

Якщо подивитися на цифри сукупних доходів і витрат для сімей, очолюваних чоловіками та жінками, то видно, що соціального захисту потребують молоді сім'ї, що їх очолює не тільки жінка, але й чоловік. Молоді сім'ї, в яких є діти, загалом є більш уразливими внаслідок низької середньомісячної заробітної плати з найнятих. Часто така сім'я залежить лише від заробітної плати одного з батьків, тому що другий (як правило, мати) залишається вдома, поки діти неповнолітні.

Аналіз грошових доходів і сукупних ресурсів сімей показує, що в сім'ях, які очолює жінка працездатного віку (від 18 до 55 років), припадає більше грошових і сукупних ресурсів (і витрат) у розрахунку на одну особу порівняно з аналогічними сім'ями, які очолює чоловік працездатного віку (від 18 до 59 років). У домогосподарствах, де на чолі особа пенсійного віку, ситуація протилежна: ті, котрі очолюються

Таблиця 2.14

Доходи, ресурси і витрати сімей в 2002 р.¹⁹
(у грн. на особу)

	Всі домогосподар- ства	Домогосподарства, які очолюють:					
		чоловіки			жінки		
		18–29 років	30–59 років	60 років і старше	18–29 років	30–54 років	55 років і старше
Оплата праці та доходи від підприємницької діяльності	103,2	159,8	128,9	41,5	138,7	134,1	54,5
Грошові доходи	179,6	208,1	176,7	178,4	195,6	183,9	171,0
Негрошові доходи	35,7	23,7	34,0	47,2	20,5	28,2	43,1
Сукупні доходи	215,2	231,8	210,7	225,6	216,1	212,1	214,0
Використання заощаджень, повернені борги	9,2	10,6	10,6	5,7	9,5	12,0	5,8
Сукупні ресурси	224,4	242,4	221,3	231,2	225,7	224,1	219,8
Грошові витрати	203,5	233,3	196,1	193,6	221,9	216,0	197,7
Сукупні витрати	225,1	232,5	218,0	223,1	226,5	231,3	227,7

чоловіками, мають більше ресурсів, ніж подібні сім'ї, очолювані жінками, але грошові і сукупні витрати в останніх все ж таки є вищими (таблиця 2.14).

Структура витрат сімей

Наявні статистичні дані свідчать про те, що структура сукупних і грошових витрат домогосподарств різко змінилася протягом 1995 – 2002 років.

У 1995 році домогосподарство витрачало в середньому 43,1 відсотка своїх грошових доходів на харчування. Через сім років ця цифра зросла до 54,5 відсотка (у 2000 році вона була рекордною – до 60,9 відсотка). Відповідно значно менша частка грошових витрат припадає на непродовольчі товари

(14,2 відсотка у 2000 р., у 2002 р. ця частка зросла до 21,9 відсотка). Варто також відзначити, що частка податків залишилася на рівні 6 – 7 відсотків, а грошова допомога родичам зросла з 1,5 до 2,5 відсотка. Протягом 1999 – 2002 років почали зростати витрати на купівлю нерухомості, будівництво житла і розвиток будівництва, а також на купівлю акцій, цінних паперів, іноземної валюти і на вклади до банків, досягнувши 2,9 відсотка грошових витрат (таблиці 2.15 і 2.16).

Структура сукупних витрат протягом 1995 – 2002 років свідчить про те, що найбільшу частку становлять сукупні витрати на харчування: 68,1 – 61,7 відсотка, тоді як витрати на непродовольчі товари продовжували зменшуватися з 35,7 відсотка у 1990 р. до 11,6 у 2001 р.

Таблиця 2.15

Структура сукупних витрат сімей²⁰

	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Сукупні витрати	100	100	100	100	100	100	100	100	100
з них використано на:									
харчування	35,5	58,3	62,2	57,7	59,4	68,1	67,9	65,4	61,7
непродовольчі товари	31,4	16,7	14,8	16,6	15,9	12,0	11,0	11,6	19,8
оплату послуг	8,0	8,3	10,1	12,6	13,1	16,5	14,4	16,7	11,3
з них на:									
оплату житла									
і комунальних послуг	2,6	4,1	5,8	7,0	6,8	8,6	6,9	9,0	9,2
надані пільги						3,7	3,1	2,7	2,5
податки, збори, платежі	7,2	3,8	3,8	4,3	4,7	-	-	-	-
інші витрати	6,5	8,8	7,4	7,9	7,5	2,5	5,6	4,3	4,7
нагромадження	11,4	4,1	1,7	0,9	-0,6	0,9	1,1	2,0	2,5

Таблиця 2.16

Структура грошових витрат сімей²¹

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Грошові витрати	100	100	100	100	100	100	100	100
З них на:								
харчування	43,1	40,8	38,6	40,2	59,0	60,9	58,1	54,5
алкогольні напої	1,3	1,2	1,2	1,2	2,0	1,8	1,7	1,8
непродовольчі товари	27,5	24,9	25,8	23,9	16,3	14,3	14,2	21,9
оплату житла								
і комунальних послуг	6,7	9,8	10,3	9,7	7,8	6,0	8,5	8,7
оплату інших послуг	7,2	8,0	8,9	9,5	9,7	8,9	8,7	3,5
податки, збори, платежі	6,2	6,5	6,3	6,7	0,2	0,9	0,2	0,1
допомога родичам								
та іншим особам	4,8	5,0	5,3	5,0	1,5	1,8	2,1	2,5
нагромадження								
інші витрати	3,2	3,8	3,6	3,8	2,3	4,0	4,1	4,2

Бідність у сім'ях
через гендерну призму

Більшість сімей в Україні стикаються із загрозливою реальністю до зубожіння. Для деяких груп населення ризик стати бідними або вкрай бідними дуже високий.

До групи найвищого ризику належать сім'ї з неповнолітніми дітьми, очолювані одиночкою матір'ю чи батьком, особливо ті, де є психічно хворі діти; 70 відсотків таких сімей очолюють одинокі жінки. Високий ризик загрожує також одиноким жінкам, які підтримують членів сім'ї похилого віку – головами 90 відсотків таких сімей є жінки, та багатодітним сім'ям (80 відсотків їхніх голів – жінки).

Бідність сім'ї прямо пропорційна кількості в ній дітей віком до 18 років, навіть якщо в сім'ї є обоє батьків. Якщо рівень бідності сімей з однією дитиною складає 29,5 відсотка, то з двома він сягає 35,9 відсотка, а з трьома – 47 відсотків. Для сімей із чотирма дітьми рівень бідності зростає до 64,1 відсотка, а з п'ятьма і більше – аж до 88,7 відсотка. В особливо скрутному становищі перебувають сім'ї з дітьми до трохи років, де рівень бідності становить 44,1 відсотка²².

До ще однієї групи соціального ризику належать пенсіонери. Рівень бідності серед домогосподарств, очолюваних особою, вік якої перевищує 70 років, – 20,9 відсотка. Слід звернути увагу також на той факт, що кожне п'яте домогосподарство – це сім'я, що складається з осіб похилого віку, більшість з яких не має достатніх коштів на оплату житла та ліків. Необхідно детальніше вивчити становище старіючого населення. Як люди похилого віку,

більшість яких – жінки, можуть давати раду в умовах стрімких змін, що відбуваються в суспільстві?

Важливою причиною високого ризику бідності серед жінок є їхня низька заробітна плата, особливо в тих професіях і галузях, де жінки мають кількісну перевагу (див. детальніше про гендерний розрив у заробітній платі у розділі «Жінки та чоловіки на ринку праці»).

Протягом останніх років урядом України вжито різноманітних заходів щодо створення рівних можливостей для жінок і чоловіків. Досі основна увага зосереджувалася на вирішенні соціальних проблем, зокрема на наданні допомоги в догляді за дітьми. Встановлено 11 видів допомоги, переважна більшість яких спрямована на захист жінок і дітей (серед них допомога у зв'язку з вагітністю та пологами, допомога на дітей віком до 18 років, виплати малозабезпеченим сім'ям і одиноким матерям, багатодітним сім'ям, по догляду за дитиною-інвалідом та інші).

Водночас жінки залишаються менш конкурентно-спроможними на ринку праці внаслідок подвійного, а часто й потрійного тягара (див. також розділ про особливості гендерного дисбалансу в сільській місцевості), пов'язаного з обов'язками в сім'ї та домашньому господарстві, які не розподіляються рівномірно між жінками та чоловіками.

Необхідно підвищувати усвідомлення як жінкам, так і чоловікам важливості розподілу професійних і домашніх обов'язків. Такий розподіл необхідний не лише з погляду справедливості, а й як засіб до зміцнення стосунків та зменшення напруженості в сім'ї (див. розділ «Гендерне насильство»).

У новому сімейному законодавстві акценти зміщено з надання допомоги лише матерям з дітьми на надання допомоги молодим сім'ям з дітьми. Логічним кроком була б у майбутньому розробка практичних заходів з реальної підтримки цих молодих сімей – шляхом надання їм пільгових довгострокових кредитів для будівництва житла, запровадження пільгового оподаткування, створення можливостей для сімейного підприємництва тощо. Уряд повинен розробити такі заходи з урахуванням даних гендерного аналізу, щоб вони сприяли встановленню гендерної рівності.

Швидке зростання кількості розлучень може привести до ситуації, коли збережеться лише кожна четверта чи п'ята сім'я. Чому це відбувається і якими будуть наслідки для жінок і чоловіків?

Розлучення може вплинути на здоров'я усіх членів сім'ї, як дітей, так і батьків. Воно може мати також і фінансові наслідки. Якими будуть ці наслідки для кожного члена сім'ї? Чи не зазнає якась сторона дискримінації? Яким є юридичне становище кожної сторони? Чи однаково чинне законодавство захищає чоловіків і жінок? Є багато запитань, на кожне з яких необхідно відповісти.

Основну частину дослідження, описаного в цьому розділі, виконала Марія Соколик – кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Інституту економічного прогнозування НАН України. Вона обґрутує кілька пропозицій щодо заходів, необхідних для поліпшення становища, в якому опинилися сім'ї в Україні. Найважливішими з них є, зокрема, такі як: забезпечення рівної та справедливої оплати праці для жінок і чоловіків, надання допомоги особам похилого віку і молодим сім'ям на рівні, достатньому для забезпечення членам їх сімей хоч би прожиткового мінімуму та формування свідомості гендерної рівності у сім'ї та суспільному житті.

■ Гендерний дисбаланс у сільській місцевості

Праця на землі завжди була важкою і для чоловіків, і для жінок. На практиці на плечі жінок часто лягав найважчий тягар. Грунтовні дослідження свідчать, що життя сільських жінок в Україні часто було не кращим за життя рабинь.

У пострадянський період умови праці на селі істотно не поліпшилися. Становище жінки навіть погіршилося, оскільки не стало послуг, які раніше надавали сільськогосподарські підприємства. Нові господарські формування, створені після земельної реформи, не можуть забезпечити селянам звичних раніше послуг у вихованні дітей, медичної допомоги та культурних заходів. Це стосується і соціально-побутової інфраструктури села, зокрема будівництва, утримання й ремонту доріг тощо. Умови праці людей, які працюють у новостворених підприємствах, ймовірно, кращі порівняно від умов на особистих селянських господарствах, однак це питання потрібно вивчати докладніше.

У приватних господарствах становище жінки ще більш ускладнилося. Праця в них стала важкою, ніж раніше, тому що тепер доводиться обробляти власні ділянки без належної механізації виробництва. Оскільки близько 65 відсотків сільськогосподарської продукції отримують в приватних господарствах, робота в них є щоденною тяжкою реальністю для дуже багатьох людей, і насамперед, жінок.

Перше гендерне дослідження в аграрному секторі

Соціальне обстеження, виконане Інститутом аграрної економіки у середині 1990-х років, яке охоплювало 65 тисяч осіб, виявило значні гендерні відмінності в аграрному секторі. Це обстеження показало, що тягар важкої фізичної праці лежав головним чином на плечах жінок, які становили 85 відсотків працівників, зайнятих у рослинництві. У тваринництві частка жінок була навіть вища. Жінки становили:

- 95,7 відсотка осіб, які займалися доїнням корів;
- 86,9 відсотка осіб, які займалися вирощуванням телят;
- 86,9 відсотка осіб, зайнятих у свинарництві.

Чоловіки працювали трактористами-машиністами, водіями, доглядали коней і відповідали за стан техніки. Хоча вони також важко працювали, основна

частина сільськогосподарського виробництва була, і є нині, на плечах жінок. Отож, більшу частину валового внутрішнього продукту в сільському господарстві виробляють жінки.

Для отримання правдивої картини становища жінок, які проживають у сільській місцевості, у 1995 – 1996 роках було проведено дослідження, яке охопило 147 сіл і невеликих міст у всій Україні. Щоб запобігти втручанню керівників і створити атмосферу довіри, заповнення анкет здійснювалося самими жінками, безпосередньо на робочих місцях: у полі, на тваринницьких фермах тощо. Було отримано відповіді на запитання, які охоплювали широкий діапазон різноманітних проблем як виробничого, так і побутового характеру, включаючи демографічний та психологічний аспекти.

Наприклад, про що мріяла жінка до заміжжя? Скільки дітей вона планувала мати і скільки народила? Чи задоволена вона соціальною поведінкою свого чоловіка? Скільки часу вона відпрацьовувала в колективному сільськогосподарському підприємстві, скільки в особистому селянському і домашньому господарстві? Що потрібно змінити, щоб поліпшити ситуацію?

На підставі результатів обстеження, які засвідчили вкрай важкі умови праці жінок, в Інституті аграрних наук розроблена концепція поліпшення соціального становища сільської жінки та пропозиції для поліпшення ситуації. Зокрема, було запропоновано надати право певним категоріям сільських жінок виходити на пенсію у віці 50 років, а не в 55. Регіональні владні структури різко заперечили проти цієї пропозиції, однак у 1996 році Верховна Рада прийняла нове пенсійне законодавство, яким встановлено, що жінки, які працюють в аграрних підприємствах доярками (операторами машинного

доїння), свинарками – операторами при стажі роботи не менше 20 років, мають право виходити на пенсію у віці 50 років. Згідно із цим законодавством, право на пільги отримали також певні категорії чоловіків, зокрема трактористи та комбайнери.

Мовчазний «жіночий бунт»

Коли 50-річні жінки цих професій скористалися можливістю пільгового виходу на пенсію, раптово виник значний дефіцит робочої сили. З'ясувалося, що жінки не просто необхідні, а практично незамінні в аграрному секторі.

Після реформування колективних підприємств землю було розпайовано між працівниками, які на ній працювали. Діти не отримали земельних ділянок, що створило нові проблеми. Щороку в сільській місцевості закінчують школу близько 200 тисяч учнів. Дедалі більша кількість випускників не бачить для себе перспектив у селі; вони від'їжджають на заробітки до міст, нерідко в країни близького і далекого зарубіжжя.

Гендерний аналіз засвідчив, що частка молодих жінок, які покидають село, у півтора рази вища, ніж молодих чоловіків. По суті ми маємо справу з відливом жінок з села, таким собі мовчазним «жіночим бунтом». В результаті зростає розлучуваність у сільській місцевості, знижується народжуваність.

Внаслідок гендерних відмінностей в очікуваній тривалості життя, зокрема тому факту, що чоловіки помирають в середньому на десять років раніше, у сільській місцевості живе досить висока частка жінок похилого віку. Допомога, яку вони можуть отримати від місцевих органів влади, вкрай незначна, і ситуація вже зараз є складною. Якщо ж нічого не робити, вона стане критичною.

Різке скорочення у сільській місцевості людей демографічно активного віку і гендерний дисбаланс їхнього складу є серйозною проблемою, яку потрібно невідкладно вирішувати.

Зубожіла соціальна інфраструктура погіршує і так важке становище жінок

Якість життя як у містах, так і в селах визначається рівнем доступу до соціальних послуг і сукупних ресурсів, а також тим, якою мірою ці послуги та ресурси дають змогу задовольнити основні життєві потреби людини.

Незважаючи на те, що протягом 1995 – 2001 років стан житлового фонду як міського, так і сільського населення поліпшився, загальний його рівень у сільській місцевості в 5 – 10 разів нижчий порівняно з містом.

Істотна різниця існує майже в кожній сфері. Незалежно від того, який показник порівнюється – якість доріг, частка домогосподарств із доступом до електрики та водопровідної мережі, кількість пральних машин, якість освіти, догляд за дітьми та наявність медичних закладів, – рівень цих показників нижчий у сільській місцевості. Така сама картина спостерігається і у сфері послуг, зокрема, в наявності крамниць, культурних заходів і громадського транспорту. У сукупності вказані чинники призводять до величезної різниці в рівні життя міського і сільського населення.

Ці негативні чинники впливають більшою мірою на жінок, ніж на чоловіків, оскільки домашня праця все ще вважається жіночою. За відсутності пральних машин, а часто й поточного води, тягар щоденних домашніх клопотів для сільської жінки дуже великий.

На плечах сільських жінок лежить потрійний тягар

На плечах сільських жінок фактично лежить потрійний тягар: вони працюють у кооперативному чи якомусь іншому сільськогосподарському підприємстві, де вони є найманими працівниками; обробляють свої приватні земельні ділянки, а також виконують домашню роботу та доглядають за дітьми.

Традиційне та патріархальне ставлення чоловіка до жінки призводить до дуже високого рівня гендерної

нерівності в сільській місцевості. Як видно з таблиці, сільські жінки в робочі дні витрачають у 14 разів більше часу, ніж чоловіки, на таку домашню працю, як прання, шиття, догляд і ремонт одягу та взуття. У вихідні це співвідношення досягає 12 разів. Тривалість робочого дня жінки становить 16 годин. Порівняно із жінками чоловіки в сільських домогосподарствах виглядають привілейованою кастою (таблиця 2.17).

Гендерний дисбаланс особливо яскраво виявляється у вихованні дітей. Упродовж дня сільська жінка може лише 16 хвилин приділити увагу своїм дітям. Вона просто не має часу на їхнє належне виховання. Що стосується сільських чоловіків, то вони практично не займаються своїми дітьми. Згідно із результатами обстеження, на виховання дітей у робочі дні вони затрачають лише п'ять хвилин, а у вихідні – дев'ять. Це означає, що догляд за дітьми та їхнє виховання практично покладено на самих дітей.

Лише одна з десяткох жінок почувається здоровово

Результати дослідження викликають гостре занепокоєння станом здоров'я сільських жінок. Лише 10,9 відсотка жінок в аграрному секторі почувають себе здоровими. Половина з них вважає своє здоров'я задовільним, а кожна четверта жінка має погане здоров'я.

Немає досліджень, які вивчали б здоров'я чоловіків, і такі необхідно здійснити. Це саме стосується і інших соціальних умов. Статистичні дані показують, що рівень безробіття серед чоловіків високий; відомо також, що зросло споживання алкоголю.

Таблиця 2.17

Час, який жінки та чоловіки в сільській місцевості затрачають на ведення домашнього господарства²³ (годино - хвилини)

Показники	Чоловіки		Жінки	
	робочий день	вихідний день	робочий день	вихідний день
Затрати часу на ведення домашнього господарства в середньому на одного працездатного працівника протягом доби Включаючи роботу вдома	0-47 0-35	1-47 1-07	3-47 3-17	6-01 4-58
з них:				
приготування їжі	0-09	0-13	1-40	2-15
догляд за приміщеннями, меблями, побутовими приладами	0-04 0-03	0-14 0-05	0-29 0-43	0-53 1-03
прання, шиття, догляд і ремонт одягу та взуття	0-05	0-09	0-16	0-31
догляд за дітьми	0-14	0-26	0-07	0-16
інші види домашньої праці	0-12	0-40	0-30	1-03
купівля товарів і отримання послуг				

Щоб з'ясувати, як змінилися умови праці та життя в аграрному секторі після проведення земельної реформи, потрібно не лише повторити дослідження, виконане Інститутом аграрної економіки УААН, але й обов'язково включити до розгляду чоловіків. У цій галузі, так само, як і у всіх інших, потрібно мати дані дослідження, котрі стосуються і чоловіків, і жінок.

Є кілька причин поганого стану здоров'я селян. Однією з них є екологічна проблема, пов'язана із забрудненням повітря і землі та наслідками Чорнобильської катастрофи. Ще одна – незадовільні умови праці в аграрному секторі, зумовлені низьким рівнем механізації праці. Майже 80 відсотків технічного оснащення колишніх колгоспів вже давно вийшло з ладу, і нині складно знайти запчастини для ремонту, а нова техніка коштує надто дорого, щоб її можна було купити.

У невеликих приватних господарствах умови праці ще гірші, оскільки практично всі роботи виконуються вручну.

Низький рівень державних медичних і соціальних послуг є основною причиною проблем зі здоров'ям селян. Відомо, що поліпшення умов праці має позитивний вплив на стан здоров'я, і навпаки, із їхнім погіршенням погіршується і здоров'я.

Поганий доступ до медичних послуг є однією з найголовніших проблем. Раніше медичні пункти були в кожному селі. Зарах їх стало набагато менше, і основна частина населення змушені користуватися районними медичними установами. Але через завантаженість

роботою і брак часу жінки не можуть знайти час їхати до віддалених медичних центрів. До того ж, залишається проблема з транспортом. Фактично нині жінки не мають якісного медичного обслуговування.

Поліпшення медичного обслуговування сільського населення має бути одним із найважливіших і першочергових завдань соціальної політики держави.

Сільські жінки та чоловіки на державних посадах

Сільська жінка в Україні фактично позбавлена основного багатства – вільного часу. Через свою перевантаженість роботою переважна більшість сільських жінок – 81,4 відсотка – не мають часу та бажання виконувати громадські обов'язки. Незважаючи на це, частка жінок у сільських радах досить висока й в окремих випадках сягає половини всіх депутатів.

З іншого боку, рівень представництва жінок у нових підприємствах, утворених у сільськогосподарському секторі, вкрай низький.

У 2002 році Державний комітет статистики підрахував кількість чоловіків і жінок на керівних посадах у різних секторах економіки. Частка чоловіків на таких посадах у промисловості складала 79,8 відсотка, а жінок – 20,2 відсотка. У сільському господарстві, навіть після земельної реформи, частка жінок на високих посадах становила лише 9,5 відсотка і була нижчою, ніж в будь-якому іншому секторі ринку праці.

Довідка. Гендерні аспекти отримання землі в приватну власність у Полтавській області

У селі Чорнофедорівка лише кілька жінок у віці до 30 років звернулися до відділу земельних ресурсів з проханням про отримання землі у приватну власність. Таку малу кількість звернень можна пояснити тим, що молоді жінки не хочуть залишатися в селі. У такий спосіб вони протестують проти відсутності належної інфраструктури та нормальних умов життя, що не дає їм можливостей самореалізації.

Наслідком є старіння сільського населення. Нині переважна частина власників землі – це жінки віком

понад 55 років, більшість з яких не має ресурсів, необхідних для обробітку землі, а також достатньої інформації для того, щоб отримувати прибуток від володіння землею (таблиця 2.18).

Неурядова організація «Спілка сільських жінок» разом із своїми Центрами гендерної інформації в Зіньківському районі Полтавської області та в інших областях України надає жінкам і чоловікам інформацію не лише про нові методи ведення сільського господарства, а й про можливості для соціального розвитку в їхніх селах, що забезпечує досягнення гендерної рівності в усіх сферах життя. Ці сільські інформаційні центри були створені протягом 1999 – 2001 років за підтримки Проекту ПРООН «Підтримка жінок-фермерів».

Таблиця 2.18

Статистичні дані про кількість жінок і чоловіків, що отримали державні акти на право власності на землю

Село Чорнофедорівка Полтавської області²⁴

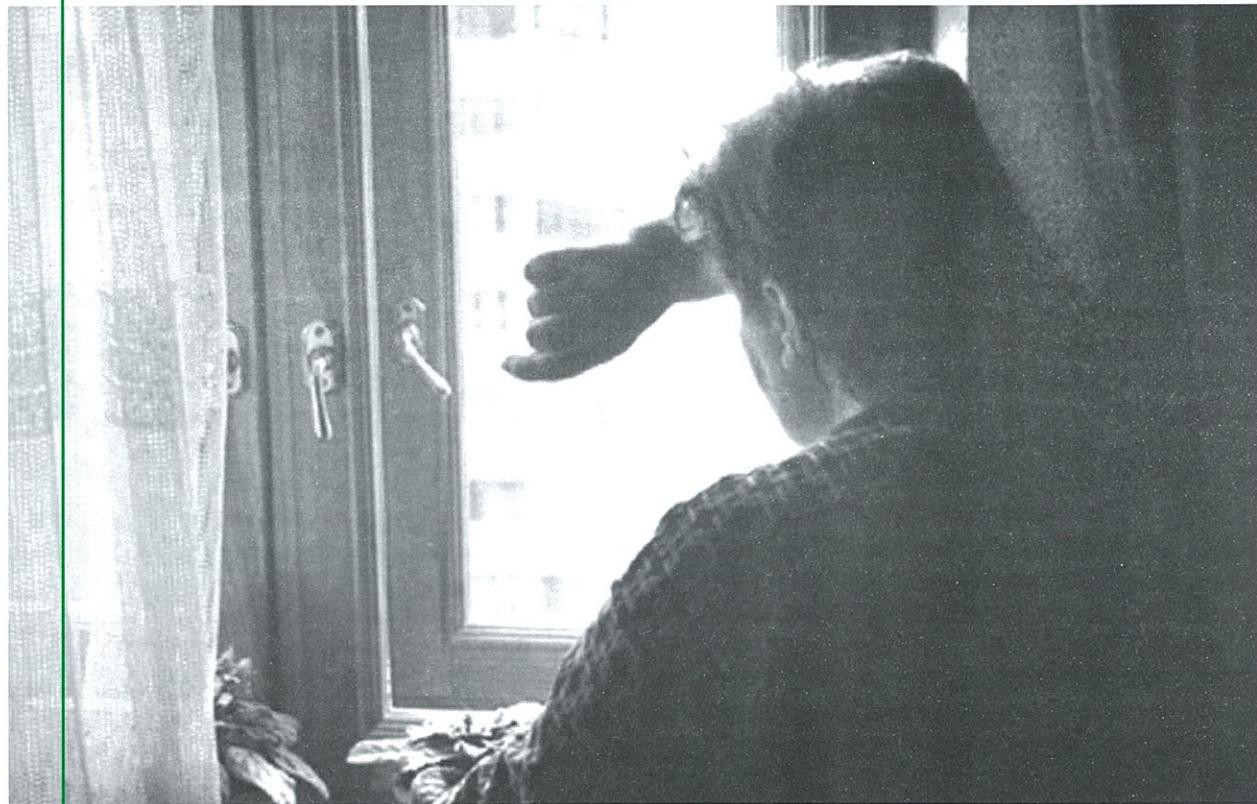
Вікові групи	Жінки і чоловіки разом	Відсоток у межах вікових груп	Кількість жінок	% жінок від загальної кількості населення	Кількість чоловіків	% чоловіків від загальної кількості населення	% жінок від загальної кількості жінок
До 30 років	59	10,1	16	2,7	43	7,3	5,0
31–55 років	167	28,6	94	16,1	73	12,5	29,7
Понад 55 років	358	61,3	207	35,4	151	25,9	65,3
Разом:	584	100	317	54,3	267	45,7	100

Головним джерелом грошових і натуральних доходів сільського населення є особисте селянське господарство, де переважає тяжка ручна праця жінок. Основну частину сільських жителів, які працюють в особистих селянських господарствах, щоб заробити на проживання, становлять неоплачувані члени сім'ї, переважно жінки. Хоча вони й не отримують заробітної плати, створена їхнею працею споживча вартість продукції виражається доданою вартістю валового внутрішнього продукту. Таким чином, завдяки затратам праці жінок особисте селянське господарство виступає основним джерелом

виживання сільського населення, а сільська жінка в ньому – основною продуктивною силою.

Дослідження показують, що дисбаланс між містом і селом та пов'язаний з ним поглиблений гендерний дисбаланс – явище не нове. Воно має глибокі історичні корені. Мовчазний «жіночий бунт», тобто міграційний відплів молодих жінок, в українському селі триває до сьогоднішнього дня. Він зумовлений низьким рівнем життя сільського населення, величезним соціальним навантаженням сільських жінок і гендерною нерівністю. ■

3. Соціальні проблеми під гендерним кутом

■ Міграція та торгівля людьми

Після розпаду Радянського Союзу в Україні відбулися важливі зміни у сфері міграції. Колишні адміністративні кордони СРСР перетворилися на міждержавні кордони, які потребували чіткої делімітації

та більш жорсткого контролю. Громадяни України отримали свободу пересування, і, як наслідок, дедалі більша кількість людей перетинає ці новостворені кордони. Після проголошення незалежності у 1991 році міграційні потоки в Україну та з України були нестабільними та швидко змінювались, реагуючи на зміни економічних та політичних обставин у регіоні. В Україні спостерігаються три головні міграційні тенденції. Перша з них пов'язана з потоками

репатріантів в регіоні (включаючи повернення осіб українського походження в Україну з інших колишніх союзних республік)²⁵. Однак ця міграція з кожним роком скорочується²⁶. Ще однією тенденцією є міграція в Україну (легальна або нелегальна) з країн, що розвиваються, включаючи міграцію біженців. У цих випадках мігранти часто використовують Україну як країну транзиту на шляху до країн Європейського Союзу (ЄС) або до інших країн Заходу²⁷. Врешті-решт, існує також істотний фактор виштовхування, який змушує українських громадян мігрувати в країни Заходу (для тимчасового або постійного перебування)²⁸.

Із появою нових міграційних тенденцій Україна почала стикатися з новими міграційними проблемами, включаючи нелегальну міграцію та торгівлю людьми. Якщо розглядати проблеми міграції у зв'язку з жінками, то, безумовно, найважливішою проблемою є торгівля людьми. Зараз Україна належить до головних країн походження жінок та дітей в Європі, яких торговці людьми вивозять для примусової проституції та сексуальної експлуатації. Географічне розташування та соціально-економічна ситуація в Україні зумовлюють її роль країни походження та/або країни транзиту для жертв торгівлі людьми та нелегальних мігрантів.

Торгівля людьми: соціальні аспекти

За останні роки торгівля людьми набула загрозливих масштабів та перетворилася на гостру проблему сучасної міграції, для вирішення якої урядам країн є загалом світовому співовариству необхідно докласти серйозних, комплексних та узгоджених зусиль. За оцінками, щороку жертвами торгівлі людьми в усьому світі стають 800 000 – 900 000 чоловіків, жінок і дітей, і найчисленнішу їх частину становлять жінки та діти²⁹. Як свідчать факти, Україна є однією із головних країн походження жертв торгівлі жінками та дітьми з метою примусової проституції та сексуальної експлуатації. Дійсні масштаби цієї злочинної практики досі залишаються невідомими, оскільки здебільшого жертви торгівлі людьми не бажають, соромляться або не можуть розповісти офіційним установам, що з ними трапилося.

Портрет типової жертви торгівлі людьми

З часом, в результаті проведення досліджень та безпосередньої роботи з жертвами, Міжнародна

організація з міграції (МОМ) отримала змогу визначити певні спільні риси жертв торгівлі людьми. Більша частина жертв нелегального вивезення людей з України – жінки. Випадки нелегального вивезення з України чоловіків є нечисленними. Ті кілька випадків вивезення чоловіків, про які відомо МОМ, – це випадки вивезення робочої сили з метою примусової праці у різних країнах призначення, зокрема в Російській Федерації, Туреччині, Чеській Республіці, Португалії та Іспанії. Порівняно невелику кількість зареєстрованих випадків жертв торгівлі людьми – чоловіків можна пояснити тим, що більшість програмних ініціатив, спрямованих на боротьбу з торгівлею людьми, зосереджено на торгівлі жінками, що призвело до слабкої поінформованості про питання торгівлі чоловіками і, як наслідок, виявлено меншу кількість випадків такої торгівлі.

Найчастіше жертвами торгівлі людьми є жінки у віці 22–27 років³⁰; водночас, викликає занепокоєння тенденція до підвищення кількості неповнолітніх серед жертв торгівлі. Якщо в Україні в 2001 році було надано допомогу лише одній неповнолітній особі, то в 2002 році – двом, а лише за перші чотири місяці 2003 року МОМ надала допомогу восьми неповнолітнім жертвам торгівлі людьми. Більшість таких неповнолітніх жертв торгівлі, яким допомогла МОМ, мали 16–17 років; при цьому значну їх частину становили хлопці.

Основними країнами призначення неповнолітніх жертв торгівлі людьми з України є Росія та країни колишньої Югославії, хоча МОМ допомагала й неповнолітнім, які поверталися із Західної Європи. Неповнолітні стають жертвами торгівців людьми здебільшого з тих самих причин, що й дорослі, тобто порнографія, примусова праця та інші види економічної експлуатації, участь у злочинній діяльності, жебрацтво та навіть видалення органів. Однак переважна більшість неповнолітніх стають жертвами нелегальної торгівлі з метою примусової проституції та сексуальної експлуатації. Зареєстровані МОМ випадки в Україні чітко фіксують цей факт. Навіть тоді, коли жертви перевозять з іншою метою, зазвичай вони зазнають і сексуальної експлуатації.

Головними причинами, що спонукають українських жінок до міграції за кордон, є економічні, хоча деякі респонденти вказували також на кращі умови праці та уявлення про відсутність дискримінації жінок як на головні привабливі риси праці за кордоном³¹.

Складна соціально-економічна ситуація в Україні створює передумови для виштовхування жінок з «офиційного та регульованого ринку праці»³². Багато жінок не мають можливостей для легального працевлаштування в Україні.

Стикаючись зі складними соціально-економічними умовами та масовим безробіттям, українські жінки раді можливості влаштуватися за кордоном навіть на некваліфіковану та низькооплачувану роботу – офіціантками, домашньою прислугою і танцюристками.

«Я виїхала за кордон, щоб забезпечити мого сина найбільш необхідними речами. Я розуміла, що я не можу зробити більше, ніж можу, але я дуже хотіла визватись із цих злиднів. Це була спроба, відчайдушна спроба»³³.

Багато жінок не мають уявлення про реальні умови, які чекають на них у країнах призначення; торговці людьми легко обманюють цих жінок обіцянками та пропозиціями послуг і допомоги зі свого боку. Опинившись у країнах призначення у становищі нелегальних мігрантів, ці жінки стають уразливими до різних зловживань, включаючи рабську працю та примусову проституцію, погрози їм самим та їхнім сім'ям, а також позбавлення зароблених ними

грошей³⁴. Жінок – жертв торгівлі людьми спокушають до виїзду з їхніх країн фальшивими обіцянками добре оплачуваної праці за кордоном за допомогою газетних оголошень, реклами або безпосереднього спілкуванням із вербувальниками.

Переважна більшість жертв торгівлі людьми походять із малозабезпечених сімей. Ці жінки часто виростали в неповних сім'ях та мали непрацездатних родичів, чи-то матерів, неповнолітніх братів та сестер, батьків-інвалідів, чи дітей³⁵. Середня жертва торгівлі людьми зазвичай має низький освітній рівень, а часто навіть неповну середню освіту³⁶.

Необхідно зауважити, що до виїзду менш ніж 30 відсотків жінок, яким надали допомогу в МОМ, знали, що насправді вони працюватимуть у секс-індустрії або ж свідомо погоджувались на таку працю. У переважній більшості випадків жінки – жертви торгівлі людьми виїздили за кордон за фальшивими пропозиціями працевлаштування та з метою звичайної роботи. Проте, як описано в розділі

«Реалії торгівлі людьми», незалежно від того, чому жінки хотіли виїхати за кордон, усі жертви торгівлі людьми зазнали зловживань з боку торговців.

Портрет типового торговця людьми

Торгівею людьми займаються як чоловіки, так і жінки (майже в рівному співвідношенні), їхній вік – від 15 до 50 років, а рівень освіти – від неповної середньої до вищої. Торговці людьми неможливо класифікувати за їх національністю або громадянством, оскільки серед них є як громадяни України, так і громадяни практично всіх країн регіону: росіяни, казахи, турки, сирійці, Об'єднаних арабських еміратів (ОАЕ), Молдови, Греції, Іспанії, Італії, Чехії та Ізраїлю³⁷.

Але все ж існують дві ключові риси, спільні для всіх встановлених трафікерів. По-перше, зрозуміло, що ніхто та ніколи не займається торгівею людьми індивідуально, це завжди є бізнес злочинних груп³⁸. Мережі торговців людьми добре організовані як на загальнонаціональному,

так і на міжнародному рівнях, вони можуть включати організаторів, власників домів розпусти, звідників, помічників, вербувальників і кур'єрів³⁹.

«Мене депортували з Греції потягом. Вже на першій зупинці з'явилися трафікери. Вони привіталися та запитали: «То й що? Виходи! Ти бажаєш повернутися до того самого хазяїна? Або ми можемо знайти тобі іншого».

Ці міжнародні мережі можуть працювати порівняно безкарно – це пов'язано як із побоюванням розголосу з боку жертв, так із неадекватним законодавством, включаючи відсутність законодавчих санкцій стосовно торговців людьми та відсутність механізмів правозастосування за чинними законодавчими актами. Крім того, у деяких країнах існують закони, які передбачають кримінальну відповідальність за проституцію, таким чином, жертва торгівлі людьми може сама стати об'єктом карного переслідування. Трафікери мають величезні фінансові ресурси та здебільшого можуть працювати безкарно через корупцію серед урядовців, яка є дуже поширеним явищем.

«Ми побоювалися звертатися по допомогу до місцевої поліції, оскільки більшість поліцейських були клієнтами нашого «господаря». Інколи деякі поліцейські навіть погрожували нам».

Таблиця 3.1

**Статистична інформація Київського реабілітаційного центру МОМ для жертв
торгівлі людьми⁴¹**

Медичний та психологічний стан жертв торгівлі людьми на час появи у Центрі

Стан здоров'я	Кількість осіб
Запалення статевих органів	216
Венеричні хвороби	237
Психологічні проблеми	232
Інші захворювання	128
Психічні розлади	74
Небажана вагітність	17
ВІЛ+ (та вагітні)	11(2)
Неврологічні розлади (від травми голови)	32
Неврологічні розлади (від праці, що призводить до травм хребта, чи від травми хребта)	4
Нейросенсорне погіршення слуху (внаслідок травми голови)	2
Сервікальна карцинома	1
Пологи	2

«Коли ми перетинали кордон України, вони запитували кожного про місце призначення та мету подорожі. Але ніхто нічого не запитав у мене, навіть не перевірили мої документи, хоча було зрозуміло, що я неповнолітня, яка подорожує із підозрілим старим чоловіком. Мені здавалося, що прикордонники були попереджені про те, що котиться, та що все це було організовано заздалегідь. Вони пропустили нас дуже швидко без будь-яких запитань».

Майже завжди після того, як торговці почали займатись цим ганебним бізнесом, ніхто з них не працював більше у легальній сфері⁴⁰. Це вказує на високий рівень прибутків від торгівлі людьми. Торгівля людьми – це багатомільйонний бізнес, який можна порівняти з нелегальною торгівлею наркотиками або зброяєю. Ці злочини часто пов'язані між собою. Таким чином, всі торговці людьми повинні розглядатися як професійні злочинці. Для них торгівля людьми є професією та головним джерелом прибутку.

Зовні торговці людьми часто можуть здаватись поважними людьми. Вони часто працюють під прикриттям агентів з працевлаштування, можуть організовувати оформлення документів та перетин одного чи кількох міжнародних кордонів. Вони часто пропонують контракти, які роблять їхні фальшиві пропозиції працевлаштування зовні легальними. Іншим розповсюдженім методом є діяльність під прикриттям бюро знайомств або шлюбних агенцій. Протягом періоду від вербування до появи у країні призначення трафікери можуть продавати молодих жінок декілька разів.

«Я познайомилась з ним, закохалася та вийшла за нього заміж. Через деякий час я виїхала до нього за кордон. Якось він привів мене до кафе, яке належало його приятелю. Коли ми увійшли, я одразу зрозуміла, що це за будинок. Мій чоловік просто залишив мене та пішов геть. Він продав мене у бордель».

Через своє географічне положення та соціально-економічну ситуацію Україна, як правило, грає роль країни походження та/або країни транзиту. Головні маршрути торгівлі людьми ведуть з України до Російської Федерації або до країн Балканського регіону та Центральної Європи (особливо до країн колишньої Югославії та Албанії), або на Близький Схід, включаючи Туреччину, Ізраїль, Сирію, ОАЕ та Кіпр. Крім того, часто спостерігається торгівля жінками з країн Центральної та Східної Європи або країн колишнього Радянського Союзу до країн ЄС або інших розвинутих країн, включаючи Грецію, Італію, Німеччину, Бельгію, Сполучені Штати та Голландію, з використанням країн-кандидатів на вступ до ЄС як країн транзиту (наприклад, Польщу, Чеську Республіку або Угорщину). Нерідко спостерігається також торгівля жінками з Молдови через Україну до Російської Федерації чи Туреччини як країн призначення. Врешті, є також інформація про випадки продажу жінок до країн Далекого Сходу, включаючи Японію та Корею.

Реалії торгівлі людьми

В країнах призначення, жінки – жертви торгівлі людьми стають уразливими до різних зловживань, таких як кабальна праця, примусова проституція та

вилучення зароблених ними грошей. Ці молоді жінки часто стають жертвами фізичного та психологічного насильства, їх постійно гвалтують, погрожують покарати їх самих або їхніх рідних, забороняють спілкуватися з рідними, часто карають штрафами або відбирають їхні гроші та іншу власність, примушують до вживання алкоголю та наркотиків, використовують інші засоби примусу, щоб забезпечити покору та запобігти спробам втечі. Цих жінок часто позбавляють свободи пересування та тримають під замком у помешканнях у поганих побутових умовах. Жертви торгівлі людьми не мають доступу до елементарних медичних послуг.

«Нас тримали у підвалі. Він був сирій, вони тримали там кафтолю. Раз на день вони кидали нам шматок хліба. Та гвалтували.»

«Нас тримали як худобу, я не перебільшу. Ми навіть не мали можливості помитися. Вони обмежували нас навіть у питній воді, я вже не кажу про їжу. Нас годували погано, раз на день.»

Спочатку більшість жінок відмовляються надавати сексуальні послуги. Щоб примусити їх до проституції, торговці людьми жорстоко б'ють та гвалтують жінок, застосовуючи і групові згвалтування.

Після приїзду до місця призначення у жертв відбирали паспорти та інші документи, так що ті потрапляли у пастку нелегальної міграції. За цих обставин жертви торгівлі людьми ставали уразливими до переслідування та депортації за порушення імміграційних законів та законів про боротьбу з проституцією. Торговці людьми часто погрожували жінкам передати їх до поліції, якщо вони не будуть співпрацювати.

Щоб контролювати своїх жертв, торговці людьми зазвичай користуються тактикою боргової кабалі. Жінка потрапляє у рабську залежність, оскільки від неї вимагають повернути «борг», що включає витрати її «власника» на її проїзд, підроблені документи та ціну, за яку власник її придбав⁴¹. У багатьох випадках у жертв відбирають паспорти та одяг. Торговці людьми постійно збільшують «борг» жертв, вимагаючи оплати проживання та витрат на перепродаж іншим «власникам», штрафи, харчування тощо. Таким чином, жінка має все менше шансів повернути свій «борг» та змушені продовжувати надавати секс-послуги, щоб скоротити свою «заборгованість».

Жінки та діти – жертви торгівлі людьми – стикаються з серйозною небезпекою для здоров'я.

Зокрема, для них існує ризик захворювань, які передаються статевим шляхом, інших захворювань репродуктивної системи, ризик небажаної вагітності та ризик фізичних травм від жорстоких побоїв. Внаслідок постійного стресу та зловживань багато жінок мають серйозні проблеми з психічним здоров'ям.

Міфи про торгівлю людьми

- Стереотипне уявлення, що торгівля людьми – це те саме, що проституція.
- Жертвам неможливо допомогти через змову мовчання.
- Організовану злочинність неможливо перемогти.
- Торговці людьми – це лише чоловіки.

Ефективність протидії проблемі торгівлі людьми залежить від багатьох факторів, серед яких на чільному місці – позиція громадськості. Рівень компетентності поінформованості суспільства, розуміння суті та специфіки проблеми є важливим фактором протидії цьому явищу, яке віддзеркалює ставлення суспільства до багатьох соціальних питань, які в традиційному історичному ракурсі завжди були особливо болючими. Це – стосунки в родині між батьками та дітьми, чоловіком та жінкою; це – потреба взаєморозуміння між молодим та старшим поколінням; це – взаємодовіра між державними установами та представниками громадянського суспільства, їх готовність спільно працювати. Проблема торгівлі людьми привертає увагу і до інших проблем, таких як соціальна та економічна несправедливість, а також жахливі результати гендерної нерівності.

Міф № 1 – «Торгівля людьми – це те саме, що проституція»

Типовий стереотип, який особливо важко піддається змінам, полягає у зведенні проблеми торгівлі до проблеми проституції. Цей стереотип призводить до перенесення відповідальності на плечі самої потерпілої; в його основі лежить осуд, який люди відчувають до проституток, не вважаючи їх ані легітімними працівницями, ані жертвами. Цей стереотип наперед полягає в тому, що потерпіла знала про роботу проституткою. Він сприяє формуванню байдужості серед громадськості до долі жертв торгівлі людьми і до цієї проблеми загалом.

Звичайно, є окремі українські жінки, що готові виїхати за кордон, щоб заробити гроші, надаючи сексуальні послуги. Але, незалежно від того, де вони

опинилися, — в країнах Західної Європи, де на законодавчому рівні практикується більш толерантне ставлення до проституції⁴², чи в країнах з мусульманським віросповіданням, які передбачають покарання за заняття проституцією, — від самого початку, ще в Україні, жінки були цинічно ошукані щодо умов роботи та оплати такої праці і не поінформовані про жорстоку експлуатацію, рабські умови та повністю залежне становище.

Такий підхід до проблеми, коли вважається, що жертви торгівлі людьми добровільно зайнялися секс-бізнесом, заганяє в тупий кут. Насправді лише частина потерпілих, яким надавалась допомога, а саме від 20 до 30 відсотків, зізналися, що вони усвідомлювали можливість, що будуть змушені надавати сексуальні послуги⁴³.

Крім того, в рамках такого розуміння протидія торгівлі людьми зводиться до боротьби з проституцією. В підтриманні цього стереотипу зацікавлені самі торговці людьми, які під час досудового слідства та судового розгляду справи часто заявляють, що їхня злочинна діяльність обмежувалася лише експлуатацією та продажем проституток, так ніби це є пом'якшувальною обставиною. На жаль, такі заяви сприяють формуванню негативного та упередженого ставлення до потерпілих як серед певного кола громадськості, так і серед представників судових інстанцій, від яких залежить внесення вироку по кримінальній справі.

Руйнування цього стереотипу сприятиме об'єктивному розгляду кримінальних справ та заслуженому покаранню торговців людьми, які ніколи не роблять різниці між жінкою з секс-індустрії та звичайною особою, яка сподівалася на заробітки за межами України. Для торговця людьми будь-яка жінка є товаром, який приносить йому прибутки. Кримінального торговця зовсім не цікавить минуле «свого товару». Для нього головне — це «товарний вигляд», який є основним показником на «ринку живого товару»⁴⁴.

Крім того, працівники правоохоронних органів та судді повинні відмовитись від практики розмежування потерпілих на тих, «що знала» чи «згадувала», і тих, «що навіть і не підозрювали». Постраждати від рук організованого транснаціонального криміналітету може будь-яка особа, а тому кожна з них має право на отримання

допомоги, на захист, на відшкодування збитків та покарання винних у сконені злочину над нею.

Впровадження такого підходу сприятиме глибшому розумінню проблеми торгівлі людьми та стимулюватиме бажання потерпілих осіб виступати свідками під час розгляду кримінальних справ, привертатиме увагу громадськості до наслідків проблеми та руйнуватиме стереотипи й викривлену громадську думку щодо потерпілих. Подібні упередження приводять до того, що жертви часто не знаходять розуміння та підтримки в суспільстві та родині. Це змушує їх мовчати, в чому якраз і зацікавлені злочинці.

Міф № 2 – «Жертвам неможливо допомогти через змову мовчання» та міф № 3 – «Організовану злочинність неможливо перемогти»

Діяльність організованих злочинних груп полегшує небажання як жертв торгівлі людьми, так і суспільства говорити про ці проблеми. Торговці

людьми, незалежно від методів їхньої діяльності (вони можуть діяти на території якоїсь певної держави або ж бути ланкою транснаціонального кримінального угруповання), використовують спільні підходи по

заякуванню жертв та створенню навколо себе стереотипу безкарності, використовуючи принцип — «мафія непереможна». З метою розвінчування таких переконань, які стійко вкоренилися в суспільстві, на українському телебаченні неодноразово демонструвався документальний фільм про торгівлю людьми «Жертви мовчання», у четвертій частині якого показується робота правоохоронних органів з протидії торговцям людьми. В одному із сюжетів цього фільму демонструється успішне затримання злочинців, розслідування кримінальної справи та внесення вироку в суді. Фільм створювався громадською інформаційною організацією Інтерньюз на замовлення МОМ в рамках інформаційного елементу кампанії протидії торгівлі людьми в Україні, якій надає підтримку Європейська Комісія. Якщо жертви й суспільство відверто говоритимуть про ці злочини, можна буде зупинити торговців людьми і надати допомогу їхнім жертвам.

Міф № 4 – «Торговці людьми – це лише чоловіки»

Проблема торгівлі людьми вражає своїм цинізмом; торговці людьми часто використовують для своєї мети дружбу, довіру та родинні стосунки. Відомі випадки,

коли жінка була продана своїми близькими друзями, сусідкою, вітчимом, колишнім чоловіком, коханцем або колишньою співробітницею. Ось деякі такі приклади:

«Мій чоловік – професіональний спортсмен і має багато давніх дружів, один з яких живе в громадянському шлюбі з Раїсою – громадянкою Росії. Наші сім'ї досить часто зустрічалися, і ми добре знали проблеми одне одного. Одного разу Раїса запропонувала мені роботу в Швейцарії. Вона знала, що моя старша дитина хвора і що я шукаю додаткових заработка для її лікування...»

«Мамина сусідка, яка одружена з сербом, запропонувала мені роботу офіціанткою в одному з місцевих ресторанів в Чорногорії».

«Ми розлучилися з чоловіком в липні цього року. Разом з дитиною я перейшла жити до мами. Я ніде не працювала... Одного разу мені зателефонував мій колишній чоловік і запропонував роботу за кордоном, яку обіцяла організувати його нова дружина ...»

«Двоюрідна сестра однієї з моїх однокурсниць розказала мені про свого приятеля, який вже досить давно виїхав до Німеччини і відкрив власний ресторан. Йому потрібні були танцівниці і я погодилася...»

Ці розповіді потерпілих демонструють, що в багатьох випадках трафікери можуть бути жіночої статі. Вони «успішно» займаються відбором та вербуванням потенційних жертв. Жінці легше ввійти в довіру та психологічно заволодіти жертвою, використовуючи традиційні гендерні ролі. Той факт, що жінки довіряють іншим жінкам більше, ніж чоловікам, робить їх особливо вразливими перед жінками – торговцями людьми.

Дослідження механізмів і засобів торгівлі людьми, виконане МОМ, виявило, що жінки-злочинці, часто самі були колись жертвами торгівлі⁴⁵. Пройшовши через свій гіркий досвід, вони адаптувалися до злочинного світу і цинічно накопичують злочинний капітал шляхом вивозу та продажу інших. Більше того, як феномен, необхідно відзначити існування навіть сімейних злочинних формувань, як-от «дона

та мати» або «чоловік та дружина»⁴⁶.

Урядові заходи реагування

Протягом останніх чотирьох років уряд України суттєво підсилив свої зусилля у сфері боротьби з торгівллю людьми. Зараз Україна належить до країн Європи, які найбільш активно борються з торгівллю людьми. Прийнято відповідні законодавчі акти,

проведено низку урядових заходів. Дії правоохоронних установ України по боротьбі з торгівлею людьми дедалі більшою мірою відповідають світовим стандартам, але допомога жертвам торгівлі людьми з боку уряду досі залишається неадекватною. Причиною цього є обмеженість фінансових ресурсів, недостатнє міжвідомче співробітництво на міжнародному та національному рівнях, надмірно складна бюрократична структура та випадки корупції на рівні виконавців. Таким чином, незважаючи на досягнення уряду України, заходи урядових структур досі не відповідають світовим стандартам повною мірою.

Законодавчі заходи

Уряд України є стороною або підписав декілька міжнародних інструментів, спрямованих на вирішення конкретних проблем, які безпосередньо пов'язані з торгівлею людьми, як-от: примусова праця, рабство та близька до рабства практика, дискримінація жінок, права дітей, права мігрантів та інші⁴⁷. Останнім міжнародним інструментом, що стосується проблеми торгівлі людьми, є документ ООН – Протокол про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї до Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності (так званий Протокол про торгівлю людьми або Палермський протокол)⁴⁸. Уряд України підписав Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 12 грудня 2000 року та Протокол про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї – 15 листопада 2001 року, але вони досі не ратифіковані Верховною Радою України⁴⁹. Вживаються заходи, спрямовані на ратифікацію цих міжнародних інструментів і на приведення у відповідність до них українського законодавства. Контроль за виконанням цих заходів здійснює Комітет Верховної Ради з боротьби з організованою злочинністю та корупцією.

У березні 1998 року Верховна Рада України затвердила додовнення до Кримінального кодексу України, включаючи статтю 124, що зробило Україну однією з перших країн Європи, яка офіційно ввела кримінальну відповідальність за цей злочин в рамках окремої статті про «торгівлю людьми». Після цього, у квітні 2001 року, парламент України прийняв новий Кримінальний кодекс, який було введено в дію у вересні 2001 року. Відповідно до статті 149 нового Кримінального кодексу торгівля людьми є кримінальним правопорушенням⁵⁰. Хоча порівняно з

попередньою версією ця нова стаття Кримінального кодексу більше відповідає визначенню торгівлі людьми та іншим міжнародним стандартам, передбаченим Протоколом про торгівлю людьми, Україна все ж має внести додавнення до статті 149 Кримінального кодексу та до інших законодавчих актів, щоб забезпечити повне виконання своїх міжнародних зобов'язань. На цей час робоча група підготувала проект нового закону, який стосується цього питання, який буде подано на розгляд Верховної Ради.

Крім того, Кримінальний кодекс України включає інші статті, пов'язані з запобіганням торгівлі людьми та покаранням за цей злочин, такі як: «Примушення чи втягнення у заняття проституцією»⁵¹, «Примушення чи втягнення у заняття проституцією неповнолітнього»⁵², «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини»⁵³, «Сутенерство»⁵⁴, «Створення або утримання місць розпусти і звідництво»⁵⁵ та «Шахрайство»⁵⁶. (Це лише декілька злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми.)

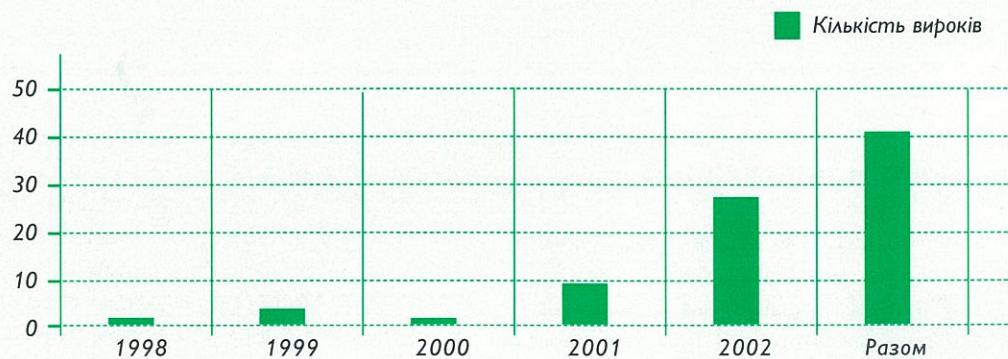
За період, що минув із часу прийняття законодавства з боротьби із торгівлею людьми до 30 червня 2003 року, Міністерство внутрішніх справ порушило 465 кримінальних справ проти торговців людьми, а багато справ цієї категорії активно розслідаються⁵⁷. Крім того, постійно зростає кількість вироків, винесених за цими справами, що свідчить про політичну волю уряду України у сфері боротьби з цим явищем. Станом на кінець 2002 року було визнано винними 41 торговця людьми. Хоча загальна кількість 41 звинувачувального вироку є незначною, більшість із них було винесено останніми роками: 10 вироків у 2001 році, та 28 – більш ніж половину –

у 2002 році, що свідчить про відчутне поліпшення ситуації (графік 3.1). Довгий строк – іноді рік або більше – кримінального процесу за справами торговців людьми, які часто пов'язані з транснаціональними питаннями, може пояснити різницю у часі винесення вироків від часу порушення справи. Крім того, до такого відставання може призводити недостатня кількість доказів за цими справами, відсутність юридичних прецедентів, чіткої законодавчої бази та недостатній досвід правоохоронних і судових органів у сфері торгівлі людьми, а також недостатня міжвідомча та міжнародна співпраця. Внаслідок усіх цих різноманітних причин провадження у деяких справах проводять за іншими статтями Кримінального кодексу, а не за статтею про торгівлю людьми. Неважаючи на це, у зв'язку із підвищеннем рівня інформованості суспільства та з проведенням професійної підготовки співробітників правоохоронних та судових органів, ця тенденція скорочується та дедалі більше кримінальних справ порушується саме на підставах торгівлі людьми.

Основна проблема із розглядом справ про торгівлю людьми в суді пов'язана з тим, що жертви торгівлі людьми не дуже склонні співпрацювати з поліцією та давати свідчення в суді. Зазвичай жертви торгівлі людьми не склонні співпрацювати з правоохоронними органами, оскільки вони побоюються погроз або помсти з боку трафікерів, вважають правоохоронні органи та прокуратуру корумпованими та неефективними або ж не бажають небажаного розголосу, оскільки вони займались проституцією. Крім того, часто значною перешкодою стає недостатній рівень захисту особистої інформації у зв'язку з розглядом справи.

Графік 3.1

Кількість звинувачувальних вироків за торгівлю людьми в Україні (за статтею 124 попереднього та статтею 149 чинного Кримінального кодексу)

Тому НУО та працівники Реабілітаційного центру МОМ повідомляють жертв про правові можливості їхнього захисту як свідків, про доцільність співпраці з правоохоронними органами, про можливості виступати в ролі свідків у кримінальному судочинстві та про можливості подавати цивільні позови проти торговців людьми з метою отримати компенсацію за рахунок їхнього майна. Належне інформування та допомога сприяють встановленню довіри у відносинах між жертвами та правоохоронними органами, заохочуючи жертв до співпраці з правоохоронцями для викриття торговців людьми та до свідчень у кримінальному судочинстві.

Стаття 52 Кримінально-процесуального кодексу України передбачає правове представництво для потерпілих від злочину, які виступають у ролі свідків у суді, щоб забезпечити захист прав та свобод жертв, а також захистити їх від можливого тиску з боку представників захисту або звинувачення. Оскільки більшість жертв самі не можуть забезпечити своє правове представництво, їм у цьому випадку допомагають такі організації, як МОМ і Winrock International. Жертви торгівлі людьми, які отримують правову допомогу, дедалі частіше погоджуються співпрацювати з українськими правоохоронними органами і добровільно давати свідчення в суді, що приводить до збільшення кількості кримінальних справ, відкритих проти торговців людьми. Статистичні дані з 12 міст⁵⁸ показують, що тоді як у 2001 році свідчення правоохоронним органам давали лише 84 жертви торгівлі людьми, то в 2002 році ця цифра зросла до 202.

Єдиною формою захисту жертв торгівлі людьми, яка передбачається чинним законодавством України, є захист та допомога, безпосередньо пов'язані з кримінальним процесом (захист свідків)⁵⁹. Хоча теоретично передбачається чимало засобів захисту, на практиці вони рідко використовуються через брак коштів. Законодавство також містить положення, які забезпечують відносно безпечні для свідків умови під час судових слухань⁶⁰, але дотримання законодавства ускладнюється браком ресурсів; крім того, будь-які заходи захисту обов'язково завершаться з винесенням судового вироку. В законодавстві України мають бути передбачені додаткові механізми, які забезпечать краще фінансування та виконання на практиці чинних законів про захист свідків.

Нарешті, відповідно до Цивільного кодексу України, положень міжнародного приватного права та Кримінально-процесуального кодексу України, жертви торгівлі людьми теоретично мають право

подавати цивільні позови проти трафікерів та вимагати компенсації за заподіяну шкоду. Такі цивільні позови можуть подаватись окремо або ж у рамках кримінального судочинства.

Заходи виконавчої влади

Уряд України робить серйозні зусилля, спрямовані на боротьбу з торгівлею людьми та на забезпечення виконання мінімальних міжнародних стандартів. Уряд постійно тримає проблему торгівлі людьми в полі зору та провів ряд конкретних заходів для вирішення цієї гострої проблеми в Україні. Нині можна констатувати, що уряд України перебуває на передових позиціях у сфері кримінального переслідування торговців людьми в Європі.

25 вересня 1999 року Уряд України прийняв постанову № 1768 (Програму запобігання торгівлі жінками та дітьми). Ця Програма передбачає 35 напрямків діяльності, включаючи низку заходів, спрямованих на збір інформації про торгівлю людьми на міжнародному та національному рівнях, щоб забезпечити узгодженість національних дій з нормами міжнародного права, відповідним досвідом та зразками кращої практики. З часом, цю програму доповнила постанова № 766 «Про затвердження Комплексної програми боротьби з торгівлею людьми на 2002–2005 роки», яка була затверджена Кабінетом Міністрів 5 червня 2002 року і набрала чинності 1 липня 2002 року. Ця поновлена програма спрямована на досягнення трьох головних цілей: 1) запобігання торгівлі людьми, 2) захист жертв торгівлі людьми/свідків та 3) кримінальне переслідування злочинців, пов'язаних із торгівлею людьми. Ще однією допоміжною метою програми є надання фінансових ресурсів різним організаціям для повернення, реабілітації та реінтеграції жертв торгівлі людьми.

Особливо важливим заходом стало створення весною 2001 року Міжвідомчої координаційної групи (МКГ) під головуванням віце-прем'єра України. МКГ була створена за ініціативою Уряду України та МОМ для координації заходів Уряду, спрямованих на запобігання торгівлі людьми та на боротьбу з нею, а також на зміцнення потенціалу профільних урядових установ України для більш ефективної боротьби з торгівлею людьми.

У травні 2000 року Уряд України провів відповідну підготовку та створив спеціалізовані підрозділи для боротьби з торгівлею людьми. Нині до їхнього складу входить понад 170 співробітників у структурі Управління карного розшуку Міністерства внутрішніх

Таблиця 3.2

**Українські жертви торгівлі людьми, які отримали допомогу від Представництва
МОМ в Україні у співпраці з мережею національних НУО для добровільного повернення
та реінтеграційну допомогу**

Країни, з яких поверталися жертви	Кількість жертв/рік				
	2000	2001	2002	2003 (станом на 1 вересня)	Разом
Туреччина	1	55	56	42	154
Македонія	11	29	45	13	98
Росія	—	17	28	51	96
Італія	5	20	19	34	78
Косово	6	23	22	5	56
Польща	—	5	17	34	56
Греція	2	4	31	13	50
Боснія та Герцеговина	11	16	15	2	44
Німеччина	—	6	16	13	35
У межах України	—	18	4	8	30
Югославія	—	6	14	9	29
Португалія	—	2	11	12	25
Чеська Республіка	—	—	8	14	22
Ізраїль	—	9	2	9	20
Іспанія	—	7	8	4	19
Болгарія	1	12	1	2	16
Об'єднані Арабські Емірати	—	2	10	4	16
Сирія	—	9	1	—	10
Бельгія	—	2	4	1	7
Албанія	2	4	—	1	7
Кіпр	—	—	5	2	7
Нідерланди	—	—	5	1	6
Словачка Республіка	—	—	2	2	4
Франція	—	—	—	4	4
Египет	—	1	1	2	4
Фінляндія	3	3	—	—	3
Швеція	—	—	—	3	3
Словенія	—	—	2	1	3
Ліван	—	—	—	3	3
Угорщина	—	—	—	3	3
Румунія	—	2	—	—	2
Японія	—	2	—	—	2
Південна Корея	—	1	1	—	2
Хорватія	—	—	2	—	2
Швейцарія	—	—	2	—	2
Грузія	—	1	—	—	1
Монако	—	1	—	—	1
Мальта	—	—	—	1	1
Разом	42	254	332	293	921

справ України. Залежно від місцевої криміногенної ситуації такі підрозділи налічують від трьох до двадцяти «оперативних співробітників», які працюють в усіх областях України і з якими співпрацюють «слідчі» Міністерства внутрішніх справ – юристи, що відповідають за розгляд усіх доказів і підготовку кримінальних справ для подання їх до прокурора. Станом на листопад 2001 року слідчі,

відповідальні за справи торговців людьми, були призначенні в кожній області України. Після затвердження законодавчих положень про боротьбу з торгівлю людьми у 1998 році та у зв'язку з діяльністю новоствореної спеціалізованої служби по боротьбі з торгівлею людьми спостерігається постійне збільшення кількості порушених і проведених розслідувань у відповідних кримінальних

справах. Крім того, багатьох злочинців покарали за злочини, тісно пов'язані з торгівлею людьми.

Департамент консульської служби Міністерства закордонних справ (МЗС) України офіційно зобов'язав свої представництва за кордоном застосовувати прискорений порядок встановлення особи та громадянства жертв торгівлі людьми з України та оформлення їх документів за кордоном, використовуючи безпосередні контакти з паспортно-візовими відділами Міністерства внутрішніх справ України. Крім того, консульським установам було надано також контактну інформацію щодо представництв МОМ у відповідних країнах. Нещодавно були запроваджені спрощені процедури, щоб допомогти жертвам торгівлі людьми та прискорити повернення громадян України додому.

Заходи громадянського суспільства

Національні неурядові організації (НУО) є дуже важливою партнерами Уряду України в реалізації його загальної стратегії боротьби з торгівлею людьми. Ці НУО об'єднують тих, хто занепокоєний серйозними масштабами торгівлі людьми в Україні та бажає брати активну участь у боротьбі з цим явищем. У 2001 році МОМ організувала ці організації в національну мережу, яка, завдяки відповідній підготовці її членів, надає широку реінтеграційну допомогу жертвам торгівлі людьми, що повертаються в Україну. Більшість НУО, які входять до цієї мережі, активно працювали у сфері боротьби

з торгівлею людьми в Україні щонайменше протягом останніх трьох років. Нині національна мережа, яка складається з 22 організацій, охоплює майже всю територію України.

До основних напрямів діяльності, які проводяться цими НУО для боротьби з торгівлею людьми та забезпечення гідної та гуманної соціальної реінтеграції жертв, належать, зокрема, такі: сприяння у медичному/психологічному огляді та в лікуванні/консультації жертв торгівлі людьми за місцем їх проживання; моніторинг процесу реінтеграції жертв; консультації з питань працевлаштування; розробка програм професійної підготовки та забезпечення захисту жертв завдяки утриманню з ними постійних контактів. НУО надають також правову допомогу жертвам з питань цивільного права (розлучення, повернення майна, компенсації за позовами про відшкодування збитків), а також організовують юридичні консультації та правове представництво для жертв, які виступають свідками у кримінальних справах. Ще одним важливим аспектом роботи НУО є підтримка кризових телефонів довіри та інформаційних гарячих ліній, а також вжиття заходів, які підвищують рівень поінформованості місцевого населення, таких як публікація об'яв та інформаційних листівок, присвячених питанням боротьби з торгівлею людьми, та лекції в школах. Фінансування діяльності цих організацій забезпечується за рахунок підтримки донорів та партнерів, включаючи Міжнародну організацію праці (МОП), Міжнародну організацію з міграції (МОМ), Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) та «Winrock International» (Див. додаток 1, стор. 100).

«Відродження нації» у Тернополі – приклад програми національної НУО

«Відродження нації» – це неприбуткова організація, яка працює в Тернополі. Вона була зареєстрована Міністерством юстиції України в лютому 1998 року. Мета цієї організації – захист прав жінок. Вона веде освітню та соціальну роботу, займається підвищенням рівня поінформованості, надає юридичну та медичну допомогу жінкам у кризових ситуаціях. «Відродження нації» проводить реалізацію своїх програм у тісній співпраці з низкою партнерів, включаючи МОМ, ОБСЄ/Бюро демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ), Winrock International, обласне управління у справах сім'ї та молоді, СБУ та підрозділи боротьби з торгівлею людьми МВС України.

Програма організації у сфері боротьби з торгівлею людьми та надання реінтеграційної допомоги жертвам цих злочинів включає наступні напрями діяльності:

- Лекції із запобігання торгівлі людьми в середніх та вищих навчальних закладах Тернополя та області;
- Медична, психологічна та соціальна допомога жертвам торгівлі людьми;

- Діяльність телефону довіри для кризових ситуацій та інформаційної гарячої лінії. Гаряча лінія надає інформацію жінкам, які виїздять за кордон з метою освіти або працевлаштування;
- Публікація інформаційних матеріалів із запобігання торгівлі жінками у газеті організації «Ваші права». Газета розповсюджується безкоштовно;
- Чергування добровольців у двох райвідділах міліції для забезпечення безпеки жертв торгівлі людьми та інших жінок;
- Інформування та підготовка співробітників правоохоронних органів області із запобігання упередженого ставлення до жінок – жертв торгівлі людьми («Що таке насильство», «Міфи та реальність», «Я вибираю життя без насильства»);
- Проведення інформаційної кампанії в ЗМІ з метою запобігання торгівлі жінками (місцеві газети, радіо, телебачення);
- Курси англійської мови, комп'ютерні курси, курси психології та менеджменту для реінтеграції жертв торгівлі людьми та для жінок у кризових ситуаціях;
- Юридична допомога.

■ Насильство на гендерній основі: загрози та шляхи подолання

Ніхто не знає, скільки їх. Однак щотижня кількох жінок в Україні вбивають ті, кому вони найбільше довіряють, – чоловіки, яких вони люблять.

Надзвичайно важливо зібрати всі факти та з'ясувати справжні масштаби насилиства на гендерній основі – тоді можна буде вжити заходів щодо його подолання.

Нині вже зроблено важливі кроки в цьому напрямі. Оскільки офіційна статистика не повністю відображає ситуацію, Міністерство внутрішніх справ веде свою статистику. Згідно з нею, починаючи з березня 2002 року, коли набрав чинності Закон «Про попередження насилиства в сім'ї», міліція в Україні зареєструвала 41063 випадки домашнього насилиства.

Насильство є серйозною загрозою для здоров'я як жінок, так і чоловіків. Проте в джерелах і формах насилиства виявляються значні гендерні відмінності. Чоловікам небезпека загрожує з боку інших чоловіків і її джерело, як правило, перебуває поза сім'єю та домом. Жінкам надто часто небезпека загрожує з боку близьких їм чоловіків або тих, з ким вони живуть. У цьому розділі основну увагу зосереджено на гендерному насилистві, спрямованому проти жінок.

У різних країнах світу досвід дуже багатьох жінок свідчить про те, що найбільш небезпечним місцем є їхня власна сім'я, тобто те місце, де вони мали б почуватися в безпеці. Насильство на гендерній основі виділене як одна з найсерйозніших загроз здоров'ю жінок у світі. У Платформі дій, схваленій на Четвертій Всеесвітній конференції ООН щодо становища жінок у Пекіні в 1995 році, насилиство було визначено однією з дванадцяти проблем, що викликають найбільше занепокоєння.

Питання влади

Насильство завжди є питанням влади. Не можна ігнорувати випадків, коли чоловіки є жертвами насилиства з боку жінок, проте ці випадки вкрай нечисленні порівняно з випадками насилиства,

здійсненого чоловіками. Насильство на основі гендерної нерівності є фактично демонстрацією чоловіком жінці своєї сили, виявом потреби чоловіка в домінуванні та контролі (довідка на стор. 71).

Як вказується у звіті, опублікованому Європейським парламентом у 2002 році: «це у свою чергу вкорінене в організації суспільства, котре також базується на гендерній нерівності. Суть насилиства зрозуміла: це спроба утримувати нерівні стосунки між чоловіком і жінкою та зберегти підлегле становище жінки. Насильство проти жінок є ендемічним, і спостерігається як у розвинутих країнах, так і в тих, що розвиваються. Жертви і насильників можна бачити в усіх класах суспільства»⁶².

Замовчування лише на школу

Сказане є справедливим також і для України. У нашій країні розповсюдженими формами насилиства є побиття та жорстке фізичне поводження, постійний економічний контроль, приниження, брудні лайки, примус до статевих стосунків, заборона працювати і т. ін. Насильник не сприймає своїх підлеглих, зазвичай дружину та дітей, як особистостей, які можуть мати якісь права, бажання чи уподобання, і тому весь час порушує їхні права. Головними перешкодами в розвитку суспільства, вільного від насилиства, є замовчування факту насилиства, почуття сорому з боку жертв та брак інформації.

Часто інформація про прояви насилиства в сім'ї не стає доступною правоохоронним органам, і тому немає відповідних статистичних даних. Така відсутність інформації пояснюється різноманітними причинами, зокрема:

- почуттям сорому з боку жертв;
- процесом нормалізації відносин, побудованих на насилистві, коли жертва насилиства вважає, що пережите нею є чимось звичайним;
- страхом перед насильником;
- традицією не виносити сімейні проблеми на загальний розгляд, що занижує кількість зареєстрованих випадків насилиства;
- відсутністю інформації серед тих, хто зустрічається з жертвами, як, наприклад, медичний персонал.

Однак, як зазначається у Звіті про виконання в Україні положень Пекінської декларації та Платформи дій, схвалених Четвертою всеесвітньою конференцією із становища жінок (1995–2000 роки), і як свідчать дані офіційної статистики, кількість насильників, зареєстрованих в міліції, збільшується. Протягом п'яти років після Пекінської конференції, яка відбулася в 1995 році, кількість зареєстрованих

Таблиця 3.3

Статистичні дані Міністерства внутрішніх справ, які відображають виконання Закону про попередження насилиства в сім'ї, січень – червень 2003 р.

Області	Домашнє насилиство	Насильство в сім'ї	Офіційно зареєстровані випадки	Побиття	Сексуальне насилиство	Фізичне насилиство	Економічне насилиство	Офіційне попередження насильника	Офіційне попередження жертви	Охоронний документ	Повідомлення місцевих органів влади
Крим	6311	284	173	134	0	37	2	588	0	69	24
Вінницька	3471	727	727	601	0	122	4	831	412	157	77
Волинська	1542	451	185	165	0	20	0	202	133	11	29
Дніпропетровська	4035	1504	601	522	1	77	1	1363	13	24	75
Донецька	5328	4308	1613	1562	0	49	2	2819	159	137	123
Житомирськ	4691	812	288	166	1	102	19	384	36	25	165
Закарпатська	1032	512	197	197	0	0	0	197	78	84	103
Запорізька	2711	995	389	377	0	12	0	511	24	201	61
Івано-Франківська	4861	3143	1474	1231	0	227	16	1789	168	83	370
Київська	8521	1440	679	597	0	51	31	1308	102	239	61
Місто Київ	23202	12729	2670	1403	0	940	327	2879	376	157	158
Кіровоградська	2491	781	447	387	1	54	5	427	48	104	64
Луганська	14967	3658	730	592	8	123	7	1609	82	58	158
Львівська	2858	2232	274	226	0	48	0	274	109	15	171
Миколаївська	2069	1272	886	660	0	181	45	1184	96	92	55
Одеська	1886	688	688	544	0	93	51	849	22	69	49
Полтавська	8295	922	922	863	0	59	0	1573	51	117	37
Рівненська	2010	2010	245	89	0	150	6	274	26	21	41
Місто Севастополь	575	575	98	92	0	2	4	98	15	18	15
Сумська	1679	507	120	61	7	33	19	1294	754	544	157
Тернопільська	3782	643	101	73	0	16	12	220	29	13	27
Харківська	15262	1806	931	590	0	327	14	1063	196	126	128
Херсонська	2627	471	230	142	0	84	4	419	65	56	77
Хмельницька	2117	606	422	305	0	39	78	422	27	25	39
Черкаська	3951	2130	280	201	1	72	6	466	133	172	139
Чернігівська	5417	978	182	155	2	22	3	514	31	60	62
Чернівецька	1632	983	365	213	0	83	69	229	83	46	65
Всього	137323	47167	15917	12148	21	3023	725	23786	3268	2723	2530

Довідка. Декларація про викорінення насилиства проти жінок

У 1993 році ООН прийняла перше міжнародне визначення насилиства проти жінок. У декларації про викорінення насилиства проти жінок вказано, що його проявами, зокрема, є:

«Будь-які дії насилиства на гендерній основі, які призводять або з високою ймовірністю можуть привести до завдання фізичної, сексуальної чи психологічної шкоди або страждань жінкам, а також погроза таких дій, застосування сили чи безпідставного позбавлення волі, як в суспільному, так і приватному житті»⁶¹.

Характеризуючи в цьому визначенні насилиство як таке, що здійснюється «на основі гендеру», підкреслюють необхідність розуміння насилиства у контексті другорядного становища жінки та дівчини в суспільстві. Далі в документі ООН передічуються конкретні види насилиства проти жінок, включаючи торгівлю жінками, примушення до проституції, згвалтування під час військових дій, побиття та згвалтування в сім'ї. У рамках цього широкого визначення насилиства вчені дають йому різноманітні додаткові визначення та ділять його на підкатегорії. Так, насилиство може бути фізичним, сексуальним, психологічним, емоціональним та економічним. («Що таке насилиство на основі гендеру?» – What is Gender-Based Violence? Basta!, No. Spring 2000 (Published: 2000.03), p. 2).

випадків насильства зросла на 16 відсотків. Станом на 1 січня 2000 року кількість випадків засудження за домашнє насильство становила 67 000.

Реальні цифри для України все ще невідомі. Випадки, зареєстровані міліцією, та кількість засуджених осіб – це лише вершина айсберга. Для подолання домашнього насильства адекватними засобами потрібно знати його масштаби. Необхідно вдосконалити статистику, щоб отримати справжню картину його поширення і мати змогу визначити ресурси, необхідні для вирішення цієї проблеми та оцінити ініціативи, спрямовані на боротьбу з домашнім насильством.

Все це усвідомлює Уряд України. Вжиті в масштабах усієї України заходи сприяють поглибленню знання про ситуацію.

Закон про попередження насильства в сім'ї: заходи правоохоронних органів

Збір даних розпочався у 2002 році із початком виконання Закону про попередження насильства в сім'ї. У більшості випадків питаннями домашнього насильства займаються дільничні інспектори міліції, отож вони відповідають за збір даних. З таблиці 3.3 видно, що збирається дуже деталізована інформація.

Видно також, що проти насильників вживаються різноманітні заходи. До цих заходів належать офіційні попередження та охоронні накази, які забороняють насильнику переслідувати жертву, наблизатися до неї або дзвонити їй. Органи міліції можуть також інформувати про ситуацію місцеві органи, наприклад, соціальні служби.

Як видно з таблиці, існують суттєві регіональні відмінності. Показники домашнього насильства більш високі в областях, які страждають від занепаду виробництва та економічного спаду, такі як Донецька, Івано-Франківська та Луганська.

На жаль, у цих статистичних даних не враховано статі ані жертви, ані агресора. Проте найближчим часом, після планованої зміни системи звітності, здійснюватиметься диференціація даних із врахуванням статі. Втім, навіть зараз дані, отримані від органів міліції, дають чітку картину ситуації. Абсолютна більшість зареєстрованих випадків – це випадки насильства чоловіків, спрямованого проти жінок.

Згідно з даними Міністерства внутрішніх справ, кількість спроб вбивства та серйозних нападів, здійснених

протягом перших шести місяців 2003 року порівняно з таким самим періодом минулого року, зменшилася. Це пояснюється посиленням профілактичної роботи.

За підрахунками Міністерства внутрішніх справ, за період з березня 2002 року зареєстровано 41 063 осіб – ініціаторів насильства в сім'ї. Протягом січня–червня 2003 року 23 786 сімейних насильників отримали офіційне попередження; у 2723 випадках було видано охоронний наказ, а в 2530 випадках про насильство повідомлено інші органи влади.

Хоча ці цифри є здаються високими, реальні, очевидно, є значно вищими, бо вони є непомітними для статистики.

Це свідчить про те, що необхідно поліпшити офіційну статистику. Оскільки дані про жертви кримінальних справ не враховують статі, то не можна навіть оцінити кількість вбивств, причиною яких є насильство на гендерній основі.

Чому жінка не йде з сім'ї?

Шкода, завдана домашнім насильством, є величезною як на фізичному рівні, де наслідками фізичного насильства є синці, каліцтво, смерть, так і на психологічному – тут наслідками насильства є страх, депресія та абсолютна зневіра.

У домашньому насильстві немає нічого випадкового. Акти насильства не є спорадичними чи ізольованими. Навпаки, як правило, вони постійно повторюються, що дає експертам підстави говорити про цикл насильства, який часом триває десятиліттями.

Чому ж у такому разі жертви домашнього насильства не йдуть від своїх кривдників?

Є цілком конкретні причини, такі як страх перед насильником, який цілком може виконати те, що він обіцяє – знайти жінку, де б вона не ховалася, та вбити її.

Існує також жорстока реальність житлового питання. Жінка, яка йде зі своєї квартири чи будинку, бо разом із дітьми може опинитися на вулиці, тоді як її кривдник залишиться в колишній спільній квартирі сім'ї.

Крім того, існує психологічний процес нормалізації. Кривднику часто вдається переконати жертву, що вона сама в усьому винна, що це її потрібно звинувачувати, а не його. Якби вона вчасно поставила обід на столі, добре прибрала квартиру або зробила іншу зачіску – якби не ці, здавалось би, несуттєві деталі, акту насильства не було б. Виходить, ніби він був змушений покарати її, оскільки вона спровокувала його на агресивні дії.

Чи не звідси бере початок поняття так званої вікtimnoї поведінки?

Виявляється, досить значна частина суспільства, включаючи і депутатів Верховної Ради, які прийняли Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» впевнені, що провокативна вікtimна поведінка жертви може певною мірою виправдати кривдника, який чинить акт насильства.

Окрім українські професійні юристи та неурядові організації, такі як добродійний фонд захисту жертв насильства, піддали критиці цей підхід, проте до їхньої думки законотворчі не прислухалися.

Погляд, що жертва також певним чином винна, становить серйозну загрозу для успішної боротьби з домашнім насильством.

Ще більшої шкоди завдає відсутність механізмів виконання законодавства.

Ось приклад реалій 2003 року:

- У всій Україні діють лише два притулки для жертв насильства: один у столиці, підпорядкований Київському жіночому центру, який може розмістити 15 жінок, та інший, котрим опікується громадська організація у Харкові.
- Навіть якщо й зроблено перші кроки щодо посилення захисту жінок з боку правоохоронних органів, попереду ще багато роботи.
- Існує проблема доступного житла. Страх залишитись без даху над головою зупиняє багатьох жінок, які стали жертвами насильства, від того, щоб покинути свого насильника.
- Необхідно істотно підвищити взаємодію між медичними, соціальними та юридичними установами. Надто багато жертв переконалися, що такої взаємодії на практиці не існує.

- У Києві є центр реабілітації жінок при згаданому вже жіночому центрі, робота у якому ведеться працівниками НУО «Розрада» та Фондом захисту жертв насильства. Щороку 300–400 жертв насильства отримують у цьому центрі допомогу, включаючи професійну підготовку, яка забезпечує їм подальшу фінансову незалежність.

- В Україні досі не існує програм реабілітації для насильників.

Партнерство у сім'ях

Розробка стратегії запобігання гендерного насильства неможлива без аналізу стану гендерного паритету в сім'ї, зокрема ролі чоловіка і жінки в сімейному житті та соціально-психологічних особливостей стосунків між чоловіком і жінкою на рівні сім'ї.

Фахівці розрізняють два основних типи сім'ї: тоталітарна сім'я та партнерська, або демократична сім'я. Вважається, що суспільства, в яких домінують тоталітарні стосунки у сім'ї, легко можуть стати тоталітарними, а суспільства, в яких переважають партнерські сім'ї, мають більше шансів стати демократичними.

Насильство на основі гендеру існує в усіх країнах світу. Безперечно, і в Україні його наявність не можна приписати лише радянському режимові. Важливо враховувати також як історичний контекст, так і конкретну ситуацію.

В українській сім'ї в XV – XIX століттях не тільки чоловіки, але й жінки мали право успадковувати майно; батьківську власність рівномірно розподіляли між усіма членами сім'ї, включаючи і дочок. Жінка могла сама запропонувати оженитися з нею своєму майбутньому чоловікові, що навряд чи можна було уявити собі в будь-якій іншій країні Європи. На відміну від багатьох інших країн, українські жінки в той час були письменними⁶³. Отже тоталітарні стосунки між членами родини не були домінуючими в українській сім'ї, тоді як, наприклад, у Росії в «Домострії» – першому офіційному моральному кодексі, впровадженному в XVI столітті, – вказувалося, що чоловіки повинні бити своїх жінок нагайками, «бити уміло за кожну провину: це болить, лякає, але, разом з тим, не завдає шкоди здоров'ю»⁶⁴.

Коли наприкінці XVIII століття Україна стала частиною Російської імперії та пізніше в 1922 році – частиною Радянського Союзу, країна пережила всі метаморфози руйнування сім'ї та, за часів Сталіна, створення пуританської тоталітарної моделі сім'ї, яка збереглася навіть після проголошення незалежності і яка досі є перешкодою для подолання гендерного насильства.

Радянські ідеологи прагнули зруйнувати буржуазну сім'ю, відділити сім'ю від власності, домогтися таким чином рівних прав чоловіка і жінки, залишаючи жінок до суспільно корисної праці. З одного боку, жінок запрошували до навчання та активної участі у виробничому процесі, а з іншого – ніхто не зняв з жінки її домашніх обов'язків, ані не взяв на себе їхньої частини.

Найкращим чоловіком вважався той, хто допомагав по господарству, бо відповідала за все жінка. Виснажлива ручна домашня робота не наближала жінку ні до громадської позиції, ні до свободи самовираження.

Водночас, чоловіки часто не знаходили себе у своїй сім'ї, не приймали важливих рішень у домашніх справах і мало спілкувалися зі своїми дітьми.

Після Другої світової війни сім'я залишилася під керівництвом жінки, де вона виконувала всі ролі, як чоловічі (заробляння грошей і прийняття рішень), так і жіночі. Деякі чоловіки в таких умовах перетворилися на осіб, які на підсвідомому рівні відчували протест проти жінки як джерела примусу та неповаги до їх приватного життя та власної думки. З іншого боку, в хлопчиків формувалося ставлення до жінки як до особи, що відповідає у сім'ї за все і, насамперед, за всю хатню роботу.

На базі таких суперечливих почуттів та реалій радянського життя в чоловіків сформувалося, з одного боку, ставлення до жінок як до чогось другосортного і, з іншого боку, як до надійного засобу підтримки, спроможного їх захистити. На жаль, більшість з цих чоловіків, навіть роблячи якусь кар'єру в радянському суспільстві, дуже мало заробляли. Як наслідок, чоловік у сім'ї втратив майже всі ролі та опинився в становищі «нікого», тобто людини, яка віддавала гроші і більш ні за що не відповідає. Він фактично не брав участі ні в домашніх справах, ні у вихованні дітей.

Це дуже виразно показали результати соціологічного дослідження, проведеного в 1989 році в Москві. У відповідь на запитання: «На кого ти хочеш бути схожим, коли станеш дорослим?» – хлопчики восьмидев'ятирічного віку найчастіше відповідали: «На маму».

Це саме дослідження показало також, що батько не став для них ані прикладом для наслідування, ані рольовою моделлю для передачі досвіду та знань.

Жінки в Україні, навіть не маючи фактичної рівності у суспільстві, часто брали на себе головну роль на рівні сім'ї.

Це має дуже глибоке коріння, скажімо, в XVI столітті на Лівобережній Україні жінки козаків самостійно вели домашнє господарство, тоді як чоловіки воювали, часто роками перебуваючи поза домом.

У сучасній історії так повелося з часів Другої світової війни – спершу жінка була змушенна взяти на себе всі обов'язки в сім'ї, а потім передала цю соціальну естафету своїм дочкам та онучкам як норму поведінки та обов'язок.

•

Нині вже третє покоління жінок в Україні взяло на себе тягар головного розпорядника та арбітра в сім'ї, а також роль основної домашньої робочої сили та основного вихователя дітей.

Як зазначалося раніше, домашнє насильство трапляється в різних типах сімей. Воно спостерігається в кожній соціальній групі та класі, у сім'ях як з високим, так і з низьким рівнем освіти, як у сім'ях, де є алкоголіки, так і в сім'ях, що зовсім не мають з проблем із зловживанням спиртним.

Це видно і з зізнань жінок-княнок, які наважилися порушити мовчання.

Галина:

Коли я була молодшою, то мала багато залишальників, але Андрій був серед них найбільш наполегливим. Він не відходив від мене ні на крок протягом трьох років, поки я не погодилася вийти за нього заміж. Все було чудово до того, доки мій батько не допоміг йому отримати роботу в престижній іноземній фірмі. Андрій старався, багато працював, почав заробляти великі гроші, у нього з'явився успіх у жінок і він відчув себе важливою особою. Я сиділа вдома, доглядала дитину та почувалася самотньо. Коли я нарікала, він казав: «Ти маєш бути щаслива, що я тебе ще не покинув.» Одного разу, коли я намагалася поговорити про нашу сім'ю, він дав мені ляпаса. Я була шокована! Але це був лише початок. Як тільки йому щось не подобалося, він починав мене бити, і це ставало дедалі гіршим. Він бив мене щіткою від підлоги або шлангом від пилососа. Він ставав як божевільний та іноді повністю переставав себе контролювати.

Однієї ночі я справді злякалася за своє життя, скопила дитину і втекла з дому. Я переночувала у своєї подруги, а тоді прийшла в притулок. Я вже пробула тут місяць і не знаю, що робити далі. Куди я маю йти?

Hagia:

Коли розпочалися реформи, мені вдалося влаштуватися на нову роботу з вищою зарплатою, ніж раніше, але Олександр залишився на своїй попередній

роботі, де умови ставали дедалі гіршими. Зафплата була низькою, а часом її не платили взагалі. Я думаю, що він відчув, що його статус понизився, і він почав відіграватись на дітях. Щодня він читав безкінечні лекції про те, як багато він працює і які всі інші лініви. Врешті діти перестали з ним розмовляти. Коли я намагалася це припинити, чоловік не слухав, а лише сердився. Тоді почав погрожувати, що вдаřить мене, якщо я не робитиму того, що він скаже.

Зрештою він виконав цю обіцянку. Він почав фізично знущатися наді мною, і інколи доходило до того, що я мусила втікати до сусідів. Через синці на обличчі я часто залишалася вдома. Не могла ж я, справді, прийти в офіс із синцями!

Страх став звичним у нашій сім'ї.

Тетяна:

Коли в Івана почалися проблеми на роботі, ми вирішили, що він піде з роботи і натомість перебудує будинок. Оскільки я мала нову роботу, яка потребувала багато часу, я сподівалася, що він більше займатиметься хатньою роботою і проводитиме більше часу з дітьми. Проте цього не сталося. Іван дбав лише про будівництво і не звертав уваги на дітей, кажучи, що це не заняття для чоловіка.

На цю тему неможливо було розмовляти, Іван ніколи цього не обговорював. Коли діти сперечалися, він казав

їм бути слухняними, а то він їх провчить. Через певний час він почав так само розмовляти й зі мною. «Якщо це тобі не подобається, то я маю ремінь». Коли він зрештою взявся за ремінь, я відчула справжній страх. Я підгадала, як мене бив батько, і як діставалося також мамі, яка намагалася мене захиstitи.

Наше життя справді дуже сумне. Я не розумію, чому на нас звалися таке нещастя.

Гендерна рівність як засіб проти домашнього насильства

Гендерна рівність, що, по суті, є синонімом демократичних стосунків, – становить головний засіб подолання домашнього насильства.

Якщо в сім'ї між чоловіком і жінкою існують демократичні стосунки, то вони спроможні домовлятися та гнучко реагувати на ситуацію. Обидві сторони вміють обговорювати різноманітні проблеми та живуть у партнерстві. Чоловіки в таких сім'ях не соромляться домашньої роботи, тому що розуміють її важливість. Вони, крім того, – і це, мабуть, ще важливіше – усвідомлюють свою роль як батьків і отримують задоволення від виховання дітей. На жаль, таких сімей в Україні поки що не так багато.

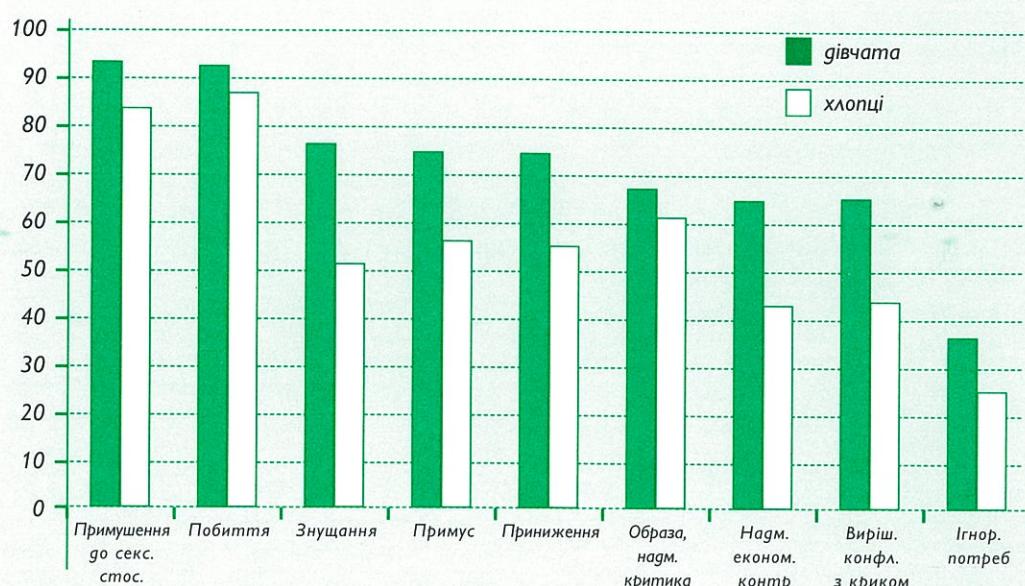
Таблиця 3.4

Порівняльна характеристика тоталітарної та партнерської сімей

Тоталітарна, патріархальна сім'я	Партнерська сім'я
1. Відсутність фівних прав всіх членів родини, особливо дітей	1. Рівні права і можливості для членів сім'ї
2. Наявність в сім'ї сурових правил, які носять примусовий характер	2. Гнучкі правила сімейного укладу
3. Кожному члену сім'ї відведено певну гендерну роль	3. Ролі, які виконують різні члени сім'ї визначаються не статтю, а бажаннями, скількостями та талантами
4. Відсутність розподілу обов'язків, пов'язаних з життям сім'ї	4. Домашня робота та обов'язки розподіляються на справедливих засадах
5. Економічні «труднощі» не розподіляються між членами сім'ї.	5. Розподіл економічної відповідальності
6. Відсутність поваги до особистого життя членів сім'ї.	6. Повага до особистого життя членів сім'ї та інших людей
7. Конфлікти вирішуються за принципом: «один виграв – інший програв»	7. Конфлікти вирішуються мирним шляхом
8. Не всі члени сім'ї беруть участь у прийнятті рішень	8. Усі члени сім'ї беруть на себе відповідальність за проблеми, що постають
9. Батьківські обов'язки не розподілені	9. Батьківські обов'язки діляться порівну
10. Дисципліна підтримується за рахунок сили та приниження	10. Основою дисципліни є повага та довіра;
11. Помилки не визнаються і пробаченння за них не просять	11. Зроблені помилки визнаються
12. Почуття незахищеності від образливих і насильницьких дій	12. Усі члени сім'ї почивають себе в безпеці
13. Майже повністю відсутні сміх і радість, натомість є почуття страху	13. Сім'я – це джерело радості та щастя

Графік 3.2

Порівняння розуміння домашнього насильства дівчатами та хлопцями

Порівняння розуміння домашнього насильства дівчатами та хлопцями

Результати дослідження свідчать, що в Україні в радянській і пострадянській моделях сімейних стосунків переважає тоталітарний тип стосунків. Результати обстеження, проведеного НУО «Розрада»⁶⁵, в якому взяли участь 400 дорослих чоловіків і жінок та 200 хлопців і дівчат показали, що між дорослими та молоддю існують серйозні розбіжності в ставленні до насильства. Це обстеження охоплювало всю Україну і забезпечило представництво кожної області.

Тоді як 98 відсотків дорослих вважає побиття однією з форм насильства, лише 61 відсоток опитаних вважає насильством ігнорування інтересів іншої особи.

Ще більше вражають результати опитування хлопців і дівчат.

Лише 88 відсотків хлопців і 93 відсотки дівчат вважають, що побиття є формою насильства.

Словесна образа та лайка стали звичними серед молоді: лише 35 відсотків дівчат і 33 відсотки хлопців відповіли, що вони вважають лайку насильством.

Загалом, у хлопців відслідковується тенденція зниження неприйняття насильства. Це слід враховувати, розробляючи стратегію за участім чоловіків до боротьби з насильством (графік 3.2).

Необхідно перейти від сім'ї тоталітарного типу до партнерської, в якій добровільно вибираються ролі та обов'язки, спільно приймаються рішення, а конфлікти розв'язуються мирним шляхом. Одним із засобів запобігання насильству є перехід до партнерських стосунків у сім'ї. Дівчата та хлопчики, що виховуються у партнерській сім'ї, мають шанси досягти гендерного паритету в суспільстві (графік 3.3).

Як побудувати суспільство без насильства? Роль чоловіків в подоланні насильства

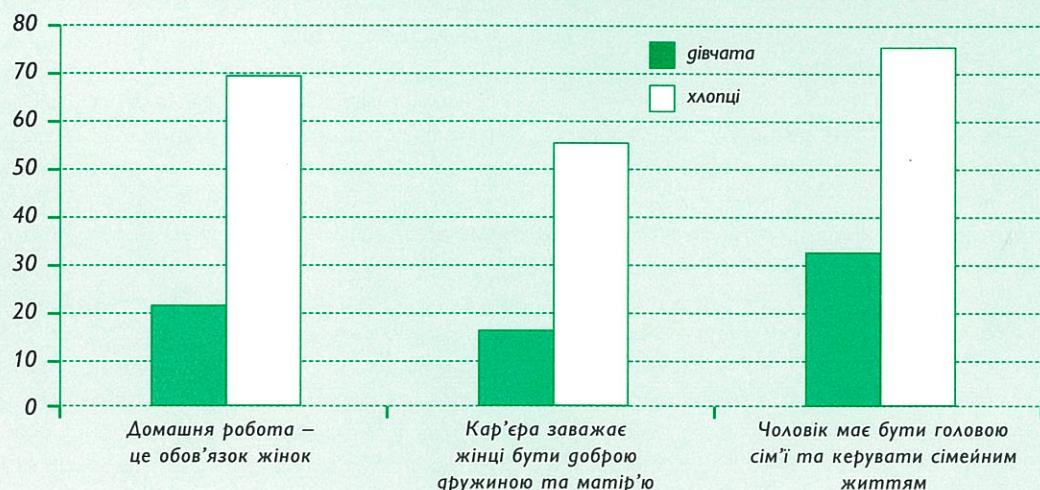
Щоб збудувати суспільство без насильства, необхідно працювати в усіх сферах і на різних рівнях суспільства.

Важливо відзначити, що загалом чоловіки не є насильниками. Більшість чоловіків ніколи не піднесе руки на тих, кого любить. Ці нормальні, порядні та добрі чоловіки відіграють основну роль у боротьбі з домашнім насильством.

Справді, ефективна боротьба з домашнім насильством залежить від зусиль чоловіків у всіх сферах суспільства. Вже є позитивні приклади створення громадських організацій чоловіків, діяльність яких спрямована на утвердження гендерної рівності та подолання гендерних стереотипів. До таких організацій належать, зокрема, НУО «Мужні чоловіки», яка об'єднує чоловіків, що самостійно виховують дітей, та

Графік 3.3

Порівняння ставлення дівчат і хлопців до ролей жінки та чоловіка в сім'ї

НУО «Чоловіки проти насильства», які діють в кількох містах країни (див. довідку далі).

В Україні керівні посади в суспільстві, засобах масової інформації та органах влади значною мірою належать чоловікам. Вкрай важливо, щоб ці чоловіки зрозуміли соціальну важливість гендерної рівності та гендерної справедливості і щоб вони

залучаються до боротьби з насильством на гендерній основі.

Зусилля чоловіків на усіх рівнях влади необхідні для успішного втілення в життя Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», прийнятого Верховною Радою України в листопаді 2001 року.

Довідка. Чоловіки проти насильства

Кілька років тому в Україні розпочалися ініціативи НУО, пов'язані з рухом чоловіків проти насильства. За підтримки ПРООН і Шведського агентства з міжнародного розвитку (SIDA) в країні почали працювати три центри «Чоловіки проти насильства» у Житомирській та Вінницькій областях і в місті Києві.

Неурядова організація «Чоловіки проти насильства» у Вінниці розпочала свою роботу влітку 2001 року. Її мета – об'єднати зусилля чоловіків у подоланні насильства та досягненні гендерної рівності в суспільстві. Ця група чоловіків прагне змінити гендерні стереотипи в поведінці чоловіків, повною мірою реалізувати їхню роль у сучасній сім'ї та суспільстві, а також привернути увагу громадськості до проблем чоловіків і сімейного насильства в Україні.

Організація «Чоловіки проти насильства» проводить консультації для чоловіків, які опинилися в кризових ситуаціях, і планує відкрити постійно діючу гарячу лінію для чоловіків, які потребують допомоги. Зараз НУО працює над новаторським проектом, фінансованим канадсько-українським гендерним фондом, мета якого оздобити базовими знаннями з гендерних питань чоловіків у селах Вінницької області.

За словами керівника проекту Володимира Марценюка, ця робота є справжнім інформаційним проривом; вона розкриває очі чоловікам-сільським жителям на гендерну освіту. Вона вчить, як можна уникнути конфліктних ситуацій і, особливо, їхнього розв'язання за допомогою насильства. Однією із фокусних груп у цій роботі є учні місцевих сільських шкіл.

У майбутньому організація «Чоловіки проти насильства» планує розпочати роботу з молодими чоловіками, які скоро стануть батьками вперше, у центрі уваги якої будуть питання про те, що для чоловіка означає бути справжнім батьком і якою насправді має бути роль батька в сім'ї.

Освітні програми, призначені для майбутніх батьків, містять також такі важливі питання, як стосунки між чоловіком і жінкою під час вагітності; роз'яснення, чому для чоловіків важливо брати відпустки по догляду за дитиною та як можна виховати синів і дочок, вільних від гендерних стереотипів.

Вінницькі чоловіки вірять, що їхні зусилля та ініціативи сприятимуть побудові суспільства, в якому не буде насильства на основі гендерної нерівності.

Одну з найголовніших ролей тут відіграють працівники правоохоронних органів. Саме дільничний міліціонер, – у переважній більшості це – чоловіки, – часто є першою особою, до якої звертаються жертви насильства, і тому дуже важливим є ставлення представника влади до проблеми насильства.

Якщо працівники міліції не обізнані з механізмами домашнього насильства і не знають, наприклад, чому жертви насильства часто забирають свої скарги та повертаються до свого кривдника, вони не зможуть правильно вести справу. Існує можливість, що вони ставитимуться до жертви з осудом і тим самим ще посилять недовіру жертви до органів влади.

З іншого боку, органи міліції можуть розпочати будувати міст довіри, необхідний для поліпшення ситуації. Вони можуть також здійснювати профілактику насильства. Для цього ім потрібні відповідні освітні програми та ресурси.

Управління у справах жінок, інвалідів та ветеранів Київської міської державної адміністрації та Міністерство внутрішніх справ України проводять просвітницьку роботу з дільничними міліціонерами щодо впровадження вказаного Закону. Зараз розробляються та розповсюджуються методичні рекомендації з організації роботи працівників правоохоронних органів у справах, пов'язаних з домашнім насильством. Це добрий початок, проте попереду ще дуже багато роботи.

Слід зазначити, що працівники міліції – не єдині особи, які мають справу з жертвами насильства. Жінки після побиття часто звертаються за медичною допомогою, тому важливу роль відіграють також лікарі та медсестри. Нерідко вони роблять неправильні висновки про причину травм жертв насильства, бо жінки через почуття сорому часто не розповідають про справжні причини. Замість признатися, що її побили, жінка може сказати, що вона вдарилася об двері або впала зі сходів.

Медичний персонал потребує навчання, щоб мати змогу ідентифікувати жертву насильства. Це саме стосується і прокурорів, суддів та юристів.

Ще одним важливим завданням є підвищення поінформованості населення. В інших країнах успішні просвітницько-інформаційні кампанії сприяли усвідомленню того, що з домашнім насильством можуть зіткнутися точнісінько такі самі люди, як ми, і що воно може статися в сім'ях, які на перший погляд виглядають абсолютно нормальними.

Надзвичайно важливу роль у підвищенні обізнаності громадськості з цими питаннями відіграють також засоби масової інформації. Значних позитивних результатів можна чекати від навчальних тренінгів з питань гендерної рівності для працівників засобів масової інформації.

На жаль, в Україні немає спеціальних реабілітаційних програм для чоловіків-кривдників. Кривдники не дуже зацікавлені в участі в таких програмах, тому що вважають себе абсолютно нормальними людьми та, крім того, не дуже вірять в успіх реабілітації.

Досвід реалізації таких програм в розвинених країнах, зокрема у Сполучених Штатах, Норвегії та Швеції, демонструє чималі труднощі, але, разом з тим, і позитивні наслідки. Когнітивна терапія виявилася ефективною в багатьох випадках, навіть у тих, коли вона здійснювалася за вироком суду, тобто не була добровільною.

Створення центрів для чоловіків, про які мова йде у наведеній далі довідці, є ще одним важливим кроком на шляху до суспільства, в якому чоловіки та жінки, хлопці та дівчата зможуть жити в партнерстві і без насильства.

■ Здоров'я чоловіків і жінок

У період переходу до ринкової економіки спостерігається посилення гендерної нерівності та гальмується соціально-економічний прогрес. Різке погіршення стану освіти та охорони здоров'я, а також пенсійної системи призвело до зростання рівня бідності в усіх країнах регіону Східної Європи та Середньої Азії.

В Україні протягом останніх чотирьох років продовжувала скорочуватися середня очікувана тривалість життя як чоловіків, так і жінок. Схоже, що тягар перехідного періоду виявився особливо важким для чоловіків, тривалість життя яких у середньому на десять років менша, ніж тривалість життя жінок. Це одна із найсерйозніших проблем охорони здоров'я в Україні, яка потребує належного ставлення.

Очікувана тривалість життя: обидві статі втратили один рік

Як видно з таблиці 3.5 згідно з останніми статистичними даними Міністерства охорони здоров'я, середня очікувана тривалість життя для чоловіків зменшилася з 63,3 років в 1998 році до 62,3 років у 2002 році.

Таблиця 3.5

Середня очікувана тривалість життя⁶⁶

	1998	2000	2002
Чоловіки	63,3	62,5	62,3
Жінки	74,0	73,0	73,0
Середнє значення для обох статей	68,6	67,7	67,6

Жінки також втратили один рік середньої очікуваної тривалості життя: в 1998 році вона становила 74 роки, а у 2002 – 73 роки.

Ці дані свідчать, що необхідно вжити заходів для поліпшення здоров'я як чоловіків, так і жінок. Україна разом із Росією, Білоруссю, країнами Балтії та Казахстаном належить до країн, де жінки живуть більш ніж на 10 років довше від чоловіків. Водночас жінки, які доживають до похилого віку, часто стикаються з бідністю та опиняються у скрутній ситуації, оскільки соціальна допомога, яка існувала за радянських часів, або різко скоротилася, або перестала надаватися взагалі.

Серйозним сигналом є скорочення народжуваності

Ще однією серйозною ознакою поганого стану здоров'я населення є зниження кількості народжень. Динаміка цього показника протягом останніх чотирьох років вказує на те, що хоча його зниження начебто припинилося, він залишається на дуже низькому рівні (таблиця 3.6).

Для утримання кількості населення на одному рівні – так, щоб вона не збільшувалася і не зменшувалася, – жінкам фертильного віку (15–49 років) потрібно упродовж свого життя народити в середньому 2,1 дитини.

У кількох країнах Західної Європи (зокрема, Італії, Іспанії та Німеччині) також спостерігається зниження рівня народжуваності. Це пояснюється тенденцією серед жінок відкладати свою першу вагітність. Ще однією причиною, яка стала предметом широкого обговорення, є можливий мовчазний бунт жінок

проти несприятливих умов праці та відсутності якісних послуг з догляду за дітьми. У країнах, де законодавство та робоче середовище більш «прихильні до сім'ї» (як, наприклад, у Швеції), у динаміці рівня народжуваності не спостерігаються подібні негативні тенденції.

Статистичні дані для України свідчать, що коли не вживати жодних заходів, кількість населення і надалі зменшуватиметься. У 1998 році рівень народжуваності становив 1,19 дитини на одну жінку, а в 2000-му він ще більше впав і був одним із найнижчих показників у світі – 1,09. У 2002 році цей рівень підвищився до 1,13 на одну жінку, згідно з останніми статистичними даними Центру медичної статистики при Міністерстві охорони здоров'я, які постійно використовуються в цьому розділі.

Для поліпшення стану здоров'я населення необхідно мати надійні та легкодоступні статистичні дані із розбивкою за статтю, яких на цей час в Україні немає.

Кризовий стан здоров'я чоловіків

Слід підвищувати також поінформованість населення про важливі питання охорони здоров'я, одним із найсерйозніших з яких є стан здоров'я чоловіків.

У вересні 2002 року Світовий банк опублікував працю «Гендерні питання і переходний період», – звіт, у якому розглядаються гендерні відмінності у 27 країнах Східної Європи та Середньої Азії. У цьому звіті кризова ситуація із смертністю чоловіків пояснюється різким збільшенням психічних хвороб і пов'язаною із ризиками поведінкою чоловіків:

Таблиця 3.6

Рівень народжуваності⁶⁷

Роки	Кількість народжень	У розрахунку на одну жінку
1998	419.238	1,19
2000	385.126	1,09
2002	390.688	1,13

Показники смертності⁷¹

Таблиця 3.7

	1998		2000		2002	
	фактична кількість	на 1000 осіб	фактична кількість	на 1000 осіб	фактична кількість	на 1000 осіб
Чоловіки	355009	15,2	382260	16,6	385885	17,3
Жінки	364945	13,6	375822	14,2	369526	14,3

«Різке збільшення рівня смертності чоловіків пов’язане з різноманітними чинниками, однак найпоширенішими у регіоні Східної Європи та Середньої Азії є травми, самогубства, хвороби системи кровообігу та інші хвороби, прямо або опосередковано пов’язані із вживанням алкоголю та палінням. Показник самогубств чоловіків перевищує цей показник для жінок у 2–6 разів, порівняно з 2,4 раза у США».

Різке погіршення стану здоров’я чоловіків є міжнародною проблемою. В одному з останніх випусків Men’s Health Journal⁶⁸ двоє лікарів задають провокаційне питання: «Чи бути чоловіком – це хвороба?» В іншій статті в медичному журналі The Lancet⁶⁹ вказується, що в усьому світі чоловіки помирають раніше від жінок у всіх вікових групах; для чоловіків вищий показник самогубств (який для певних вікових категорій перевищує показник самогубств для жінок до 8 разів) і показники захворюваності на новоутворення всіх видів, крім тих, що пов’язані зі статтю. Крім того, чоловіки становлять переважну більшість серед осіб, які отримують травми (включаючи і смертельні) на робочому місці і майже вдвічі частіше стають жертвами вбивств.

У країнах Східної Європи зростає смертність молодих чоловіків, що зумовлено насамперед травматизмом та іншими чинниками, пов’язаними із вживанням алкоголю, а також із поширенням ВІЛ /СНІД⁷⁰.

Останні статистичні дані, отримані від Міністерства охорони здоров’я України, показують, що в Україні,

зростають показники смертності як чоловіків, так і жінок (таблиця 3.7).

Перші місця в списку причин смерті обох статей продовжують займати хвороби системи кровообігу, новоутворення, нещасні випадки, травми, отруєння та хвороби органів дихання.

Підставою для особливого занепокоєння є висока смертність чоловіків у працездатному віці. Так, у 2000 році кількість чоловіків, які померли у віці 25–29 років, перевищувала кількість померлих жінок цієї вікової категорії в 4 рази, а в 2002 році це співвідношення дорівнювало 3,6. У віковій групі 30–39 років це співвідношення у 2002 році було меншим і становило 2,6 (порівняно з 3,6 у 2000 році).

В Україні хвороби системи кровообігу становлять більш ніж половину причин смерті чоловіків (51,4 відсотка), друге місце посідають травми та отруєння (15,2 відсотка), а третє – новоутворення (14,5 відсотка). Більшість випадків отруєнь та травматизму, включаючи отримання травм на робочих місцях і в автомобільних аваріях, сталися внаслідок надмірного вживання алкоголю. Алкоголь є найпоширенішим серед українських чоловіків наркотиком. Часто його надмірне вживання призводить до отруєння, наслідки якого можуть бути смертельними (таблиця 3.8).

У жінок серед причин смерті основну частку становлять хвороби системи кровообігу (71,1 відсотка), новоутворення (11,3 відсотка) та травми і отруєння (4,1 відсотка) (таблиця 3.9).

Випадки смерті, причиною яких є травми, отруєння та наслідки впливу інших чинників (радіації, екологічних чинників)⁷²

Таблиця 3.8

	1998	2002
Чоловіки (на 100 000 осіб)	6632,4	6231,3
Жінки (на 100 000 осіб)	3659,0	3397,1
Співвідношення	1, 81 (181%)	1, 83 (183%)

Таблиця 3.9

Кількість жінок і чоловіків, хвороби яких були вперше продіагностовані в 1998 – 2002 рр.⁷³

У відсотках на 100 000 населення	1998		1999		2000		2001		2002	
	жінки	чоловіки								
Сифіліс, %	52,2	47,8	52,4	47,6	53,4	46,6	52,5	48,0	52,5	47,5
на 100 000	135,4	143,0	111,9	117,1	91,7	92,1	75,8	81,4	62,9	66,1
Гонорея, %	36,3	63,7	34,0	66,0	32,6	67,4	33,5	66,5	33,6	66,4
на 100 000	37,9	76,5	33,4	74,8	32,2	76,8	32,0	73,9	29,4	67,5
Активна форма туберкульозу, %	28,3	71,7	29,3	70,7	28,8	71,2	28,8	71,2	27,8	72,2
на 100 000	29,3	85,7	29,9	83,1	32,5	92,6	37,3	107,2	47,2	119,2
Новоутворення, %	49,5	50,5	49,6	50,4	49,6	50,4	50,2	49,8	50,0	50,0
на 100 000	293,6	345,6	295,1	345,4	294,8	344,6	300,3	345,7	302,5	351,3
Алкоголізм, %	12,0	88,0	13,0	87,0	13,9	86,1	14,3	85,7	14,9	85,1
на 100 000	23,5	197,3	25,3	194,0	27,3	194,8	28,9	200,8	30,1	200,0
Вживання наркотиків, %	19,2	80,8	21,8	78,2	19,9	80,1	17,6	82,4	17,8	82,2
на 100 000	7,8	37,8	8,8	36,2	8,9	41,1	8,3	45,0	7,8	41,7

**Сумна статистика:
захворюваність чоловіків і жінок**

Серед причин захворюваності як чоловіків, так і жінок перші три місці в 2002 році посідали:

- хвороби системи кровообігу (31,9 відсотка серед чоловіків і 33,7 відсотка серед жінок),
- хвороби органів дихання (17,1 відсотка проти 14,2 відсотка, відповідно), а також
- хвороби органів травлення (10,2 відсотка та 9,3 відсотка).

Порівняння показників хвороб нервової системи, органів дихання та органів травлення свідчить про приблизно однакові їх рівні для чоловіків і жінок. Разом із тим виявлено й суттєві відмінності в показниках інших хвороб.

Так, рівень захворюваності жінок на хвороби сечостатевої системи протягом 2002 року в 4,8 раза перевищував аналогічний показник у чоловіків (у 2001 році це співвідношення становило 3,8). У жінок

в 1,6 раза частіше реєструвалися новоутворення. Кількість жінок, які страждали на ендокринну патологію, у 2002 році в 2,2 раза перевищувала кількість чоловіків з цією патологією.

Водночас жінки майже вдвічі (в 1,9 раза) рідше хворіли на психічні розлади та розлади поведінки. Ці хвороби безпосередньо пов'язані з вживанням алкоголю; серед чоловіків алкоголь у 6,6 раза поширеніший, ніж серед жінок. У чоловіків було зареєстровано в 1,8 раза більше травм та отруєнь, ніж у жінок. Тут ситуація у 2002 році порівняно з 2001 роком не змінилася (таблиця 3.10).

Порівняно з 1998 роком жінки стали частіше хворіти на хвороби сечостатевої системи (на 22,7 відсотка), хвороби крові та кровотворних органів (на 31,6 відсотка) та системи кровообігу (на 170 відсотків). У чоловіків протягом цього ж періоду (1998–2002 роки) зросі рівень захворюваності на хвороби системи кровообігу (на 36,3 відсотка), патології ендокринної системи – на 37,5 відсотка та хвороби очей – на 20,8 відсотка.

Таблиця 3.10

Розподіл за статтю нових випадків інфікування ВІЛ, зареєстрованих у 2002 році

	Гетеросексуальні особи	Гомо / бісексуальні особи	Ін'єкційні наркомани	Зараження через переливання крові	Діти, народжені від ВІЛ-інфікованих матерів	Джерело невідоме	Загалом
Чоловіки	831	2	3546	1	733	165	5278
Жінки	1668	-	1041	1	638	130	3478
Загалом	2499	2	4587	2	1371	295	8756

Таблиця 3.11

**Частота реєстрації окремих найбільш поширеніх ускладнень вагітності
(на 100 вагітних жінок)⁷⁶**

	1998	1999	2000	2001	2002
Токсикоз на пізніх стадіях вагітності	9,4	7,7	9,3	10,0	10,0
Хвороби сечостатевої системи	10,4	11,4	12,8	14,1	15,5
Хвороби системи кровообігу	6,4	5,4	5,8	6,2	6,5
Анемія	39,4	38,4	39,1	39,3	39,4

Ситуація з ВІЛ/СНІД

В Україні ситуація з ВІЛ/СНІД критична. Якщо зараз не вжити радикальних заходів, то країні загрожуватиме небезпека епідемічного поширення інфекції. Статистичні дані вказують на те, що інфекція не обмежується ін'єкційними наркоманами. Крім того, видно, що співвідношення кількості інфікованих чоловіків та жінок швидко змінюється і свідчить про дедалі більшу поширеність інфекції серед жінок.

У 1997 році було зареєстровано 96 випадків захворювання на СНІД. Роком пізніше кількість зареєстрованих випадків зросла до 303, а в 2002 році їх кількість досягла 1353. У 2002 році було повідомлено про 8756 нових випадків ВІЛ-інфікованості; з них 3478 – у жінок та 5278 – у чоловіків.

Однак фактичні цифри, ймовірно, ще вищі. За оцінками ЮНЕЙДС (Програми ООН з боротьби з ВІЛ/СНІД), минулого року в Україні було 250 000 ВІЛ-позитивних осіб (174 000 чоловіків і 76 000 жінок), що відповідає одному відсотковій репродуктивного населення⁷⁴ (таблиця 3.11).

Протягом 1987–1996 років співвідношення чоловіків і жінок з ВІЛ /СНІД становило 4:1, а в 2001 році – 2:1, тобто кількість інфікованих жінок зростає швидше, ніж кількість інфікованих чоловіків. Ін'єкційні наркомани продовжують бути основним джерелом передачі інфекції, проте зростає кількість випадків її

передачі статевим шляхом. Це робить жінок більш уразливими до ВІЛ-інфекції, ніж чоловіки, оскільки вони мають тонші слизові оболонки і, отже, існує вища ймовірність проникнення вірусу.

Частка наркозалежних осіб серед ВІЛ-інфікованих зменшилася з 83,4 відсотка в 1997 році до 52,4 відсотка в 2002 році. Водночас, частка жінок серед загальної кількості нових зареєстрованих випадків ВІЛ зросла з 26,3 відсотка в 1997 році до 29,9 відсотка у 2002 році; зросла також кількість ВІЛ-позитивних вагітних та народжених ними ВІЛ-позитивних дітей.

У боротьбі з поширенням ВІЛ/СНІД необхідно враховувати гендерний аспект. Чи мають жінки можливість обговорювати умови сексуальних стосунків? Чи доступні презервативи як для чоловіків, так і для жінок? Як жінки та чоловіки ставляться до противаплідних засобів і профілактики ВІЛ? Як ставиться населення загалом до людей з ВІЛ/СНІД? Чи існують в цьому гендерні відмінності? Все це важливі запитання, на які необхідно одержати відповідь.

Репродуктивне здоров'я

Останніми роками різко погіршилося репродуктивне здоров'я населення України. Згідно з даними Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров'я, кількість зареєстрованих випадків ускладнення вагітності, пологів та післяполового періоду

Таблиця 3.12

Показники безпліддя⁷⁷, 2002 р.

Стать	Зареєстровано вперше	На 100 000 осіб	Частота, відсоток	Зареєстровано вперше	На 100 000 осіб	Частота, відсоток	Загальна кількість (всі зареєстровані випадки)
Жінки	12 070	96,2	89,3	13 103	96,0	87,7	36 274
Чоловіки	2 141	16,1	10,7	1 839	12,6	12,3	4 357
Загалом	14 211	100	100	14 942			40 431

збільшилася протягом періоду 1993–1998 років на 16,5 відсотка, а протягом 1998–2001 років – на 9,5 відсотка. Лише за період 2000 – 2002 років кількість таких випадків збільшилася на 7,5 відсотка. У 2002 році в Україні було зареєстровано 622 тисячі ускладнень вагітності, пологів та післяполового періоду, що становить 4960,5 випадків на 100 тисяч жінок фертильного віку (15 – 49 років).

Протягом останніх п'яти років зросла також кількість хвороб, які призводять до ускладнення вагітності, пологів та післяполового періоду. Найчастіше це такі хвороби, як токсикоз на пізніх стадіях вагітності, анемія вагітних, хвороби системи кровообігу та сечостатевої системи (таблиця 3.11).

Рівень материнської смертності є одним із найважливіших критеріїв оцінки показників роботи

Довідка. Життя задля майбутнього

Проект «Життя задля майбутнього» може надати важливу підтримку всім, хто пов'язаний із профілактикою ВІЛ/СНІД. Цей, розрахований на три роки дослідницький проект, фінансований Скандинавським інститутом жіночих і гендерних досліджень, був підготовлений спільно із естонськими науковцями з метою розробки стратегії профілактики ВІЛ із врахуванням гендерного аспекту. У рамках цього проекту, який входить до списку найкращих проектів ресурсного пакета UNAIDS з гендерних питань і ВІЛ/СНІД, недавно було підготовлено практичний посібник. Відповідні матеріали можна знайти на web-сторінці: www.nikk.uio.no/forskning-sprojekt/livingfortomorrow/index.html

Таблиця 3.13

Кількість абортів⁷⁸

Рік	Абсолютна кількість	На 1000 жінок (15–49 років)
1998	49 8621	39,0
2002	32 3343	25,8

жіночих консультацій і пологових будинків. Материнська смертність – це смертність внаслідок вагітності, яка настає під час вагітності або 42-денного періоду після пологів. Згідно з даними, зареєстрованими Центром медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України, показник материнської смертності зменшився з 2,3 у 1998 році до 1,6 у 2002-му (у розрахунку на 10 000 дітей, народжених живими).

Зростає безпліддя

Безпліддя (неспроможність отримати нащадків: для жінок безпліддя визначається як неспроможність завагітніти, а для чоловіків – запліднити жінку) є ще одним гострим питанням репродуктивного здоров'я,

яке стосується як жінок, так і чоловіків і негативно впливає на демографічну ситуацію в Україні.

За даними Державного комітету статистики, в Україні зареєстровано 40 631 випадків безпліддя, з них 36 274 (тобто 89,3 відсотка) – серед жінок. Показник безпліддя в чоловіків становив лише 10,7 відсотка, або 4357 випадків (таблиця 3.12).

Протягом кількох останніх років зареєстрований рівень безпліддя зрос від 2,9 до 3,1 на 1000 жінок фертильного віку. Ці показники значно гірші від зареєстрованих у країнах Західної Європи, що свідчить про потребу в поліпшенні відповідних послуг і вдосконаленні роботи центрів планування сім'ї.

Значну різницю між статистичними даними про безпліддя чоловіків і жінок не можна пояснити тим, що чоловіки насправді страждають від безпліддя у 9 разів менше, ніж жінки. Правда полягає в тому, що чоловіки дуже рідко звертаються за медичними консультаціями щодо цієї проблеми. Така ситуація вимагає вдосконалення медичної допомоги чоловікам, які страждають від безпліддя, та поліпшення доступу до медичних послуг такого роду, а також зміни стереотипів поведінки, які перешкоджають чоловікам звертатися за допомогою.

Довідка. Репродуктивне здоров'я

За визначенням ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), репродуктивне здоров'я – це стан фізичного, психічного та соціального благополуччя у всіх питаннях, які стосуються репродуктивної системи на всіх етапах життя. «Добре репродуктивне здоров'я означає, що люди можуть вести задовільне та безпечне статеве життя, спроможні до відтворення та мають змогу вільно вирішувати всі питання стосовно свого статевого життя»⁷⁵.

Таблиця 3.14

Кількість жінок, хворих на злюкісні пухлини репродуктивних органів і молочної залози⁷⁹

	1998		2000		2002	
	абсолютні значення	на 100 тис. жінок	абсолютні значення	на 100 тис. жінок	абсолютні значення	на 100 тис. жінок
Рак жіночих репродуктивних органів	15 646	58,6	15 682	59,7	15 985	61,7
Рак молочної залози	56,4	14 806	56,4	14 581	56,2	

Зменшення кількості абортів

Кількість абортів є ще одним важливим показником репродуктивного здоров'я населення. За цим показником в Україні спостерігаються позитивні зміни: протягом останніх чотирьох років кількість абортів істотно зменшилася (таблиця 3.13).

Фахівці Міністерства охорони здоров'я України пояснюють зменшення кількості абортів посиленням активної просвітницької роботи, яку ведуть медичні заклади, та збільшенням доступності противаплідних засобів. Поряд зі зниженням материнської смертності – це найголовніші позитивні зміни в ситуації зі здоров'ям жінок.

Завдяки моніторингу, який здійснює Інститут гігієни та медичної екології Академії медичних наук України, за останні роки стало очевидним, що основним чинником у руйнуванні репродуктивного здоров'я є погіршення екологічної ситуації, зокрема внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, та соціально-економічна криза.

**Рак репродуктивних органів:
ситуація надалі тривожна**

Чинники, які негативно впливають на здоров'я та призводять до смерті, різняться для чоловіків і жінок. На особливу увагу заслуговує той факт, що рак репродуктивних органів і рак молочної залози продовжує посідати друге місце серед причин смерті жінок у віковій групі 16 – 55 років.

На жаль, протягом останніх чотирьох років ситуація фактично залишалася незмінною: у 2002 році було зареєстровано 56,2 випадків раку молочної залози на 100 000 жінок порівняно з 56,4 випадків у 1999 році (таблиця 3.14).

Велике занепокоєння викликає той факт, що 40 відсотків випадків раку молочної залози виявляють на пізніх і часто запущених стадіях хвороби. У країнах Західної Європи та в США кількість

запущених випадків не перевищує 5 – 7 відсотків. Як наслідок, щороку в Україні помирає 20 відсотків жінок, хворих на рак молочної залози.

Основними причинами такої тривожної ситуації є низький рівень поінформованості жінок і суспільства про цю хворобу та відсутність сучасного обладнання для ранньої діагностики в медичних установах. Згідно з даними, оприлюдненими Центром медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України, на всю країну є лише 300 мамографів, тільки 15 відсотків з яких можна вважати сучасними. Що стосується профілактичних заходів, таких як щорічний огляд жіночих репродуктивних органів і молочних залоз, то понад 30 відсотків жінок нехтуєть цими рекомендаціями.

Заходи уряду

З метою поліпшення стану охорони здоров'я в Україні у січні 2002 року уряд прийняв програму «Здоров'я нації: 2002 – 2011», розроблену спільно різними державними установами. В цій програмі здійснюється комплексний аналіз нинішньої нездовільної ситуації та розглядаються шляхи її поліпшення, включаючи підвищення якості медичних послуг у сільській місцевості та перебування в лікарнях, впровадження системи сімейних лікарів, а також багато інших важливих питань.

Велику увагу приділено проблемам стану здоров'я жінок і дітей, зокрема вдосконаленню програм масового обстеження для раннього виявлення різноманітних гінекологічних захворювань та ускладнень вагітності, а також підвищення рівня акушерських послуг. Про вирішення проблем здоров'я чоловіків опосередковано йде мова у розділах, присвячених поліпшенню психічного здоров'я, запобіганню самогубствам, організації антиалкогольних кампаній та організації в школах заняті про здоровий спосіб життя (включаючи його духовний, фізичний і психічний аспект).

На цю програму не було виділено фінансових ресурсів, як це нерідко трапляється з національними

програмами (див. розділ про державні фінанси та гендерну рівність). Згідно з інформацією джерела в Міністерстві охорони здоров'я, певні кошти було виділено Академії медичних наук на проведення наукових досліджень у 2003 році. Це означає, що виконання програми залежить головним чином від асигнувань з бюджетів місцевих органів влади.

Інститут громадського здоров'я при Міністерстві охорони здоров'я України, який здійснює контроль за виконанням згаданої програми, повідомив, що в 2002 році було досягнуто певних успіхів у різних регіонах країни, де було створено сім реабілітаційних центрів, п'ять медико-генетичних центрів і два центри мамографії. У більшості областей розвинуто мережу госпісів для лікування пацієнтів на останніх стадіях раку. У семи областях впроваджено скринінгову діагностику онкологічних захворювань, а в шести областях – від Києва до Севастополя – введено в дію нову технологію очищення води.

Місцеві органи влади виділили 5 239 мільярдів гривень на різноманітні програми охорони здоров'я, що, в середньому, на 11 відсотків більше, ніж попереднього року.

У рамках міжнародної співпраці Україна приєдналася до проекту «Європа без паління», який вже об'єднав для проведення кампанії боротьби з палінням понад тисячу шкіл (1116 шкіл станом на серпень 2002 ріку).

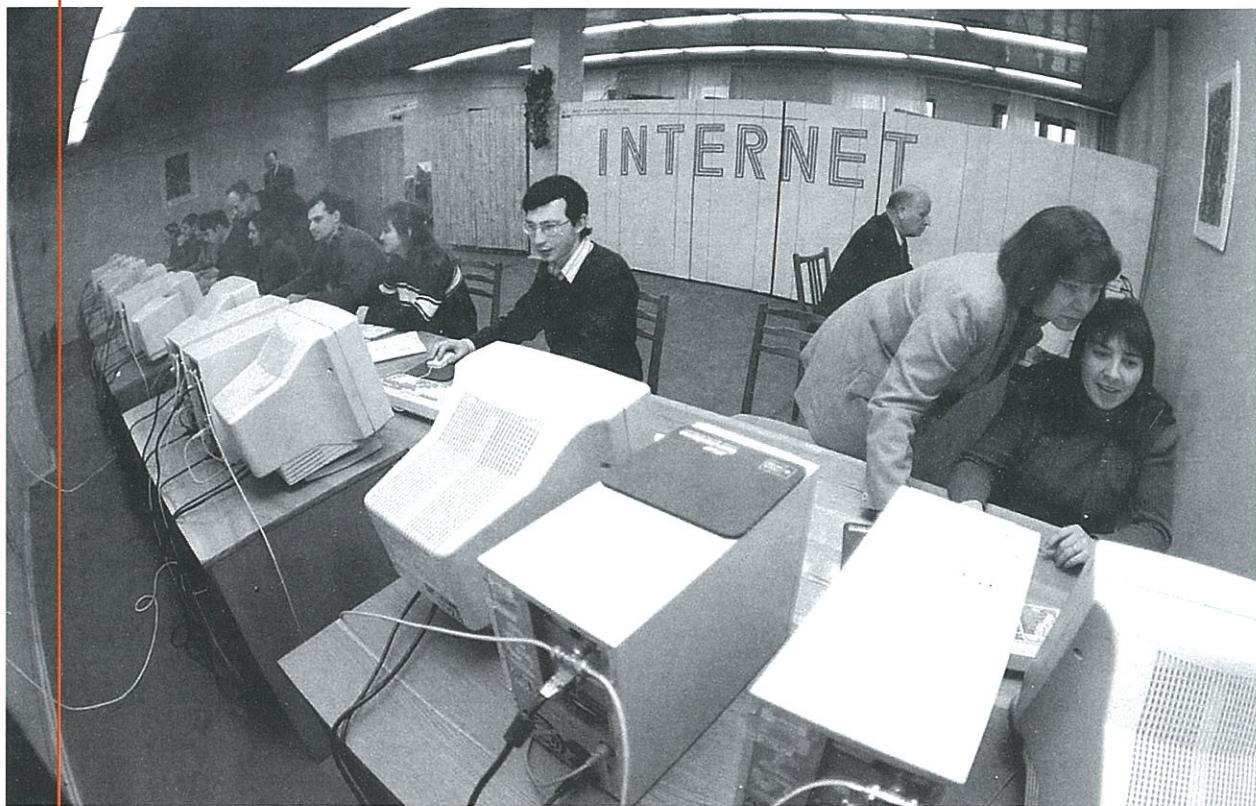
Протягом 2002 року за підтримки Американської міжнародної організації охорони здоров'я 3000 лікарів і медсестер пройшли інтенсивний курс навчання з догляду за новонародженими.

Крім цієї стратегічної програми охорони здоров'я, яка визначає головні напрями розвитку, є спеціалізовані програми, як, наприклад, «Репродуктивне здоров'я 2001 – 2005» (затверджена указом президента у березні 2001 року), яка є фактично продовженням програми з планування сім'ї (схваленої Кабінетом Міністрів на початку 1995 року). Перша програма виявилась успішною, оскільки вона забезпечила створення центрів планування сім'ї та підвищила поінформованість про протизаплідні засоби. Внаслідок цього кількість абортів зменшилася порівняно з 1995 роком у 1,5 раза, а серед підлітків – удвічі. Знизився також рівень материнської смертності та кількість смертей, причиною яких були аборти.

Нова програма репродуктивного здоров'я розроблена із застосуванням сучасного гендерного підходу і стосується проблем репродуктивного здоров'я як чоловіків, так і жінок. В її девізі закладено ідею взаємопов'язаності окремих ланок ланцюга здоров'я: «здорові батьки – здорові діти – здорові молоді, здорові майбутні батьки – здорове нове покоління – здорові нації».

На думку фахівців Міністерства охорони здоров'я, сумінної праці професіоналів недостатньо для досягнення цієї мети. Вона вимагає також зусиль вчителів, правників, працівників соціальних служб, різних урядових і неурядових організацій. Для подолання економічної кризи необхідно побудувати здорове суспільство. Це можна розглядати як замкнute коло – якщо не поліпшиться стан здоров'я, то збережеться ризик, що економіка надалі відставатиме. Без відродження економіки неможливо поліпшити стан здоров'я населення. ■

4. Гендерні дзеркала суспільства

■ Моніторинг засобів масової інформації

Судячи із того, як відображають життя засоби масової інформації, можна зробити висновок, що на нашій планеті взагалі немає жінок. Не випадково на Конференції зі становища жінок в Пекіні цю сферу

життя ЗМІ було названо як одну із дванадцяти сфер, які викликають найбільше занепокоєння.

Віддзеркалення світу пресою, радіо й телебаченням впливає на нас незалежно від того, чи ми це усвідомлюємо, чи ні. Слід пам'ятати, що ЗМІ – це не тільки повідомлення про новини. Зображення, які ми бачимо в журналах, рекламних проспектах, щитах оголошень, фільмах чи телевізійній рекламі, так само, –

Таблиця 4.1

Кількість авторів статей – чоловіків і жінок

Газета	Кількість проаналізованих статей	Жінки	%	Чоловіки	%
1. «Голос України»	199	75	37.6	124	62.3
2. «День»	133	55	41.3	78	58.6
3. «Дзеркало тижня»	71	27	38.0	42	59.1
4. «Сільські вісті»	89	40	51.3	38	48.7
5. «Урядовий кур'єр»	124	46	37.0	78	62.9
Всього	616	243	40.3	360	59.7

а можливо, навіть більшою мірою, — впливають на формування нашого світобачення.

У комерційних ЗМІ зображені жінок не бракує. Навпаки. Скрізь повно молодих, струнких і всміхнених жінок. Не може бути найменшого сумніву, що сексуалізовані, часто порнографічні зображення жінок діють не тільки на молодь. Те саме можна сказати й про жорсткі гендерні стереотипи, характерні для зображенів як чоловіків, так і жінок.

Натомість у ЗМІ, які подають новини, вражає саме домінування чоловіків. У кожній країні, включаючи Україну, мас-медіа відіграють важливу роль з огляду на їхню здатність підвищувати поінформованість людей про різноманітні питання. Як сказано в Пекінській платформі дій, одним із цих питань має бути підвищення поінформованості про гендерну проблему.

Друковані засоби масової інформації

Для того, щоб отримати певне уявлення про ситуацію в українських ЗМІ, здійснювався аналіз основних загальноукраїнських газет, які мають найбільший тираж. Дослідження охоплювало тиждень між 23 і 29 листопада 2002 року. Розглядалися такі газети:

- «Голос України» тираж 121 000;
- «Урядовий кур'єр», тираж 105 774;

- «Сільські вісті», тираж 535 500;
- «День» тираж 62 500;
- «Дзеркало тижня», тираж 42 500.

Хто і про кого пише в ЗМІ?

Кількісний аналіз авторів публікацій у вказаних газетах свідчить, що серед журналістів кількість жінок та чоловіків є порівняно збалансованою: співвідношення за статтю кількості авторських підписів під матеріалами в середньому становить 40,3 відсотка для жінок та 59,7 відсотка для чоловіків (таблиця 4.1).

Незалежно від авторства публікацій із загальної кількості згадуваних у публікаціях імен близько 85 відсотків – чоловікі. Аналіз опублікованих текстів свідчить про те, що жінки згадуються у 5,5 разів рідше, аніж чоловіки (таблиця 4.2).

Що стосується частоти появи у пресі чоловіків і жінок у тематичному контексті, то лише 3,6 відсотка осіб, які «з'являються» в політичній сфері засобів масової інформації – жінки. Це означає, що 96,3 відсотка політиків, про яких згадується в газетах, – чоловіки. Частка жінок тут навіть нижча від фактичного представництва українських жінок у політичному житті країни. Можна без перебільшення сказати, що ситуація в друкованих ЗМІ в цій сфері ще гірша, ніж сама реальність.

Другою за пріоритетністю є тематика культури, яка у вираженні загальнонаціональних ЗМІ також має

Таблиця 4.2

Середня кількість згадувань жінок та чоловіків у друкованих ЗМІ

Стать	Кількість згадувань	%
Жінки	1 128	15,4
Чоловіки	6 230	84,6
Всього	7 358	100

Таблиця 4.3

Гендерний розподіл сфер професійної діяльності жінок і чоловіків у друкованих ЗМІ

Контекст згадування (тематичні блоки)	Жінки: (кількість згадувань)	% жінок	Чоловіки (кількість згадувань)	% чоловіків	Всього (кількість згадувань)	Всього (у %)
1. Політика, економіка, законодавство, міжнародні зв'язки	122	3,6	3 224	96,3	3 346	45.5
2. Культура, мистецтво, шоу-бізнес	322	22,6	1 100	77.3	1 420	19.3
3. Охорона здоров'я, наука, освіта	319	23,0	1 065	76.9	1 384	18.8
4. Сім'я, споживання	214	48,0	231	52,0	445	6.0
5. Спорт	96	23,5	311	76.4	407	5.5
6. Інформація про кримінальні події, надзвичайні ситуації	55	15,5	299	84,4	354	4.8
Всього	1128		6 230		7 358	99.9

виразно «чоловіче» обличчя: чоловіки становлять 77,3 відсотка від усіх згадувань. Майже таке саме гендерне співвідношення спостерігається і для тематики соціальної сфери: чоловіки, яких згадують чи цитують у зв'язку з традиційно жіночими сферами суспільного життя (охороною здоров'я, освітою, вихованням дітей тощо), складають 77 відсотків від усіх повідомень і посилань, а жінки – 23 відсотки.

На перший погляд здається, що спортивна діяльність є гендерно нейтральною. Однак і спортивні досягнення чоловіків висвітлюються втричі частіше, ніж жінок. До того ж, інформація про церемонії вручення нагород спортсменам -чоловікам подається більш персоналізовано: називаються прізвища переможців, тоді як у випадках, коли йдеться про спортивні перемоги жінок і їх нагородження, вказуються назви команд і їх досягнення загалом (таблиця 4.3).

**Жіночі і чоловічі цінності
і пріоритети очима преси**

Загальноукраїнські засоби масової інформації мають свої пріоритети у висвітленні подій. Перше місце посідає політика – саме на неї припадає найбільша кількість згадувань у всіх аналізованих засобах масової інформації. Важливість цієї теми підтверджується тим фактом, що в публікаціях у сфері політики подається інформація про найцікавіших особистостей.

Другою за значимістю є сфера культури, на наступних місцях – соціальна сфера (третє місце), приватне життя (четверте місце), спортивна тематика (п'яте місце) та на останньому місці (серед тематичних блоків, що розглядалися) – кримінальні події. Про важливість різних тематичних блоків свідчить відсоток статей в загальноукраїнських ЗМІ, присвячених відповідній темі (таблиця 4.3, остання колонка).

Таблиця 4.4

Чоловіки: пріоритетність тематики

Тематика	Кількість згадувань	%
1. Політика, економіка, законодавство, міжнародні відносини	3 224	51.8
2. Культура, мистецтво, шоу-бізнес	1 100	17.6
3. Соціальна сфера: охорона здоров'я, наука, освіта	1 065	17.0
4. Спорт	311	4.99
5. Інформація про кримінальні події та надзвичайні ситуації	299	4.8
6. Сім'я, споживання	231	3.7
Всього	6 230	99.9

Таблиця 4.5

Жінки: пріоритетність тематики

Тематика	Кількість згадувань	%
1 Культура, мистецтво, шоу-бізнес	322	28,5
2 Соціальна сфера: освіта, наука, охорона здоров'я, медицина	319	28,2
3 Побутова сфера: сім'я, родина, споживання	214	18,9
4 Інформація про кримінальні події та надзвичайні ситуації	122	10,8
5 Спорт	96	8,5
6 Політика, економіка, законодавство, міжнародні відносини	55	4,8

Чоловіки

Оскільки читачами друкованих видань є як чоловіки, так і жінки, то можна було б припустити, що вказані пріоритети є спільними для всіх людей. Однак ЗМІ відображають здебільшого ті сфери, де найбільш активні саме чоловіки.

Це видно з порівняння шести тематичних блоків, перші місця серед яких посідають ті, де героями статей є чоловіки (таблиця 4.4).

Безумовним пріоритетом українських чоловіків залишається політика – біля 52 відсотки згадувань. Майже порівну «наповнені» героями публікацій – чоловіками проблематика культури і соціальної сфери (17,6 і 17,0 відсотка відповідно). Найменш цікавими для чоловіків, згідно з показниками згадування в друкованих ЗМІ, є питання сім'ї та побуту. Чоловіки є героями лише 3,7 відсотка публікацій на цю тему.

Жінки

Піраміда «жіночих» зацікавлень у висвітленні ЗМІ виглядає зовсім інакше; як наслідок, пріоритети та інтереси жінок вельми далекі від тієї тематики, яка, на думку ЗМІ, викликає «загальне» зацікавлення жителів України.

Інтереси жінок майже порівну розподілені між шоу-бізнесом, подіями культури – 28,5 відсотка та соціальними проблемами – 28,2 відсотка. Найбільша кількість згадувань жінок – 322 згадування – припадає на висвітлення подій у сфері культури, зокрема, на інформацію про художні виставки, театральні вистави, а також подій у сфері кіно та шоу-бізнесу. Найчастіше це імена актрис і співачок, рідше – історичних героїнь, як-от Жанна Д'Арк, Роксолана тощо. Майже стільки ж згадувань припадає на висвітлення тематики, пов'язаної із традиційно

високофемінізованою соціальною сферою, тобто охороною здоров'я та освітою (таблиця 4.5).

Як показують результати цього дослідження, образи жінки та чоловіка у загальнонаціональних друкованих ЗМІ істотно різняться. Коли піраміда «чоловічих зацікавлень» подається під виглядом «загальнолюдських питань», то «жіночі» пріоритети у поданні ЗМІ, навпаки, істотно розходяться з ними.

Способи представлення засобами масової інформації жінок і чоловіків

Важливими для гендерного аналізу ЗМІ є способи представлення, що застосовуються до чоловіків та жінок. Так, у 80,5 відсотка усіх випадків чоловіки виступають експертами та компетентними коментаторами, незалежно від їхньої сфери діяльності. Особливо великим є цей розрив у публікаціях газет «День» (редактором якої, є, до речі, жінка) і «Голос України», сторінки якої часто надаються законодавцям та парламентарям для висловлення коментарів щодо різноманітних важливих проблем. Цей факт, зважаючи на вкрай обмежене представлення жінок у політиці, сприяє повному домінуванню чоловіків у газетах.

Це дослідження показує, що, незалежно від теми статті чи інтерв'ю, чоловіки є їх героями у 87 відсотках статей. Натомість інтерв'ю з фахівцями – жінками публікувалися за досліджуваний період майже у 7 разів рідше, складаючи менш ніж 13 відсотків від усіх опублікованих статей цього жанру.

Отож, чоловіки і жінки в українському медійному просторі представлені нерівноцінно. Чоловіки мають перевагу як у сferах, де реально існує гендерний

диспаритет – як-от у політиці, так і у тих сферах суспільного життя, де жінки і чоловіки професійно присутні однаковою мірою (наприклад, спорт), а також у сферах, де перважну більшість працівників становлять жінки, приміром, освіта, охорона здоров'я та сфера послуг.

Телебачення: гендерна нейтральність є міфом

Особливості телебачення роблять його особливо придатним для інформування про найбільш загальні й розповсюджені явища в житті людей і суспільства. Отож телебачення, як найбільш всепроникний засіб масової інформації, набуває особливої важливості та стає одним із основних засобів соціалізації молодого покоління та дорослих.

У періоди соціальних перетворень телевізійні новини відіграють чи не найістотнішу роль у формуванні в аудиторії певних уявлень про важливі питання. Як найбільш інформативний телевізійний жанр тelenovини стали також найбільш впливовими.

Усупереч поширеному трактуванню новин як передачі нейтральної інформації, насправді вони не є гендерно нейтральними.

Гендерний диспаритет в електронних ЗМІ виявляється не тільки в текстах. Його складовими є також аудіовізуальні засоби, включаючи

розміщення жінок і чоловіків на екрані, оточення, в якому людина з'являється на екрані, а також інтер'єр телестудії та місце у ньому героя чи геройні передачі.

На цьому етапі дослідження телевізійних новин увагу було приділено лише аналізу текстів їхніх повідомлень, що, безумовно, є лише дуже поверхневим підходом до проблеми, яка досліджується. Для цього вибіркового огляду телевіфіру було обрано інформаційні програми та програми новин чотирьох загальнонаціональних каналів: «УТ-1», «1+1» («УТ-2»), «Інтер» (УТ-3) та ICTV, що транслювалися протягом тижня, з 20 по 27 січня 2003 року.

Хоча концепції новинних блоків на різних каналах є різними, можна виділити певні загальні закономірності (таблиця 4.6).

У програмах чотирьох всеукраїнських телеканалів жінки потрапляють до випусків тelenovин у середньому в 7,5 разів рідше, аніж чоловіки.

Найбільшою ця диспропорція у представленні жінок і чоловіків на телекрані є в блоках новин державного телеканалу УТ-1, що майже на 94 відсотки представлені іменами чоловіків. Кількість згадувань жінок в інформаційних програмах цього телеканалу натомість становить близько 6 відсотків, тобто останні згадуються у 15,5 разів рідше, ніж чоловіки (таблиці 4.7 і 4.8).

Таблиця 4.6

Тематичні пріоритети у телевізійних новинах за загальною кількістю згадувань у них чоловіків і жінок

Канал Тематика:	УТ-1		1 + 1 (УТ-2)		«Інтер» (УТ-3)		ICTV		Сумарно	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
1. Політика, економіка, міжнародні відносини	1013	81.7	1047	47.5	1344	79.8	2506	67.9	5910	66.8
2. Кримінальні події та надзвичайні ситуації	17	1.4	339	15.4	134	7.9	608	16.5	1098	12.4
3. Соціальна сфера	204	16.4	668	30.3	153	9.0	456	12.3	1481	16.8
4. Культура, мистецтво, шоу-бізнес	6	0.4	49	2.2	69	4.0	9	0.2	133	1.5
5. Сім'я та побут	—	—	100	4.5	—	—	112	3.0	212	2.4
Всього	1236	100	1988	100	1678	100	4036	100	8834	100

Таблиця 4.7

Кількість згадувань чоловіків і жінок за тематикою «Політика»

Канал	К-ть згадувань чоловіків	%	К-ть згадувань жінок	%	Всього	%
1. УТ-1	1003	99.0	10	0.9	1013	100
2. «1 + 1» (УТ-2)	1008	96.3	39	3.7	1047	100
3. «Інтер» (УТ-3)	1311	97.5	33	2.4	1344	100
4. ICTV	2394	95.5	112	4.5	2506	100
Всього	5716	96.7	194	3.3	5910	100

У теленовинах, так само, як і в друкованих ЗМІ, найбільш непропорційно у висвітленні діяльності жінок та чоловіків є тематика політики. У середньому політичні новини на 96,7 відсотка представлені іменами чоловіків, натомість жінки згадуються у 3,3 відсотках від усіх згадувань у новинах на ці теми, отже, майже у тридцять разів рідше, аніж чоловіки. Слід зазначити, що новинні блоки ЗМІ не відображають навіть реального гендерного співвідношення у Верховній Раді України (таблиця 4.7).

У сюжетах телебачення, тематика яких пов'язана із висвітленням надзвичайних ситуацій і кримінальних подій, що є основною складовою інформаційних блоків окремих каналів, чоловіки згадуються значно частіше, ніж жінки. Чоловіки складають 84,1 відсотка від загальної кількості учасників цих сюжетів.

Усупереч поширюванням уявленням про появу жінок переважно в ролі жертв кримінальних та надзвичайних ситуацій, статистика розподілу згадувань із цієї тематики в новинах українських телеканалів складає для жінок лише 15,8 відсотка. Чоловіки з'являються в цій ролі в 5,5 раза частіше.

Соціальна тематика, яка охоплює проблеми охорони здоров'я, освіти, науки і служб працевлаштування, з

погляду гендерної рівності є більш збалансованою, хоча й у цій сфері про чоловіків йдеться майже в 1,5 раза частіше, ніж про жінок (таблиця 4.8).

Те саме стосується й культури. 89 відсотків всього, що відбувалося протягом періоду дослідження в царині культури, якщо вірити програмам телебачення, здійснювалося чоловіками!

Отже, загальне враження від перегляду телевізійних новин чотирьох загальнонаціональних каналів таке: жінки поступаються чоловікам у всіх сферах.

Найбільш «забарвленими» чоловічою присутністю є політичні новини, 73 відсотки згадувань чоловіків належить саме до цієї сфері, на соціальні теми і кримінальні події – 11,9 та 11,7 відсотка відповідно.

Теми політики, економіки та міжнародних подій є пріоритетними за кількістю згадувань чоловіків в програмах новин усіх чотирьох телеканалів. Чоловіків згадували в 86,2 відсотка інформаційних програм цієї тематики каналу УТ-1; у 85,7 відсотка новин каналу «Інтер»; у 74,0 відсотка новин каналу ICTV та 54,4 відсотка новин каналу «1 + 1».

Що стосується ієархії «жіночих інтересів», то першість у висвітленні за кількістю згадувань жінок

Таблиця 4.8

Кількість згадувань чоловіків і жінок за тематикою «Соціальна сфера»

Канал	К-ть згадувань чоловіків	%	К-ть згадувань жінок	%	Всього	%
1. УТ-1	143	70.1	61	29.9	204	100
2. «1 + 1» (УТ-2)	507	75.9	161	24.1	668	100
3. «Інтер» (УТ-3)	69	45.1	84	54.9	153	100
4. ICTV	190	41.7	266	58.3	456	100
Всього	909	61.4	572	38.6	1481	100

належить соціальним проблемам у блоках новин усіх чотирьох телеканалів. Так, у програмах новин каналу «1 + 1» відсоток згадувань жінок у контексті проблем соціальної сфери становить 46 відсотків, каналу «Інтер» – 49 відсотків, ICTV – 58 відсотків та УТ-1 – 80 відсотків.

Другою за значущістю тематикою, в контексті якої згадуються імена жінок, зокрема у новинах телеканалу «1 + 1», є тематика надзвичайних і кримінальних подій; кількість таких згадувань становить 24 відсотки.

Гендерна асиметрія в способах представлення жінок і чоловіків

Загалом аналіз українських засобів масової інформації підтверджує існування значного гендерного дисбалансу у висвітленні ролі жінок і чоловіків у суспільстві. Це можна спостерігати як у висвітленні традиційно «чоловічої» тематики – політики, економіки та міжнародних відносин, так і у високофемінізованих сferах соціальної сфери, таких як охорона здоров'я, освіта, медицина та побутові послуги.

Незалежно від тематики та сфери суспільного життя чоловіки частіше виступають експертами та стають героями інтерв'ю, ніж жінки.

Вражає тенденція до деперсоналізованого висвітлення жінки. Чоловіків представляють, називаючи їхнє ім'я, посаду та професійну характеристику; жінок – як «дружина такого-то» або «мати такого-то».

Друковані ЗМІ та телебачення відтворюють ту ієархію гендерної нерівності, що існує в українському суспільстві. Більше того, це навіть не дзеркальне відображення реальної гендерної нерівності, засоби масової інформації навіть погіршують ситуацію.

Що слід зробити, щоб одержати правдиву картину?

Для того, щоб одержати повну картину, необхідно багато чого зробити.

- Дуже ефективними, зокрема в Нідерландах, зарекомендували себе професійні групи моніторингу діяльності ЗМІ.

- Слід розробити етичний кодекс журналістів, який включатиме

розділи про гендерні питання. Добрим прикладом тут може бути Великобританія і Швеція.

- Замість спонтанного та нерегулярного навчання працівників ЗМІ з гендерних питань, в масштабах всієї України потрібно організувати планове та регулярне навчання для журналістів, редакторів ЗМІ та продюсерів, а також операторів і фотографів як загальнонаціональних, так і місцевих ЗМІ.

- Безперечно, необхідно ввести курси з гендерних питань у всі навчальні програми журналістів у вищих навчальних закладах. В Україні вже зроблені перші кроки у цьому напрямі, про що йдеється в наступному розділі про гендерну освіту.

- Протягом кількох років активістки жіночих громадських організацій вели розмову про створення простої для користування бази даних жінок-експертів у всіх галузях науки, економіки та політики. На жаль, як каже українське прислів'я: «віз і нині там». Адже існування відомостей про високо-кваліфікованих жінок-експертів заощадило би багато часу журналістам, а також довело б неспроможність аргументу, що немає кваліфікованих жінок, до яких можна звернутися при підготовці інтерв'ю.

- Журналістів, яким вдалося писати статті чи знімати передачі, збалансовані з гендерного погляду, слід помічати та нагороджувати (якщо не державними органами, то принаймні НУО). Такі позитивні приклади заохотять інших.

- Хоча законодавство й не вирішує всіх проблем, законодавча вимога подолання негативних гендерних стереотипів щодо жінок і чоловіків у ЗМІ була би дуже дієвою. Можливість введення таких законів розглядається також в інших країнах, наприклад у Франції та Норвегії.

У разі виконання цих заходів Україна матиме шанс покласти край країні «кривих дзеркал», а жінки й чоловіки отримають можливість правдивого висвітлення своєї ролі засобами масової інформації.

■ Жіночі та гендерні дослідження

В усьому світі гендерні дослідження набувають дедалі більшої ваги в наукових колах. Проте, хоча ця сфера вже не вважається настільки екзотичною та дивною, як раніше, все ще чимало людей ставлять запитання: що ж це таке – гендерні дослідження? І чи справді в них є потреба?

Гендерні дослідження були започатковані в 1960–1970-х роках жінками, які виявили, що традиційна наука не бере до уваги існування такого поняття, як стать. Основним завданням гендерних досліджень є вивчення та аналіз того, як гендер і біологічна стать впливає на окремих осіб, суспільство та культуру. Гендерні дослідження охоплюють усі сфери традиційної академічної науки, зокрема соціології, економіки, політології, історії, психології та багатьох інших, включаючи математику та архітектуру.

Перші українські гендерні центри в Одесі, Харкові і Києві були започатковані лише в середині 1990-х років.

Протягом менш ніж десяти років було досягнуто справді значних успіхів. Завдяки наполегливості вчених-фахівців з гендерних питань і технічній підтримці програми рівних можливостей ПРООН у липні 2003 року Міністерство освіти України офіційно схвалило попередній варіант першого базового підручника з гендерного курсу для вищих навчальних закладів України, і після опублікування цей посібник буде введено до програми вищої освіти в усій Україні.

Знання про жінок і чоловіків

Потрібно зазначити, що у гендерних дослідженнях мова йде не про жінок. Їх темою є чоловіки та жінки й стосунки між ними. Гендерні дослідження заперечують біотермінізм в поясненні різниці між чоловіком і жінкою в суспільстві та досягнень в їхньому житті. Дослідники в цій сфері ніколи не забивають, що внаслідок патріархальної структури суспільства умови життя чоловіків та жінок різняться між собою.

Протягом останніх років, з посиленням уваги до руйнівних наслідків чоловічих стереотипів щодо гендерних ролей (про що свідчить, наприклад, менша очікувана тривалість життя чоловіків) почали глибше вивчати питання про те, що насправді

означає бути чоловіком. У багатьох країнах світу досліджуються різноманітні форми маскуліності, у тому числі концепція батьківства.

Нині в Україні працюють 22 наукові центри жіночих і гендерних досліджень, які забезпечили важливу базу для координації досліджень та освіти з питань гендеру, статі і сексуальності в усіх навчальних курсах. Кожен із центрів пройшов власний період становлення, і нерідко від заснування до юридичної реєстрації минало немало часу.

Сьогодні центри гендерних досліджень є в більшості областей України; вони характеризуються не тільки широтою географічного охоплення, а й різноманітністю обраних наукових пріоритетів (таблиця 4.9).

Від жіночих і гендерних досліджень до гендерної освіти

За десять років свого існування центрам жіночих та гендерних досліджень вдалося напрацювати свій феміністичний дискурс і ввести його як до наукового обігу, так і до офіційних документів. Значних зусиль було докладено, щоб впровадити гендерний компонент до системи освіти України. Центри підготували цілу низку навчальних програм і посібників, які стали новим словом в українській системі освіти.

Вчені, які досліджують гендерні питання, опублікували кілька сотень книг і наукових статей з гендерної проблематики, завдяки яким їм вдалося змінити, принаймні певною мірою, ставлення до гендерних досліджень у наукових колах та в суспільстві загалом.

Таблиця 4.9

Розташування центрів гендерних досліджень в Україні⁸⁰

Міста України	Кількість центрів жіночих і гендерних досліджень
Вінниця	1
Донецьк	1
Київ	10
Львів	2
Миколаїв	1
Одеса	2
Сімферополь	1
Суми	1
Тернопіль	1
Харків	2
Всі центри: 10 міст України 22 центри	

Зазначені публікації охоплюють такі різноманітні питання, як паритетна демократія, сім'я, праця, управління та історія, а також гендерний моніторинг різних галузей законодавства України, які впливають на життя жінок і чоловіків.

Центри жіночих та гендерних досліджень допомогли підготувати молодих вчених, які захистили дисертації з різноманітних гендерних проблем. Завдяки інноваційному підходу до підвищення поінформованості суспільства з гендерних питань зростає також зацікавлення молодих науковців цією тематикою. Свою роль у цьому відіграли, зокрема, гендерні літні школи і наукові читання.

Останню літню школу було організовано в серпні 2003 року в Криму неурядовою організацією «Школа рівних можливостей» для майже 100 дітей віком 12–16 років із середніх шкіл всієї України. Читати лекції у цій літній школі запросили відомих вчених, фахівців із гендерних питань, включаючи Тамару Мельник, радника з гендерних питань Державного комітету України у справах сім'ї та молоді.

До успішних заходів, здійснених центрами жіночих та гендерних досліджень, належить також створення періодичних видань, віртуальних бібліотек і баз даних, заснування Всеукраїнської асоціації вчених з гендерної проблематики, проведення конкурсів студентських робіт, розробка базового гендерного курсу для вищих навчальних закладів. Керівником групи та науковим редактором цього унікального посібника, довгоочікуваного українськими студентами та викладачами, була Наталія Чухим (1956–2003) – кандидат філософських наук, засновниця Київського інституту гендерних досліджень і колишній викладач Київського державного університету.

Виклик традиційним підходам

Жіночі та гендерні дослідження як освітній проект мають на меті послабити домінування традиційних методів викладання, що спираються на патріархальні та визначені гендерними стереотипами цінності і способи спілкування. У науковій літературі така система навчання одержала назву «прихованого навчального плану».

До такого «прихованого навчального плану» можна віднести також управління навчальними установами, гендерні стосунки у вищих навчальних закладах, навчальні предмети й методи їх викладання. Ці три виміри «прихованого навчального плану» не просто

відображають гендерні стереотипи, але й підтримують гендерну нерівність, закріплюючи перевагу чоловічого як соціокультурну норму та ставлячись до жіночого як до нетипового.

Жіночі та гендерні дослідження виникли завдяки критичним настроям студентів і викладачів традиційних університетів. Вони відчули потребу в оновленні системи освіти в Україні, сприяючи підвищенню обізнаності з гендерними питаннями.

Хоча в цій сфері вже досягнуто певних успіхів, потрібно зробити ще дуже багато.

Інтеграція гендерних підходів в освіті вимагає введення нових предметів і спецкурсів з гендерної проблематики, експертизи наявних навчальних програм і підручників, методичних посібників та інших навчальних матеріалів для навчальних закладів усіх рівнів.

Інтеграція цих програм в систему вищої освіти України має змінити сам тип науки, а прихід вчених із знанням гендерних проблем має змінити суспільство.

Розвиток жіночих і гендерних досліджень в Україні показує, що в цьому напрямі досягнуто значного прогресу. Разом із тим слід визнати, що жіночі й гендерні дослідження залишаються ще досить маргінальним сегментом науки України.

Складність ситуації із гендерними дослідженнями зумовлена, по-перше, домінуванням патріархальних владних структур і традицій; по-друге, новизною цієї проблематики в пострадянській академічній науці та, по-третє, необхідністю концептуального і практичного самовизначення гендерних досліджень у сучасних умовах.

В Україні все ще немає загальнонаціонального координаційного органу з гендерних досліджень, хоча потреба в ньому є і такі органи створено в багатьох країнах. Такий орган повинен працювати як інформаційний центр і координувати дослідження в масштабах України. До його завдань можуть належати, зокрема, такі:

- забезпечення огляду гендерних досліджень в Україні,
- активне поширення результатів досліджень у вищих навчальних закладах та передача їх засобам масової інформації та органам влади,
- підвищення поінформованості широкого загалу про важливе значення гендерної перспективи, а також
- аналіз наявної ситуації і розвиток можливостей гендерного підходу в усіх сферах життя суспільства.

Учені, які працюють у цьому напрямі, стикаються зі значними проблемами через відсутність державного фінансування. Це серйозно ускладнює роботу у сфері гендерних досліджень, які є новиною для більшості вчених.

Без підтримки міжнародних організацій і, насамперед, гендерної програми ПРООН гендерні дослідження приречені на тривале перебування на маргінальних позиціях у вітчизняній науці.

Нині немає національної програми сприяння гендерним дослідженням та їх пропагування. Така програма вкрай потрібна не лише для поліпшення умов праці вчених і студентів у цій галузі; вона сприятиме також підвищенню рівня знань, необхідних для досягнення гендерної рівності в суспільстві.

■ Розвиток гендерної статистики

Знання є ключовим чинником змін. Це твердження особливо доречне, коли йдеться про побудову суспільства з рівними правами та можливостями для жінок і чоловіків.

Національна статистика відіграє тут дуже важливу роль. Вона забезпечує керівників необхідними фактами про проблеми, які потрібно вирішувати. Оскільки умови життя жінок і чоловіків різні, то необхідно мати відповідні статистичні дані, розділені за статтю.

На це було вказано ще під час Першої конференції ООН щодо становища жінок, яка відбулася в 1975 році. З того часу багато країн, включаючи і Україну, змінили або почали змінювати свої національні статистичні системи. Розвиток гендерної статистики важливий не лише для планування, а й для моніторингу та оцінки державної гендерної політики.

Гендерна статистика все ще є порівняно новою галуззю, проте вона стосується всіх традиційних галузей статистики та становить частину всієї статистичної системи. Її створення та розвиток в Україні є результатом співпраці користувачів та професійних розробників статистичних даних. Метою гендерної статистики є визначення питань, що потребують вирішення, та отримання необхідних для цього статистичних результатів.

Українськими були освічені розробники статистичних даних, які повною мірою розуміли б

важливе значення гендерних питань; водночас важливим завданням було вивчення вимог в галузі гендерної статистики. З іншого боку, користувачі даних гендерної статистики вчилися, як ефективніше використовувати статистичні дані та як формулювати свої запити й вимоги, так щоб їх могли задоволити статистики.

Протягом останніх п'яти років національна статистична система розробляє дані гендерної статистики на основі завдань та цілей, визначених у рамках державної політики та державного планування. Статистики, співпрацюючи з політиками та іншими групами користувачів вивчали, користуючись допомогою міжнародних консультантів, гендерні питання, проблеми та завдання, визначені на національному рівні.

Значна увага приділялась етапам розробки, презентації та розповсюдження статистичних даних, що стосувалися гендерних аспектів суспільного розвитку. Статистичні дані розглядалися як засіб поглиблення поінформованості та впровадження змін у державну політику, програми та проекти, а також моніторингу та оцінки політичних заходів і подій з урахуванням гендерного аспекту.

Першим етапом процесу створення української гендерної статистики стало визначення всіх статистичних даних, незалежно від наявності або навіть повної відсутності їхньої розробки в Україні. Лише на наступних етапах було визначено ті показники, які раніше розроблялися в Україні, та здійснено оцінку їх якості. Різниця між наявними та необхідними статистичними показниками дала інформацію про прогалини в статистичних даних.

Така інформація надзвичайно важлива для подальшого розвитку та вдосконалення гендерної статистики.

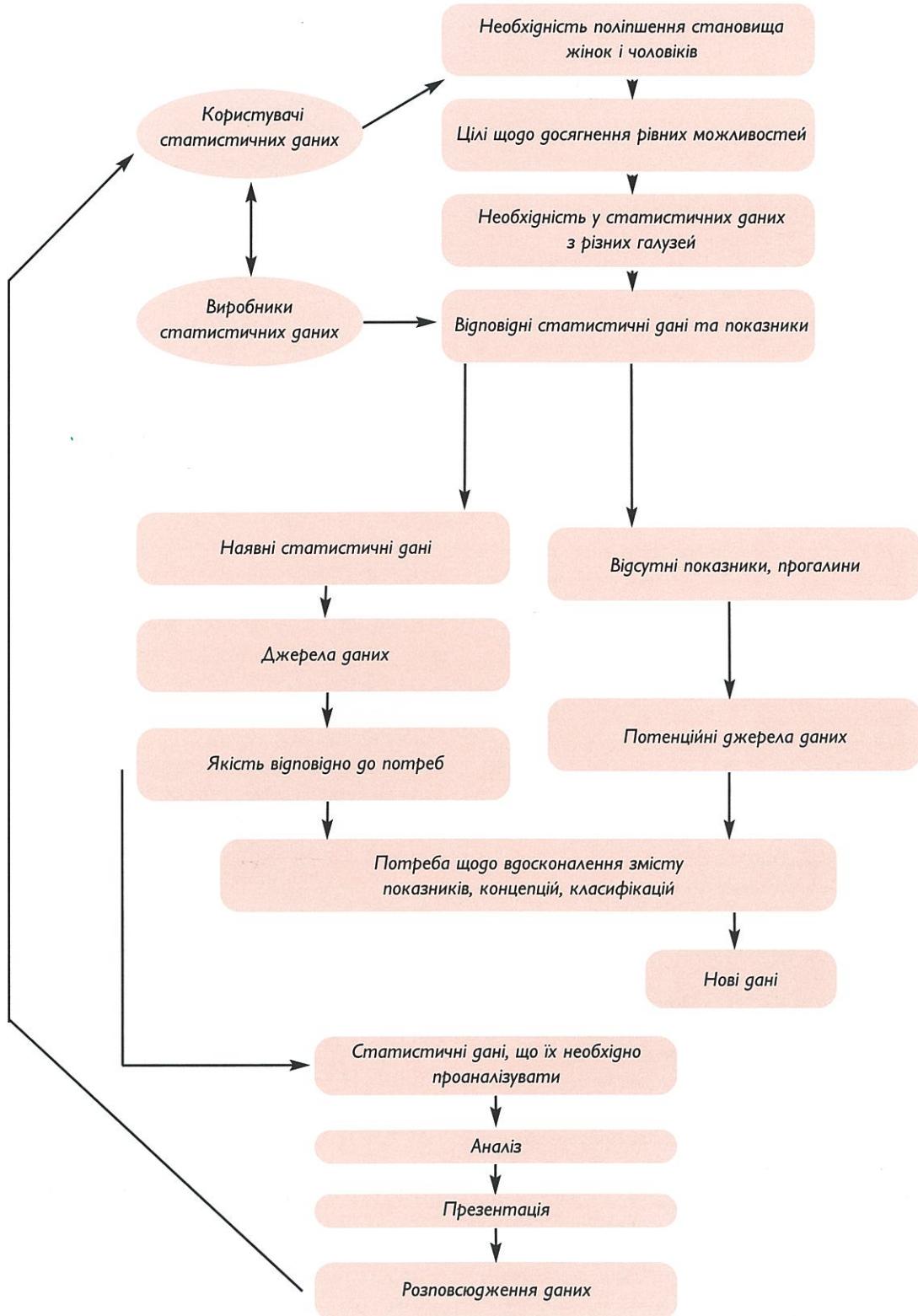
Схема розробки гендерної статистики

Потреби гендерної статистики в Україні було визначено на підставі вивчення стратегічних національних документів політики гендерної рівності; регіональних і міжнародних документів з впровадження гендерної рівності; публікацій інших країн з питань гендерної статистики, а також інших джерел.

Коли українські статистики розпочали працювати над розробкою гендерної статистики, вони зіткнулися з деякими новими проблемами,

Схема 4.1

Схема розробки гендерної статистики

пов'язаними з її розробкою та використанням в Україні. Зокрема, з'ясувалося, що зв'язок між користувачами та виробниками був недостатнім; що користувачі гендерної статистики не були повною мірою обізнані зі статистикою, пов'язаною з гендерними питаннями, яку вони могли отримати із системи державної статистики.

З іншого боку, виробники статистики не мали повної уяви про проблеми користувачів та їх потреби в гендерній статистиці. Під час заходів, організованих для встановлення тісніших зв'язків між статистиками та користувачами, з'ясувалося, що навіть наявні обмежені статистичні дані не використовується достатньо ефективно та що окрім питання, особливо ті, які пов'язані з визначеннями, концепціями, вимірами, класифікаціями та прогалинами в даних, потребують спеціального доопрацювання.

Жінки та чоловіки в Україні: моніторинг прогресу

У 1998 і 2001 роках Державний комітет статистики України опублікував статистичні видання «Жінки та чоловіки в Україні», які стали першими помітними досягненнями в розвитку гендерної статистики в Україні. Статистичні дані та індикатори, що містять основну інформацію про становище жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя, були подані у доступній формі та широко розповсюджені. Завдяки появі цих видань у читачів з'явилася можливість розробити рекомендації стосовно способів посилення взаємодії між виробниками та користувачами гендерної статистики. Така творча співпраця сприяла підвищенню рівня надійності та адекватності системи державної статистики у відображені гендерної ситуації в Україні.

Вже з перших етапів становлення гендерна статистика дала можливість зосередити увагу на різниці в становищі жінок і чоловіків у найважливіших сферах життя.

Прийняття рішень. Жінки та чоловіки не беруть рівної участі у прийнятті рішень. Лише дуже незначна кількість жінок посідає посади найвищого рівня в державних структурах. Участь жінок у прийнятті рішень незначна навіть у тих міністерствах і відомствах, де жінки кількісно переважають (як-от міністерства освіти, культури, соціального захисту).

Економічне життя. Жінки та чоловіки мають різні кола обов'язків, беруть участь у різних видах економічної діяльності, займають різні посади та

одержують неоднакову заробітну плату. Жінок частіше беруть на роботу секретарками в канцелярії та працівниками у сфері послуг; вони рідко отримують роботу у транспортні та виробничі галузях. Навіть у рамках однієї професійної групи жінки завжди займають менш престижні та гірше оплачувані посади. Майже завжди за виконання однакової роботи жінки отримують меншу заробітну плату, ніж чоловіки. Враховуючи той факт, що жінки та чоловіки зайняті в різних секторах економіки, мають різні професії, а також те, що на них по-різному впливають сімейні обов'язки, можна зробити висновок, що на різних етапах свого життя вони неоднаково також відчувають вплив безробіття.

Освіта. В Україні досягнуто значного прогресу в галузі освіти. Частка жінок, які мають вищу освіту та навчаються у вищих навчальних закладах, є високою. Відсоток жінок, які отримали вищу освіту, перевищує відсоток чоловіків з вищою освітою. Однак освіта не є для жінок достатньою умовою для отримання добре оплачуваної роботи та просування щаблями службової драбини.

Охорона здоров'я. Гендерна статистика показує, що ставлення жінок і чоловіків до здоров'я загалом і до власного здоров'я зокрема дуже відрізняється. Для жінок і чоловіків характерний різний спосіб життя і різні потреби щодо охорони здоров'я. Різноманітні чинники впливають на рівень захворюваності жінок і чоловіків, засоби профілактики хвороб, лікування хвороб і навіть на доступ до закладів охорони здоров'я. Значна частина хвороб, а також загроз, які впливають на здоров'я жінок, пов'язані із народженням дітей, тоді як інші загострюються внаслідок вагітності. Тривалість життя чоловіків у середньому на десять років менша, ніж тривалість життя жінок.

Насильство. Статистика свідчить, що чоловіки частіше стають жертвами кримінальних злочинів, зокрема вбивств і вуличного насильства. Жінки частіше стають жертвами злочинів, що скоені на сексуальному ґрунті. Ще однією формою насильства проти жінок стає вимушена проституція.

Планування ефективних стратегій

Статистичні дані свідчать про те, що жінки та чоловіки виконують різні функції в суспільстві та мають різний доступ до ресурсів та участі в прийнятті рішень. Якщо цього не враховувати та не аналізувати масштабів і наслідків такої ситуації, неможливо побудувати суспільство, яке забезпечуватиме рівні права та можливості для

чоловіків і жінок. Є навіть загроза, що стратегічні рішення можуть привести до збереження та загострення існуючої нерівності.

Статистика забезпечує основу для діяльності; статистичні дані, що стосуються гендерних питань, дають суспільству змогу чинити спротив впливу негативних стереотипів і традиційних концепцій. В Україні, де законодавство гарантує забезпечення рівності та охорону прав людини, населення нерідко вважає, що фактичної рівності вже досягнуто, і недооцінює реальних масштабів дискримінації. Гендерна статистика сприяє змінам і руйнуванню стереотипів, а також допомагає підвищити рівень обізнаності з гендерною ситуацією у суспільстві.

Рішення в галузі економічної та соціальної політики приймаються на основі доступних статистичних даних і показників національних рахунків, тому необхідно, щоб ці дані та показники були розбиті за статтю. В іншому разі не можна правильно визначити програму майбутніх заходів.

Фактично немає жодної сфери, яка не потребувала б розбики всіх статистичних даних за статтю, навіть якщо це таке, на перший погляд гендерно нейтральне питання, як операції на серці. У середині 1990-х років статистичні дані показували, що в усій Європі жінки після операцій на серці одужують гірше від чоловіків. Завдяки цим статистичним даним для з'ясування причин розбіжностей були проведені додаткові дослідження, які виявили, що одна з причин полягала в тому, що жіночі серця менші за розміром. Як наслідок, було розроблено нові хірургічні інструменти та методику операцій. Цей приклад показує, що гендерна статистика може допомогти врятувати життя людей і що в

статистичних даних вкрай потрібно враховувати статтю.

Необхідно підкреслити, що виробництво та розповсюдження гендерної статистики є безкінечним і багатоплановим процесом. Кожний наступний крок у ньому надзвичайно важливий. В Україні необхідно зосередити увагу на таких питаннях, що сприятимуть вдосконаленню гендерної статистики:

- поліпшення взаємодії між виробниками та користувачами гендерної статистики;
- вдосконалення змісту гендерної статистики;
- ефективніше використання гендерної статистики;
- вдосконалення статистичної методології для впровадження гендерних питань у систему державної статистики України.

Робота над удосконаленням гендерної статистики набула офіційного статусу в рамках діяльності органів державної статистики України, що є, безперечно, значним кроком уперед. Однак слід зазначити, що необхідно продовжувати розвиток і оновлення гендерної статистики такими самими темпами, як це здійснюється для будь-якої іншої національної статистики.

Дуже важливо, щоб дані гендерної статистики були доступними для різноманітних груп суспільства. Незалежно від того, хто потребує інформації – політики, медичні заклади, працівники міліції, журналісти чи вчителі – ці дані мають бути легко доступними.

Отож, потрібно регулярно видавати бюллетень «Жінки та чоловіки в Україні», бажано щороку або раз на два роки. ■

Довідка. База даних гендерної статистики

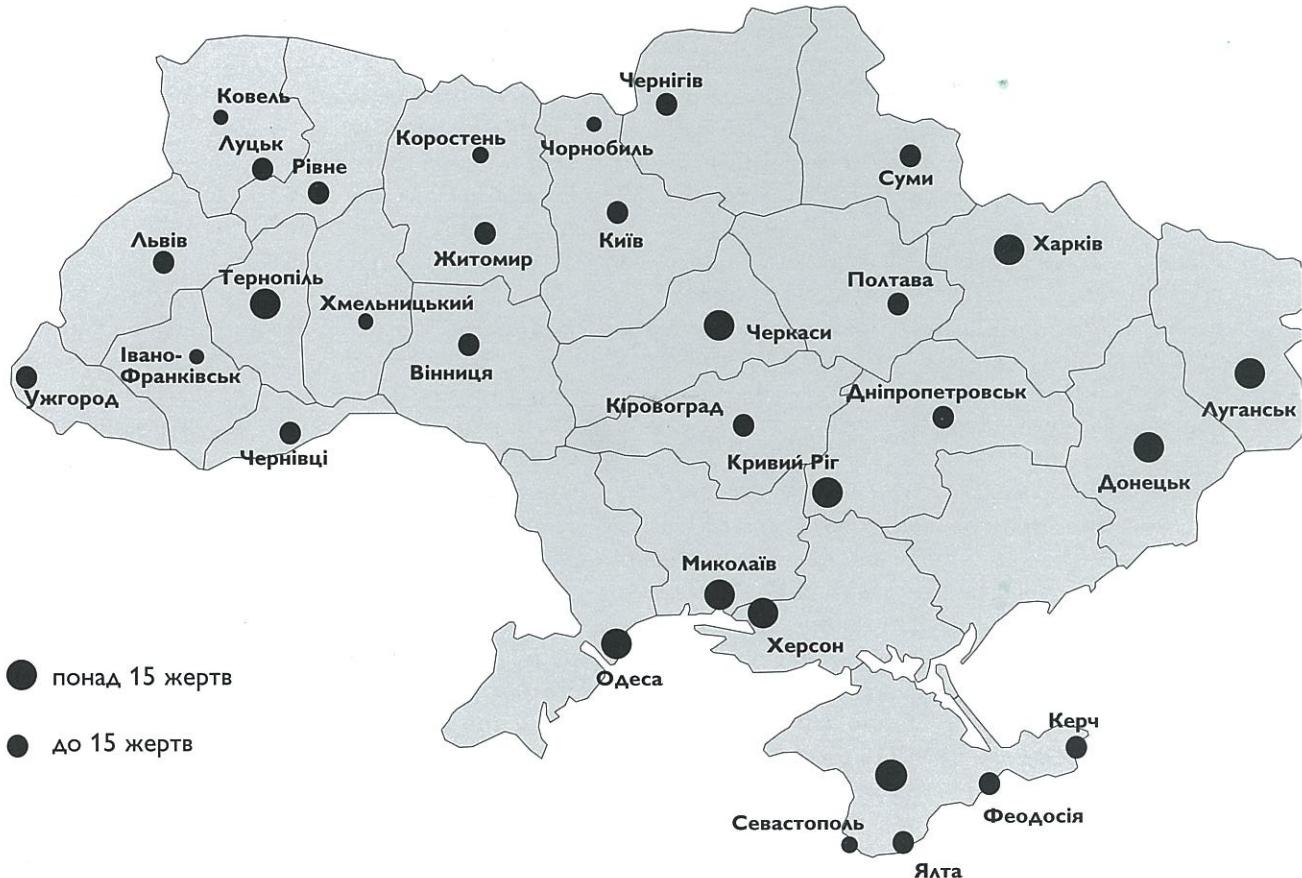
Недавно було створено базу даних гендерної статистики Європейської економічної комісії ООН та Програми розвитку ООН. Ця база даних доступна за такою адресою в Інтернеті:
<http://www.unece.org/stats/gender/web/database.htm>;

загальна адреса цієї сторінки:
<http://www.unece.org/stats/gender/web/>.

Цю сторінку в Інтернеті було створено завдяки підній співпраці між Регіональним бюро ПРООН в Європі та СНД (РБЄС) та національними статистичними управліннями (НСУ) в країнах-членах Європейської економічної комісії ООН (ЄЕКООН) і статистичного відділу ЄЕКООН, а також завдяки допомозі інших міжнародних організацій.

Додаток до розділу III «Соціальні проблеми під гендерним кутом. Міграція та торгівля людьми»

Територіальне охоплення національної мережі НУО, організованої МОМ, які допомагають у поверненні жертв торгівлі людьми в Україну та надають їм реінтеграційну допомогу

«Прогресивні жінки», Вінниця

«Жінка для жінки», Донецьк

«Успішна жінка», Херсон

«Волинські перспективи», Луцьк

«Ла Страда – Україна», Київ

«Жіночий консорціум України», Київ

«Віра, Надія, Любов», Одеса

«Регіональна жіноча інформаційна служба», Кіровоград

«Жінки Донбасу», Луганськ

«Молодіжний центр жіночих ініціатив», Севастополь

«Надія на майбутнє», Сімферополь

«Жінка для жінки», Дніпропетровськ

«Салюс», Львів

«Жіночі перспективи», Львів

«Любисток», Миколаїв

«Юнітус», Миколаїв

«Жіночий центр», Чернівці

«Жіночий інформаційно-консультивний центр», Житомир

«Шлях в майбутнє», Харків

«Жіноча громада», Харків

«Світ жінок», Харків

«Центр жінка для жінки», Рівне

«Відродження нації», Тернопіль

«Молодь, довкілля, розвиток», Тернопіль

«Веста», Ужгород

Примітки

1. Гендер і влада

1 Відповідні підрахунки зроблено за списками кандидатів у народні депутати Україні, опублікованими в газеті «Українська правда». Ці списки згодом було дещо змінено, але це в цілому не вплинуло на загальну картину гендерного розподілу кандидатів у народні депутати.

2 Підрахунки зроблено автором.

3 http://europa.eu.int/comm/employment_social/equ_opp/rights_en.html

4 Постанова про Програму діяльності Кабінету Міністрів України № 344 від 15 березня 2003 р.

5 Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна. Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України. Київ 2003.

6 Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна. Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України. Київ 2003.

7 Звіт про людський розвиток, 2003 р. Опублікований у рамках Програми розвитку ООН (ПРООН). New York. Oxford University Press. 2003.

8 Індекс співідношення прав і можливостей за статтю (ICMC) – зведений показник, за допомогою якого оцінюють гендерну рівність за трьома базовими вимірами прав і можливостей: участю в економічній діяльності та прийнятті рішень; участю в політичній діяльності та прийнятті рішень, а також контролю за економічними ресурсами.

9 Індекс людського розвитку (IAP) – зведений показник, за допомогою якого оцінюють усереднені досягнення у трьох базових сферах: тривалості життя та стану здоров'я, освіти та рівня життя.

10 Індекс людського розвитку з урахуванням гендерних відмінностей (ILGR) – зведений показник, за допомогою якого оцінюють усереднені досягнення у трьох базових сферах, відображені в Індексі людського розвитку: тривалості життя та стану здоров'я, освіти та рівня життя, із внесеними корективами, що враховують нерівноті між чоловіками та жінками.

2. Гендерні виклики в економічному житті

11 За результатами обстеження економічної активності населення, виконаного в 2001 р. за методологією МОП; для 2002 р. немає даних про професійну структуру зайнятості для жінок і чоловіків.

12 Міжнародна організація праці (МОП). Міжнародні рекомендації із статистики праці. (International Recommendations on Labour Statistics, 2000 Edition. Geneva, 2000).

13 Інститут економічного прогнозування НАН України вибрав об'єктом свого дослідження «домогосподарство». Домогосподарство – це одна особа або кілька осіб, які живуть разом і ведуть спільне господарство; при цьому наявність родинних стосунків не є обов'язковою. У цьому тексті слово «сім'я» використовується як синонім слова «домогосподарство».

14 J. Sean Curtin, Professor, Japanese Red Cross University. Family Trends in 2003: Declining Birthrates, Fewer Marriages, More Divorces.

15 Основні соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2002 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Статистичний бюлєтень. - К.: Державний комітет статистики України. – 2002. - 23 с.

16 «Витрати і доходи домогосподарств України у 2000 р.» - К.: Державний комітет статистики України, 2001. – 60 с. Те ж саме джерело для 2002 р. - 42 с.

17 «Витрати і доходи домогосподарств України у 2000 р.» - К.: Державний комітет статистики України, 2001 р. – 60 с. Те саме джерело для 2002 р. – 42 с.

18 Розраховано за даними: «Витрати і доходи домогосподарств України у 2002 р.» – К.: Державний комітет статистики України, 2003 р. – 276-277, 335 с. Те саме джерело за 2001 р. – 182, 239 с.

19 Розраховано за даними табл. 4 і «Витрати і доходи домогосподарств України у 2002 р.» – К.: Державний комітет статистики України, 2003 р. – Частина I. – 276 с.

20 Наведено автором на підставі даних: Статистичного щорічника України у 1998 р. – К. : Техніка, 1999. - 404 с.; Статистичного щорічника України за 2001 р. – 428 с., «Витрати і доходи домогосподарств України у 2002 р.» – К.: Державний комітет статистики України, 2003 р. – 196 с.

21 Наведено автором за збірником «Україна в цифрах у 1998 р. – К.: Державний комітет статистики України, 1999. – 159 с. Статистичний щорічник України за 2001 р. – К. : Техніка, 2002. – 421 с. «Витрати і доходи домогосподарств України у 2002 р.» – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 116 с.

22 Новіков В. Гендер і бідність //Зайнятість та ринок праці. – К. : Рада по вивченню продуктивних сил України Національної академії наук України, 2002. – Вип. 16. – С. 73-81.

23 Якуба К. І. Жінки в трудовому потенціалі села. – Київ.: Аграрна наука, 1998. – с. 209.

24 Дані, надані департаментом земельних ресурсів Полтавської обласної адміністрації

3. Соціальні проблеми під гендерним кутом

25 Див. Огляд Міжнародної організації з міграції - International Organization for Migration, Migration Trends in Eastern Europe and Central Asia 2001-2002 Review (Geneva: IOM, 2002) 149.

26 Там само.

27 Там само.

28 Там само.

29 United States, Department of State, Trafficking in Persons Report (Washington D.C.: United States Department of State, 2003) 7.

30 Наймолодша жертва торгівлі людьми (вивезена для примусового жебрацтва), якою займалися в Київському реабілітаційному центрі МОМ, мала 4 роки, а найстарша (вивезена з метою примусової праці) – 56 років.

31 International Organization for Migration, Information Campaign Against Trafficking In Women from Ukraine, Research Report July 1998 (Geneva: IOM, 1998) 11.

32 Там само, с. 14.

33 Усі виділені курсивом цитування в цій статті є реальними історіями, про які розповіють жертви торгівлі людьми, яким надали допомогу працівники МОМ.

34 Sergey Krivosheev, Vitaliy Kuts, and Vasiliy Sobolev, Review of the Mechanisms, Means and Law Enforcement Response to Trafficking in Persons in Ukraine (Kyiv: IOM, 2002) cc. 26-29.

35 Там само, с.18.

36 Там само.

37 Там само, с.19.

38 Там само.

39 Там само, с. 20.

40 Там само, с. 20-21.

41 8 лютого 2002 року МОМ за фінансування Шведського агентства міжнародного розвитку (Sida) відкрила в Києві Реабілітаційний центр для надання дієвої допомоги жертвам торгівлі людьми. Центр було відкрито за допомогою Міжвідомчої координаційної групи (МКГ) та керівними органами охорони здоров'я в Україні. До складу працівників Центру входять лікар широкого профілю, гінеколог, психолог, дванадцять медсестер і два повари. Центр проводить також заняття з питань репродуктивного здоров'я та надає жертвам торгівлі людьми консультивативні послуги для визначення реалістичних можливостей працевлаштування та організовує професійне навчання, необхідне для досягнення цих цілей.

42 «Закони про проституцію більшості європейських країн, включаючи всі країни – члени ЄС, за винятком Нідерландів, базуються на так званійabolіціоністській моделі. Основною ідеєю цієї моделі є те, що сама проституція не є злочином, але «будь-яка експлуатація проституції іншою особою», тобто будь-яка участь третьої сторони вважається кримінальним злочином. Заборонено, зокрема, вербування проституток, намовляння до заняття проституцією, звідництво, ведення домів розпости, оренда приміщень для заняття проституцією, закупівля послуг, сутенерство та життя на доходи від проституції. Сама проститутика не карається, бо вона розглядається як жертва». Roelof Haveman and Marjan Wijers, Review of the Law on Trafficking in Persons in Ukraine (Kyiv: IOM, 2001) 35.

43 Цю інформацію надав психолог, який працює в Реабілітаційному центрі МОМ для жертв торгівлі людьми.

44 Krivosheev, et. al. 17-18.

45 Див, наприклад, Krivosheev, et. al. 22-23.

46 Там само, с. 22-23.

47 До цих міжнародних документів належать, зокрема, такі: Загальна декларація прав людини (набрала чинності у 1948 р.); Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (набрала чинності у 1966 р.); Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (набрала чинності у 1966 р.); Конвенція про рабство (набрала чинності у 1927 р.); Додаткова конвенція про скасування рабства, работогрівлі та інститутів і звичаїв подібних до рабства(набрала чинності у 1956 р.); Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами(набрала чинності у 1951 р.); Конвенція про права дитини (набрала чинності у 1989 р.); Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (набрав чинності у 2000 р.);

Міжнародна конвенція про захист прав усіх працівників-мігрантів і членів їхніх родин (набрала чинності у 1990 р.); Конвенція (№ 182) про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці (набрала чинності у 1999 р.); Конвенція про примусову чи обов'язкову працю (набрала чинності у 1932 р.); Конвенція про скасування примусової праці (набрала чинності у 1959 р.); Конвенція про заборону тортур (набрала чинності у 1987 р.) та Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (набрала чинності у 1981 р.).

48 Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності доповнена двома необов'язковими протоколами: Протоколом про контрабанду мігрантів наземними, морськими та повітряними шляхами та Протоколом про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї.

49 Тоді як Протокол про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї ще не набрав чинності, оскільки його ще не ратифікували 40 держав, що є необхідною умовою відповідно до його статті 17(1), Конвенція проти транснаціональної організованої злочинності набрала чинності 29 вересня 2003 р. відповідно до її статті 38, після подання 1 липня 2003 р. Генеральним Секретарем ООН сорокового інструменту ратифікації.

50 Стаття 149 Кримінального кодексу України (нового) передбачає наступне:

Стаття 149. Торгівля людьми та інші незаконні угоди щодо передачі людини

i. Продаж, інша оплатна передача людини, а так само здійснення стосовно неї будь-якої іншої незаконної угоди, пов'язаної із законним чи незаконним переміщенням за її згодою або без згоди через державний кордон України для подальшого продажу чи іншої передачі іншій особі (особам) з метою сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, втягнення у злочинну діяльність, зауваження в боргову кабалу, усиновлення (удочернення) в комерційних цілях, використання у збройних конфліктах, експлуатації її праці – караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

ii. Ті самі дії, вчинені щодо неповнолітнього, кількох осіб, повторно, за попередньою змовою групою осіб, з використанням службового становища або особою, від якої потерпілій був у матеріальній або іншій залежності – караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

iii. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою або пов'язані з незаконним вивезенням дітей за кордон чи неповерненням їх в Україну, або з метою виучення у потерпілого органів чи тканин для трансплантації чи насильницького донорства, або якщо вони спричинили тяжкі наслідки – караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна.

51 Частина 2 Статті 303 Кримінального кодексу (КК) України (нового).

52 Частина 3 Статті .КК України.

53 Стаття 146.КК України.

54 Частина 4 Статті 303 КК України.

55 Стаття 302.КК України.

56 Стаття 190.КК України.

57 Справи «порушенні» Міністерством внутрішніх справ повинні бути затверджені та подані до суду прокурором.

58 Луганськ, Донецьк, Київська область, Севастополь, Харків, Одеса, Миколаїв, Тернопіль (Хмельницький), Кіровоград, Чернівці, Рівне та Сімферополь.

- 59** Захист свідків передбачено Статтею 52-1 Кримінально-процесуального кодексу України; якщо жертва погоджується брати участь у кримінальному судочинстві та їй загрожує реальна небезпека, то можна використати заходи безпеки, визначені в Статті 7(1)(a)-(i) та Статті 9 Закону про захист осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.
- 60** Умови захисту жертв, які беруть участь у кримінальному судочинстві, визначені положеннями Статті 20 Кримінально-процесуального кодексу України та Статей 7 і 16 Закону про захист осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві.
- 61** Генеральна асамблея ООН. Декларація про викорінення насильства проти жінок – Матеріали 85-го пленарного засідання. Женева, 20 грудня 1993 р.
- 62** Domestic violence. Report. Committee on Equal Opportunities for Women and Men. Rapporteur: Mrs Olga Keltosova, Slovakia, European Democratic Group European Parliament. Doc. 9525. 17 July 2002
- 63** Смоляр Л.О. Минуле задля майбутнього. Жіночий рух в Україні, Друга половина XIX ст. – початок ХХ ст. – Одеса, 1998 р., сс. 20-21.
- 64** «Домострой» Сильвестровского извода. С.Петербург. Типография Глазунова.- 1902.–141 с.- Видавництво «Абрис». – Київ. – 1992.
- 65** Дослідження «Ставлення населення України до насильства на основі сім'ї». Бюллетень №1. «Вчимося розуміти одне одного». Київ, 1999.
- 66** Згідно з даними Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України.
- 67** Те саме.
- 68** Siegfried Mervin, MD, Margarete Steiner MSc, Ludwig Boltzmann Institute for Men's/Women's Health and Gender Research in Vienna, «Is being a man a disease? Men's Health Journal Volume 1 Issue 4; 70–71
- 69** Rieder A. Mervin S. Sex and gender matter. Lancet 2001; 358(9284):842-43.
- 70** McKee M, Shkolnikov V. Understanding the toll of premature death among men in Eastern Europe. BMJ 2001; 323:1051-55.
- 71** Центр медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України.
- 72** Центр медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України.
- 73** Державний комітет статистики, 2002 р.
- 74** Звіт про епідемію ВІЛ /СНІД у 2002 році у світі.
- 75** Огляд стану репродуктивного здоров'я. http://www.rho/html/definition_.htm
- 76** Центр медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України.
- 77** Центр медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України.
- 78** Центр медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України.
- 79** Центр медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України.

4. Гендерні дзеркала суспільства

- 80** Жіночі організації в Україні: Довідник/Упорядник О. І. Сидоренко – К. 376 с.; сторінки в Інтернеті наукових центрів; архів Одеського наукового центру жіночих досліджень).

Гендерний розвиток в Україні: Реалії і перспективи

© United Nations Development Programme, UN in Ukraine, 2003

ISBN 966-7943-92-5

Обкладинка та дизайн:

Сергій Піонтковський, видавництво «ЛОГОС»

Надруковано у ТОВ «Навчальна книга».

04053, Київ, Львівська пл., 14.

Свідоцтво: ДК №386 від 28.03.2001 р.

Тираж 1000 прим.

Зам. №398/030.

 «Гендерна рівність є не лише ціллю самою по собі. Вона є передумовою подолання бідності, сприяння сталому розвитку та впровадженню ефективного управління».

Генеральний секретар ООН Кофі Аннан, 2003

